

ROSANDA DRAGOVIĆ-GAŠPAR

**LET
IZNAD
GOLOG OTOKA**

*Pošteni neka dignu ruku.
Nema niko.
Hvala!*

DAN PRVI

Hladno martovsko popodne 1951. U kancelariji Kontraobaveštajne službe Glavne uprave Narodne policije toplo. Prijatno. Pored prozora promiču krupne snježne pahuljice. Ona pogledom prati njihovonečujslijetanje na kose krovove Sarajevske ulice. Tiho je. Čuje se samo žamor iz donjih spratova. Slično je zujanju pčela u košnici. Ponekad, iza njenih leđa, škripne stolica. Do ušiju joj dopre i po neki jedva čujni jecaj. To sigurno plače njen stražar, poručnik Nikolić.

Ne okreće se. Ne gleda ga. Zanesena, upija čudesnu igru prirode. Vraća je to u netako davno djetinjstvo. U Crnu Goru. Topli dom svojih roditelja. U sličan zimski dan i isti čarobni ples pahuljica. Dušom i tijelom zavladao mir, spokojstvo. Misli, bez napora, spajaju srećne trenutke djetinjstva sa ovima. Negdje duboko u srcu, u mozgu zapretanatinjapotmula zebnja. Nikad više ove ljepote. Ponesi je u zenicama.

Naglo pojačan i žamor ljudskih glasova, lupavratibatoficirskih čizama po kamenim stepenicama, razbiše mir i spokoj ovog trenutka. Nestade čarolije. Oči zabilježiše rugobu kućeraka Sarajevske ulice. Kroz djevičanski veo snijega probi se crnilo gara na krovovima. Do ta da pritajena zebnja izbi svom silinom. La ka drhtavica okrenu joj tijelo. S uoči se sa stvarnošću. U ćošku, do izlaza iz njih vrata, pogružena prilika njenog, počinu mlađeg, kolege. Na njen okret ispusti glavu iz šaka. Sretoše se pogledima. Nje govuplašeni tujan. Njen prazan i tup.

Buka u zgradi se stišava. Tope se i nestaju koraci i glasovi. Oglasi se izvukupaljenog motora. Mercedesa nerala P. Njega, rasnog i lijepog Crnogorca i njegovu rasnu i lijepu ženu Crnogorku odvojio je svako dana, u isto vrijeme, toplom domu. Ubrzo za njima krenuće i ona.

Nastala tišina obavi je nespokojem. Potraja vječnost.

U susjednoj prostoriji škljocnu brava na akten tašni. Pomjeri se fotelja. U okvi r tapacirani h vrat a poja vi se omanja, debeljuškasta figura majora N.

- Kreći, - ne ispuštajući kvaku naredi, tiho. Bez riječi, njih troje pođu še nani že. Na iz l azu, prop isan po zdrav st ražara. I crna limuzina. Ošinu je zima. Šinje l je ostao gore , u njenoj kancelarij i. S ve je ostav ila tam o, j oš r ano ujut ru, kad je na majorov telefonski poziv, za sobom zatvorila vr ta.

Zabruja motor. Limuzina krenu. Promiču kuće ulice Miloša Velikog. Ne vidi ih dobro. Na staklima zadnjih sjedišta, gdje su Ona i poručnik, sive zavjese. Pogled kroz šoferšajbnu, između majorove i šoferove glave, slobodan. Gleda, a ne vidi. Mozak i srce prazni, zaleđeni. Skretoše u Marša l a Tit a, a onda pored palate Albanija.

- Hoćeš li da zaustavim kola, slob odn a da iz a deš?- pita major. Glavu ne okreće.

- Ne, vozi dalje, - previše glasno kaže. Zapazi skretanje pored Narodnog pozorišta. Uskoro još jedno skretanje, desno, nizbrdo, pore d visok ih tarab a. Ra z mače ih pis ak sirene. Raskriljeni, oslobođeni prolaz, pusti ih u dvorište.

- Još jedan izdajnik. Sredićemo mi tebe, - uzdrma je reski glas nepoznatog milicionera.

Bila je jedva dv a kora ka u ne koj drv enoj baračici. Široka šaka spusti se na njeno desno rame. Epoleta pade. Kapetanske zvjezdice zacvilješe pod njegovom cokulom.

- Čin mi ti nijesi dao, nećeš mi ga ni oduzimati,- trže se iz transa.

Otrže i lijevu epoletu. Pade mu pred noge.

- Zapamtićeš ti Novovića, - ciknu. Zamahnutu ruku zadrž a poručnik Nikolić.

- Daje nisi takao. Onaje pod istragom. Za tebe je još uvijek oficir, sve dok joj ne presude.

Prezime koje ču, skrete joj misli na sebe. Pogleda ga. Visok i žilav. Njene gore list. Stariji od nje. Ranije ga nije vidjela u četi koj a je obezbjeđi vala Ministars tvo. Ovdj e je, cijepajući tuđe, sebi pravio epolete.

- Ime i prezime... – okrenu je ka malom pisaćem stolu glas milicioner -činovnik a. Žuti karton u njegovoj mašini brzo se punio njenim životom, ocem i majkom, trogodišnjim sinom, danom i davno napuštenu njenu, odbačenom školom... Valjak na mašini zaškripa ispod popunjenog kartona. Činovnik zaobiđe sto. Uhvati je za ramena, posadi je na stolicu, ispod reflektora. Okrenu joj glavu pravo. Foto-aparat škljocnu u njegovim rukama. Priđe, zaokrenu joj glavu ukoso. Oglasi se još jedan škljocaj.

- Pristupi, - reče.

Vođeni njegovom rukom, njenim prstima, bez otpora, ostavljali modre otiske pri dnu žutog kartona.

Ukočen o je zuri la u uprljane prste. Žigosa. Zauvijek obelježena, jeknu u njoj.

U transu je prošla put do svoje samice. Tek jak udar teških vrata iza nje, dozva je k sebi. Pogleda ruke. Mora nekako da skinu ovaj sramotni biljeg sa sebe. To nije za nju. Zlikovcima, ubicama je to namijenjeno. Učila je o tome u Sremskoj Kamenici. To se radi samo onima čije su ruke, prije toga, ostavile krvave tragove. Ovo sa njom je neka velika greška. Ispraviće se. Mora da se ispravi. Pa, Ona je od svoje trinaeste godine odati boračevu uci je. I, sad je to. Samo nka je pozovu, neka zatraže. Svog, život svoga sinčića, svoje braće, svih svojih, daće za Partiju. Bez razmišljanja, bez kolebanja.

Odlučni prstima zagrebe po gruboj površini zida. Boja se nije dala. Stisnu zube. Bolom i bijesom iskrivljenog lica nastavi da trlja izranjavane jagodice prstiju. Obuze je nemoć. Sniza se niz zid, ostavljajući na njemu krvave brazde. Iz grudi se ote jecaj. Tijelo se potrese u njegovom ritmu. Probiše se suze olakšanja. Poškropiše plavu uniformu. Podmetnu im rasklopljene šake. Blagotvorni ugriz suza po svježim ranama, razgali joj dušu. Bolan osmijeh ozari lice. Pažljivo podmetnu rane pod kapavice. Krv i suze razrijediše boju. Nježno, jedan po jedan prst, obrisa peševima oficirske bluže. Boja je skoro iščezla. Ostali su samo jedva vidljivi tragovi, duboko u porama.

Eto, i to je gotovo. Prvi korak ka slobodi je učinjen. Sad samo treba da čeka. Neće dugo. Svako će časa moga da se otvore vrata. Major će narediti. Ili ne, lično on će doći da je izvede. Neće biti objašnjenja. Nema ni potrebe. Svjesna je Ona da svako zašto ima svoje zato. A Ona nikada i nizašta nije pitala - zašto. Neće ni sada. Samo tako oni mogu vjerovati njoj. I Ona sebi.

Hitro se ispravi. Bolni mprsti ma stre se prašinu sa kolena. Poravna suknu. Rukav ima izbrisa trago ve sa nje. Namreška sare na čizmama. Zateže bluzu. Pažljivo, da ne ostanu crveni krugovi, nadlaničama obrisa sasušene suze sa očiju i lica. Ne smije major vidjeti da je plakala. Opravdan o bi mogao da posumnja u njenu vjeru, u povjerenje njeno u Partiju. Bila bi to kobna nepravda. Jer, Ona zaista vjeruje, ne sumnja.

Pognu glavu i krenu. Od vrata do zida. Od zida do vrata, škripale su njene, nedavno po mjeri napravljene čizme. Ne diže glavu. Ne gleda ni desno ni lijevo, ni dolje ni gore. Nije gladna, ni žedna. Opet je puna vjere, samopouzdanja. Pono sna je na sebe. Uspješno je savladala trenutke slabosti i pripremljeno joj iskušenje. Samozadovoljno se osmjehnu majoru.

Jedan, dva, tri, četiri, pet. Jedan, dva, tri, četiri, pet, od zida do vrata, od vrata do zida...

Opet proradio crv sumnje. Ali, ne, ne može to biti. Ne ide to tako brzo. Radno vrijeme je prošlo još kad je stigla ovamo. Ostavili su to za sutra, rano. Zavrnu mrvu na lijevoj ruci. Ne vidje sat. Sjeti se. Oduzet joj je u onoj baračici na ulazu. Kad i opasač. Jasno joj. I to je dio obuke. Neprijatelj je jak, školovan. Ima ga svuda. Najviše u njenom Ministarstvu. Hoće da sruši odbrambeni bedem revolucije. A, oni još neuki, naivni. Lako ih je prevariti, obrlati. Ne vještisu, nedorasli raznim obaveštajnim slubama. Obučavani su na «Operaciji Cicero». Opijeni pobjedom, slobodom, mladi i željni života, ne shvataju da prava borba tek sada počinje. Ono ranije bio je samo rat.

S ponosom se sjeti daje među odabranima za tu borbu i Ona. Od beznačajnog kadrova skog referenta, postala je kontraobaveštajac. Gvozdena kasa sa s trog povjerljivim

dokumentima, povjerena je njoj. Nikad je nije otvorila. Niti joj prišla. Teški, veliki ključ bezbjedno je ležao u fijoci njenog stola.

Mirno je bilo u toj maloj kancelariji, u potkrovlju Uprave. Dani su prolazili u traganju za korenima nastanka Narodne milicije. Pisala je istoriju čuvaranarodne vlasti. Pronalazila začetke u bespućima Crne Gore i Bosne. Otkrivala istoriji dalekovidost i snagu Partije. Nastavila je tamo, gdje nikada nije htio da kroči bivši urednik časopisa. Sabotirao je, utvrdili su. Svjesno zamagljivao i nipošta vao herojske podvige čuvaranarodne vlasti. Njihove obračune s neprijateljima svih boja. Izbjegavao da objavljuje misli i putokaze visokih oficira, provjerenih revolucionara. Čak je i generalove članke kratio.

Ubrzo ga više nije bilo ni na ručku ni na večeri u oficirskoj menzi. Nigdje ga više nije bilo. I, ime mu se zaboravilo. Ni ona ne može da se sjeti kako se zvaše. A, bila mu je saradnik. Čak je i svjedočila protiv njega. Pred pukovnicima posvjedočila da je sabotirao pisanje istorije.

Časopis je ukinut. Pisanje istorije njoj su povjerali. I stan je njegov dobio i za brat-daka, dovede nog iz podgoričkog internata.

NOĆ PRVA

Zveket ključeva, bat teških koraka i lupavrata, zaustaviše i nju i misli. Povučese do zida. Ruke sakri za leđa. Napreže sluh. Razazna. Zveket i lup ponavljali su se u jednakim razmacima. Bivali sve bliže. Zamrije. Tu su, ispred njenih vrata. Okrete se ključ u bravi. Zaječa gvozdena polugana njima. U odškrnutim vratima silueta stražara.

- Pristupi!

U dva koraka nađe se tamo. Objeruke prihvatiše porciju.

- Kad pojedeš, ostavi porciju pored vrata, - poduči je stražar.

Skamenjena, zurila je čas u porciju, ča s u zamandaljena vrata. Nedirnutu hranu pažljivo spusti na rečeno mjesto. Krenu natraške. Udari u zid. Ne skida oči s ulubljen e vojničke limenke, pokrivene crnim hljeb om. Po vlači l a s e duž zida. Susrete je drugi. Sruči se na beton. Pretvo ri se u klupko. Iz njega samo dva crna oka upere na u dno vrata. Smanji se. Ne dovoljno. Još je tu. Još postoji. Htjela bi da potpuno nestane. Uprije rameno m u zid . N e propusti je. Osta skamenjena u čošku.

Osjeća, nije sama. Gleda je neko stran, nepoznat. Nešto joj magnetsko m snag om vuče pogled na više. Ugleda. Sa sredine vrata, živo ljudsko oko piljilo je u nju. U ono što je od nje još ostalo. Oko po č e d a raste . Izađ e i z vrata . Približav a j o j se. Užasnuta, pobježe glavom među ukrštene ruke. Zagnjuri lice u krilo.

Strah je natjera da proviri. Oko se povuklo. Nije na vratima. Vrata i ne postoje. Mjesto njih , raširi l a s e haljin a. Iz crnog somota svjetlucaju hiljade zvjezdica. Pa l e s e i gas e poput svitaca. Po sredini, na vrhu halje, usađena uska, koščata glava. S jedne i s druge strane, pramenovi bijele kose. Od polovine čela ništa, praznina, crnilo. Blijedo, bor ama iscr tano lce. Mjesto ustiju dv ije cr te. Sve oba sjano blagom zelenom svjetlošću. Izbija iz jednog oka. Usađeno je u glavu, malo niže od vidljivi vog dij el a čela. Usred te s afirne svjetlosti uobličići se starčeva spodoba.

Klupko u čošku treslo se u drhtajima straha. Pomjeri glavu. Pogleda sa ob a ok a. Dugačkim, košćatim prstima, starac je zatezao parče kože. Na njemu se, red p o red , ocrtaje slova. Zacrne se na glatkoj, svijetloj površini i tu ostanu. Oči joj riječi presadiše u mozak.

Ako me imaš, sve ćeš imati.

Ali, meni će pripadati tvoj život.

Bog je tako htio.

Poželi nešto i želje će ti se ispuniti.

Ali, udesi svoje želje prema svom životu.

On je tu. Pri svakoj želji,

ja ću se skratiti, kao tvoji dani.

Hoćeš li me ? Uzmi.

Bog će te uslišiti.

Amin!

Sa svakim pročitanim retkom, koža je bivala sve bliža. Neka ledena sila sprečavala joj bijeg . Zaštitu po trazi u ispruženim rukama. Pred oči iskočiše uveličane riječi:

Uzmi.

Bog će te uslišiti.

Amin!

- Ne, uzmi ti! -jauknu k starcu.

-... ja nisam stavio svoj život u srce koje se kida, niti u čula koja otupljuju, nego u mozak koji se ne tr o ši i koji sve naživljuje. Ništa pretjerano nije pozlijed ilo ni moju dušu, ni moje tijelo.

Šagrinska koža pade joj po leđima. Obavi je svu. Gvozdeni kikut izazva njen o skupljan je. Bolno osjet i njeno stezanje. Utihnu kikut. Ugasi se oko.

- *Iščupani iz sadašnjice , m i s m o mrtvi,* dopri je do nje daleki, uspavljujući starčev šapat. Koža spade s nje.

BUĐENJE

- Ustajanje! - odjeknuše zidovi.

- Umivanje! - zazvečaše ključevi. Brže! Brže! Ukočene noge krenuše ispred stražara. Hladna voda smače joj koprenu s mozga. Zapazi. Duž, zeleno m budi prekri venog mokrog zida, limeni valov. Iznad njega red česama. Čizme se natopiše prljavom vodom.

- Dosta. Izlazi!

Pođe. U ušima ponese ciku pacova.

Hodnik om koj i se g ubio u tami , sam o Ona, n aprijedi pratilac, iz a nje. Skren u pog l ed, prvo d esn o, pa ljevo. Na

kratkom odstojanju, u zidove utisnuta masivna drvena vrata. Po njima ukrasi, glav e veliki h čivija. Široke, gvozde ne poluge počinju najednom, a završavaju se katancom na drugom kraju vrata. U visini ljudske glave ugrađen metalni poklopac, velik kao velika šaka. Iz vrata izbija muk. Ovdje nikog nema. Sama je, prostrijeli je zastrašujuća misao.

- Ne gledaj. Glavu dolje. Ruke na leđa, - prosikta milicioner.

Stiže tamo odakle je krenula. Za njom se zalup iše vrata. Rukavima obrisa vodeni talog sa očiju i lica. Mokrim rukama pokupi prašinu sa odjeće. Osvrnu se slobodnije oko sebe. Gola, škiljava sijalica pome joj da vidi.

Pet koraka po dužini, nepuna tri po širini, slobodan, prazan prostor. Opasuje ga sivi, betonski zid. Visoko iznad nje, strop. Po sredini, o tanku žicu, okačena sijalica. Pod nogama mjestimično izranjava n betonu. Oštrimglovima spojen je sa zidovima. U desnom uglu, iza vrata, drvetom obložena, gvozdeni m obručima opasana, osrednja posuda. Čista je, izribana. I, drveni poklopac na njoj je čist. Baš kao poklopac na kaci za kiseljenje kupusa. Ima i dršku.

Oči se saživjese s polumrakom. Usredsređipaznju na rane po zidovima. Bilo ih je plićih i dubljih. Više ih je na lijevoj, a manje na desnoj strani zida, koji se završavao kiblom. Znatiželja nadjača strah. Krenu u istraživanje. Prekide je otvaranje vrata. Doručak. Žurno prihvatiporciju. U moći crnihlebu u crnu vođu. S polupraznom posudom jedva sačeka po novno otvaranje vrata. Dodade je ispruženoj ruci. Strpljivo sačeka da se udalji bat tupih koraka.

»Javite majci da sam streljan. Hilendarska br ... oktobar... 1943«.

Prva, čvrstom rukom i čvrstim predmetom urezana poruka. Broj kuće i dan strijeljanja ne zapamti.

A, onda, čitav niz brojeva. Jedan i spod drugog kao u sabiranju. Protumači: gornji su datumi dolaska, donji odlaska. Prepletoše se dani, mjeseci, godine - 1941, 1942, 1943... Najčešće 42. i 43, 1944. nešto manje, 1945. najmanje. I, 46. i

47, isto. U samom ćošku, skoro zbijene jedna na drugu 48, 49, 50. 1951. još niko nije zabilježio. Tek je počela. Da li sa njom?

Iza nekoga je ostao nožić. Čivija, bar. Krenu u potragu po betonu. Dlanovima opipa svaki ćošak. Zaviri iza kible. Ništa. Bauljajući pretraži ćeliju. Opet, ništa. Uspravi se. Ranjavim prstima grozničavo p o oče da opipava uniformu. U desnom reveru napipa čiodu. Ote joj se uzdah olakšanja.

Sjede u svoje ćoše. Leđa okrenu vratima. Ispod broja 1950. zagrebe prvu crtu. Iglica za sobom ostavi blijedi trag. Čvršće je steže između palca i kažiprsta. Počeo da kopa. Iz rane na zidu poteče sitna prašina. Izmače glavu. Vidje u kopanu jedinicu. Nastavi. Najprije skica, pa dublja obrada, 9, 5, pa opet 1.

Ruku na još nedovršenoj jedinici ukoči reski pad poluge na vratima. Okrete skvrčeno tijelo. Čiodu sakri u rukama, iza leđa. U vratima njen jučerašnji poznanik, Novović. Čistu milicijsku uniformu opasali kaiševi. O desni bok pištolj. Nije njen. Njen je mala breta. Ratni trofej. Ovaj je službeni, dobijen. Desna ruka lupka odnedavno uvedenom palicom po butini.

- Ustani pred starijima, bando! Odsad sam ja za tebe i oficir, i Bog, i batina. Istjeraću ja iz tebe Staljina! Vidjećeš! Drhtiš, a? Imaš i od čega. Ovo je samo početak. Još ćemo se mi sresti.

Ukočeno je zuri l a u već zamandalje na vrat a. Uplašene oči sretoše jedno veliko, preteće. Pade poklopac. Ode oko.

Novi, jači drhtaj, rastavi stisnute šake. Ispusti čiodu. Očajnička misao zasvrkla mozgom. Pa, Ona je stvarno uhapšena. Zatvorena. Nika kvo provjerava nje. Ni iskušavanje, nije. Već drugi dan kako je izdajnik. Za to je ovdje. Gdje, ne zna tačno. Ali, zar je to važno? Duboko je pod zemljom. U grobnici dug ačkoj pet s dv a, d v a i p o k o r a k a. Bez danjeg svijetla. Bez pogleda u bijelo nebo i čađave krovove. Bez ljudskog glasa. Zagrobnim mukom i memlom je obavijena. Ni vrata kroz koja bi slobodna izašla, nema.

CRTA NA ZIDU

Teška tuga i bol vra ti je u ćoš e. S a žali se n ad sobom. Zaplaka gorko. Tuga obavi sjećanje na trogodišnjeg sina. Probi se savjest. Izbi, godinama zapretan a majčinsk a ljubav. Sjećanje.

Široka, prašnjava ulica. Autobus brekće ispred kuće njenih roditelja. Putnici u njemu i on sam, čekaju da uđe Ona, borac, oficir. Do autobusa, do sam ih vrat a, n osi jednoipogodišnjeg sina. Ljubi ga u oba obraza. Predade ga majci. Njene se ruke nježno saviše o ko njega. Sje da u prvi red, na prvo mjesto. Gleda put rano ostarjele majke. Dijete se trza, hoće da iskoči iz njeno g naručja . Slabašn e ruči ce pru ža prema majčinom zamagljenom liku.

Šofer daje gas. Stari autobus krenu. Osvrće se. Mahala joj je djetinja, u majčinoj mci. Za njom, u prašini, zadrž a se djetinji krik - ma-ma.

Misli li majka sada na nju? Pita li se šta je s njom? Smije li se pitati ? Im a o na dva s in a i još jednu kar Nji h treba spašavati. A, nju je majka otpisala još davnih ratnih godina kad je u slomivrat pobjegla od kuće.

Bratu je jasno štoje više nema ni na ručku ni na večeri. Zna on zašto preksinoć nije došla u Vatrogasni dom. Zašto je sam gledao »Andaluzijske noći«.

Dan ranije otišli su da gledaju »Pustinj skog šeika«. U holu Doma, skinuše se. Ona šinjel, brat tanki kaputić. Zakoračiše na prvi stepenik ka sali. Nagonski podiže glavu ka vrhu okomitog stepeništa. Dočeka je ledeni majorov pogled. I, jedva primjetan zluradi osmjeh. Oslonjen na ogradu kao da je čekao nju. Očima je požuri i natjera da spu sti glavu . Ne otpozdravi vojničkom pozdravu. Pomjeri se tek toliko da mogu da prođu.

Znala je, odluka je već pala. Mora brata da pripremi. Reći mu da će vjerovatno i Ona biti... da je više neće biti tu, pored njega... da ne treba da se plaši velikog grada, ulice, gladi. Nije

više dijete. Napunio je 17 godina. Neka uči kao do sada. Neka misli na sebe, ne na nj. Nije jedina.

- Ne smiju ti to učiniti, - grcao je dok ga je pratila do stana. - Ako ti bilo šta urade, osvetiću se.

Uplaši je. Mora da ga smiri. Neka on i dalje ide u oficirsku menzu. Njeni ga drugovi vole. Hranice ga. Dodavati od svoga, kao i uvijek. Neće ga ni iz stana izbaciti. Bar ne odmah. Dosta je stanov a ispražnjen o. Ne oskudijevaju u njima. U međuvremenu, neka se nekako snađe i stan sam napusti.

A, možda se neće ništa dogoditi. Evo, i za sutra večer kupila je dvije karte. »Andaluzijske noći« da gledaju. Dobar je film. Šteta da ga ne vidi. Za svaki slučaj, karte neka budu kod njega. Ne treba da je čeka. Stiće Ona. Sigurno.

Ujutru, majorovom telefonsko »Dođi odmah«, potvrdi joj sinoćna strahovanja. Ne, sin oć, preksinoć je to bilo. Čekaj! Stani! Polako. Saberi se. Ne mijesaj vrijeme me i događaje u njemu. Ne dozvoli da ti vrijeme izmakne, da ga izgubiš. Ono je još jedina veza sa životom. Dokaz da postojiš još dan, dva, tri... Ali, kako pratiti, pamtit i? Kako znati kad je dan, a kad noć? Ispod ove škiljave sijaliceje vječno tama, neprekidno noć. Ipak, mora da postoji neki način da se odatle izvuče, da odredi svoje dane, razluči ih od noći. Zna i kako. Zapisivaće, urezivati za svaki novi dan i noć, pojednu crtu u zidu.

Užasnuta shvaća da joj među odrvenim jelima nema iglice. Ispustila ju je. Grozničavo počeo opipavati beton oko sebe. Santimetar po santimetar. Evo je, tuje. Osmjeh joj rastjera grč sa lica. Sad samo da zapiše.

Prvi film gledala je u nedjelju. Na drugi nije došla. Bilo je to juče. Dakle, ponedjeljak. Ispod već zapisane 1951. ureza prvu crtu. A, zatim? Šta je zatim bilo? Kad je počeo novi dan? Ono »ustaj«, »umivanje« mora da je granična crta između dana i noći, ovdje. Dodade još jednu crtu. Za treću i svaku sljedeću, ako ih bude bilo sačekivaće ove naredbe. D o tle, mora da sačuva čiodu. Kriti je od oka na vratima. Biti opreznija. Osjetiti ga prije nego se pojav i. Bez ove čelične iglice, bila bi izgubljena. Pažljivo je zavuču u šav na reveru.

Zanese se borbom koja joj predstoji. U kojoj miš pobjeđuje mačku, David Golijata. Opet je zateče naglo otvaranje vrata. Bito poslednji put. Akti vira sva čula. Zašti ti nj ima svoje misli. Obavi ih odbranom od spoljnih iznenađenja. Nauči ih da se na svaki šum spolja, pritaje. Sakriju se duboko u mozgu dok se ok o n a vrati ma ne zamo ri i povu će s e. Dok n e utihne i poslednji šum u hodniku. Iscrpljena, zaspala.

Iz dubokog sna bez snova, trže je glas. Glasan vapaj rastvori betonski zid. Čuje ga. Tu je blizu. S njene lijeve strane. Razaznaje svaku riječ muškog, snažnog glasa.

- Kud me vodite? Neću da idem. Ovo je greška. Krv svoju sam dao ovo j Par ti ji i Tit u. Za s l o b o d u sam se borio. Hoću slobodu. Nevin sam.

Riječi su pratili neki tupi udarci. Kao kad suvim drvetom udaraš p o šuplj o j b ukvi, p omisli. Udalj avanje priguši snagu jasnoće. Uši pribelježiše još:

»... neprijatelj je to smislio. Neprijatelj...«

Izgubiše se i glas i odjeci šupljine.

Rasani je hladnoća. Le d izb i iznutr a. Zah vati svaku poru tije l a. Zacvok otaše zubi. Ob avi j e memla grobnice. Posta svjesna beznačajnost i oficirsk e unifor me na seb i. Iznenadni topli va l srama prob i ědeni oklo p. Smi ri zu be. Zast idje je snažni glas otpora: »Za slobodu sam se borio. Hoću slobodu.« Kao davljenik za slamku uhv ati s e za pos lednj e š to je čula. »Neprijatelj... neprijatelj«, odzvanjalo je mozgom, »Neprijatelj je to smislio.«

Ohrabrena ovim izn nadnim saznanjem, mobilis a i duh i tijelo. Rasplete grčem i zimom zapletene udove. Uspravi se uza zid. Dub oko u dahnu. Pri ku pi volju i kret e. J edan, dva, tri, četiri, pet. Jedan, dva, tri ... Ras top i se krv u m l adim žilama. Vrat i se snaga. Nesta nejasno g, ponižavajućeg straha. Osta godinama ugrađivan i, ali nedoživlj eni o tpor revolucionara prema njemu. Neprijatelj je sve o vo smisli o. Kako to odmah nije procijenila. I njeno hapšenje je dokaz za to. I, ona, skoro svakodnevna nestajanja njenih drugova bez traga i glasa. Zar je na to nije upozorio njen Rad

Nema ni mjesec dana kako joj je u holu Narodnog pozorišta rekao:

- Mi se svi vraćamo u Sloveniju . Dogovor ili smo se da napustimo Beograd. Ne želimo da nam se dogodi što i Jožetu. Saznali smo da bi i mene uskoro zadesila ista sudbina. Optužuju me što sam slušao Radio-London. Čuo je to neko kroz otvoreni prozor mog stana. I, prijavio. Prvo Jožeta, zatim mene. Jednog po jednog, pojeo bi sve nas mrak beogradskih kazamata. Zato smo se i dogovorili da ođemo dok imamo vremena. Pozvali smo i Mojcu. Neće. Ovdje je veće ljubav prema mužu. Ljubav je kod nje jača od straha. Drugovi su mi dozvolili da i tebe povedem, iako nisi Slovenka. Već dugo smo zajedno. Ja te volim, a i njima si draga. To i sama znaš. Ne odgovaraj mi odmah. Znam da ti je teško da ostaviš brata. Razmisli. Ako se odlučiš budi sutra večer na železničkoj stanici u devet časova. Bićemo tamo. Ako ne dođeš, biće mi žao. Brinuću za tebe. Pisma će nam, u tom slučaju, biti jedina veza. Kad prestanu da dolaze tvoja, znaću da iz Beograda nema više ko da mi piše.

Nije došla na stanicu. Ni da ga isprati. Poslednji put da ga vidi. Otišao je. Svi Slovenci od vođnika do pukovnika, napustili su te noći Beograd.

Hodnicima i kancelarijama Uprave zavladala je praznina. Stravična tišina. Pritisak je sasvih strana. Niko ništa nije govori o. Niko ih pominjao nije. Kao da ni jednog Slovenca ovdje nikada nije ni bilo. Mojca se zatvorila u sebe. Za sve oko sebe. Za svakog nije ma i gluva. Poput automata obavljala je poslove dobijene od načelnika kontraobaveštajne. Bila mu je sekretarica. Prva je napuštala zgradu. Trčala do generalštaba. Sačekivala muža. Ubrzo, niko je nije više vidio. Ni da uđe, ni da izađe iz Uprave.

Zavidjela je Mojci na snazi njene ljubavi. Na spremnosti da se za ljubav žrtvuje. Njena ljubav prema Radetu bila je druge vrste. Voljela ga je. Više mu se divila, izjedana kompleksima nedoučeneprovincijalke. Osećala je da su Rade i njegovi drugovi superiorniji. Učila je od njih, kultivisala se. Upinjala se

da ih dostigne, da se u kulturi, znanju izjednači s Radetom. Tek tada bi njihova ljubav bila potpuna. Kad ju je pozvao da ide s njima, još nije bila spremna. Nije razlog nje govog, njihovog bjekstva nije shvatala. Nije razmišljala o tome. Duboko u sebi zakopala je i ovo i druga saznanja. Nije dno očigledno upozorenje nije prodrlo u njen razum. Zapretala ih je u debeli sloj svoje fanatične vjere u Partiju. Od nje je sačinila gvozdeni oklop. Nje ime onemogućava i sastrah da proдре. Da nekontrolisano pokuša iz njene utrobu, koju je danonoćno razjedao.

Radetovim odlaskom strah je porastao. Prido dala mu se praznina, usamljenost. Čvršće je privila brata uz sebe. Pojačanom pažnjom i brigom o njemu davila je strah, jačala vjeru. Oklop se nije raspao.

Na dva Radetova pisma, odgovorila je. Na treće, nije. Više od petnaest dana prošlo je od tada. Dovoljno da zna da iz Beograda nema više ko da mu piše.

Suviše glasnim učini joj se bat njenih koraka. Zastade. Oslušnu. Zidovi tamnice bili su nijemi. Koje li je doba? Noć je. U to je sigurna. Od večere se vrata nijesu više otvarala. Mrtva tišina učini da posumnja u istinitost onog što je čula. Što ju je na noge diglo. Prepade se.

Je li to početak ludila? Halucinira li? Osvrte se oko sebe. Isti zidovi od juče, od danas. Iste poruke na njima. Priđe. Opipa. Dotače i svoje tragove: 1951. je tu. I, dvije crte, takođe. Laknu joj. Nije ludilo, znači. Još ne. Zahvalno podiže pogled put neba. Između nje i zvijezda ispriječi se visoka siva tavanica. Umjesto njih zablještaše velika, duboko urezana slova.

Čula se okrenuše nejasnom zvuku. Dolažio je iz daleka. Postojao sve bliži. Razaznade. Tup... tup... tup... Prazninu ovih udaraća popuniše prepoznatljivi odjeci vojničkih čizama. Razluči jedne od drugih. Tupi su bili jači. Mali zastoj, nedaleko od nje. A, onda opet tup... tup... , samo rjeđe i sve nejasnije. Odjeci se utopiše u tišinu. Iskrсну pitanje - zašto ne bi glasa? Ne ču ga. Odgovor tada nije znala.

Obradova s e no vim zvuc ima. Zve ketu klju čeva, škripi polug a, udarc ima vra ta. S van uo j e novi , za n ju treći dan. Sprema dočeka komandu izrečenu ispred susjednih vrata.

- Diži se! Kiblu u mke.

Ne dozvoli da bude ponovljena. Njen drugi, tehnički dio već je besprijekor no funkcion isao . I zlazak i z ćelije, trkom. Prosipanje i pranje kible. Umivanje. Opet, trk u hodnik. Nije mogla da pogriješi. Samo jedna, širom otvorena vrata, bila su njena. Odlaganje kible. Sušenje lica odrvenjelim rukama.

Sprema, po novo je pored vrata. Misli ma tu nema mjesta. Podiže porciju do pola napunje nu c rnom vodom. Pognutom glavom, a podignutim očima, vidje vojnički kazan. Parom iz njega obavije nu obr ijanu gla vu. N a njoj siva, umašćena šajkača. Vidjela je već takve. Robijaši su bili. Ili, zarobljenici. Njemci zaostali od rata, stručnjaci. Nedale ko od njenog Ministarstva bila je krojačka radionica. Oficirima su tu šili odijela. I, njoj. »Greške ne smije biti, rekao je tada njen prvi načelnik Lazo. »Mora biti ka o salivena.« I, bila je . La z o se ponos io sv ojim jed inim žen skim ofi c rom. Njenu mladost ukrasilo je plavetnilo, po mjeri šivene, uniforme. Mekane sare istakle, do tada vojničkim pantalonama, skrivane listove nogu. Štrčale su jedino , za njen a usk a ramena , prevelike , prvo poručničke, a zati m kapetansk e epolet e. Njihov u dužinu niko nije smio da krati , p a n i načelni k La z a . Bi l a j e dekretom propisana.

Da li je i ovaj ovdje ratni trofej? Znala bi kad bi progovorio. Ovaj pored kazana bio je nijem . Vra ti ispražnj enu porciju. Sačeka okret ključa u katancu, spuštanje poklopca na špijunki. Tek onda upisa novu - treću crtu svog kalendara.

Vrati se odgonetanju maloprije otkrivene poruke na tavanici. Školski krasnopis uobličavao je riječi:

***O vers! noirs compagnons sans oreille et sans yeux
Voyer venir é vous un mort libre et joyeux!***

Prevođenje joj zadade posla. Riječ po riječ otkri značenje.

/Crvi, bratijo rna, slepa i gluva! sve bli
evo vam slobodnoga, veselog mrtvog gosta!/
Bio je to Bodlerov Veseli mrtvac, sjeti se.

Nešto drugo zaokupi joj pažnju. Zadade zagonetku. Ko je to i kako mogao da ispíše na toj visini? Koja ga je to sila držala u praznom prostoru do k j e ispisiva o o va l j e p a s l o v a. Toliko visok nije mogao biti. Ni doskočiti nije mogao. Zagonetku ne odgonetnu.

Osjeti zavist. Prekori se i postidje sebe. Svoga kukavičluka, jedva vidlji vog tr ag a u ć o šku. Svi n jeni pret hodnici ovdje učiniše joj se snažnijima i hrabrijima.

JOŽIN SLUŽBENI PUT

Zamriješe posled nji z naci slab ašnog ži vota u podzemlju. Napreže sluh da otkrij e bi lo kakav zna k l j u d s k o g p o s t o j a n j a. Ušima opipa hladn e zido ve. Ne ču niš ta. Uspan iči se. Nije mogu ć e d a j e o v a g r o b n i c a s a m o z a n j u, i o n o g o d n o ć a s, pravljena. Mora ih još biti, desno i lijevo od nje, preko puta. Iza onog niza vrata duž hodnika. Vrata su postojala. Vidjela ih je. Juče i danas kad su je vodili i dovodili sa umivanja. Ista su kao njena. Nečemu i nekome su ona morala da služe. Neko je bio iza njih. Osluškiavao i bojao se, kao i Ona sada.

Pon ovo k ren u duž zidova . Pa ž l j i v o, t i h o, santimetar po santimetar. U tren u prič u j o j s e. T u p i d a l e k u d a r a c. Čvrsto prilijepi uvo, presta da diše. Zasmetaše joj glasni otkucaji srca. Pričekala. Pono vi s e. Ne jeda n. Ču vi še u d a r a c a u r a z l i č i t i m r a z m a c i m a. To neko s nekim razgovara. Tako se rad i u svim zatvorima, učila je. Morzeov a azbu ka. Učila, a nije naučila. Olakoje prešla preko tog građiva. Vidi nije trebalo. Ili je možda bolje što ne zna, ne razumije. Ionako ne bi odgovorila. Ne bi smjela da se priko pč a z a t a j l a n a c z a t v o r e n i k a. T i m e b i s e

izjednačila s njima. Neprijateljima raznih boja. Samo takvi su mogli bi ti ov dje. A, Ona i onaj od noćas, m ožda su greška. Moguće i neizbježne u svakoj revoluciji. Uvidjeće se to. I Ona, i onaj od noćas, neophodni su Partiji. Teška je i neravnopravna njena borba sa neprijateljima, spolja i iznutra. Treba joj mnogo takvih kao što su Ona i onaj ... oda nih, vjer nih, spre mnih da život daju za nju.

A, šta ako su u ovom lancu njeni drugovi, zaustavi misao tiradu. Oni s kojima je, do njihovo g nenadanog nestajanja, drugovala. Oni, kojima je, kao i sebi, vjerovala. Jože, na primjer. Njeni Radetov drug. Više od toga, njihov prijatelj. Čovjek kome su se divili, nikad plašili. Posao da otkriva i hvata neprijatelje, uzdizao ga je iznad njih, njihove prosječnosti. Nastojao je da oni to ne osjete. Ni viši čin da im ne zasmeta. Ni visoke, specijalne škole, koje je završio čak u Rusiji. Bio im je prijatelj. I, oni njemu.

Ostali su mu to, ali u sebi i za sebe samo i posle one noći koja ga je progutala. Posle njihove posljednje zajedničke večere za malim stolom oficirske menze. Njima dvoma priključio se nešto kasnije. Mirno, kao i uvijek, naručio večeru i litar bijelog vina.

- Večeras ja plaćam, - rekao je i nastavio da ih zadirkuje. Ljubav njihovu. Ništa neobično, nesvakidašnje.

Veselo zatraži još jednu litru. Nasu tri čaše. Kucnuše se.

- Ove ćemo ispiti do dna. Učiniše kako je rekao.

- Noćas idem na službeni put. Bilo šta da čujete o meni, biće laž. Ne vjerujte!

Ustade. Okrenu se na vratima, mahnu im kožnom rukavicom.

Za susjednim stolovima, pojača se žaga. Slobodnije zabrujaše glasovi. Rade i Ona zanijemise. Pola ko ispiše preostalo vino. Bez riječi se ispred menze rastadoše. Svaki ode svome stanu.

Nejasan i tajanstven Jožetov govor, posle neprospavane noći, donese sobom u kancelariju. Ne pozva Radeta telefonom za dobro jutro. Ni on nj u. Čekala je nešto. Nešto strašno,

nemoguć e . I Rad e j e čekao . Ček ala je cijela zgrada. Podrhtavala je i tresla od nespokoja, neodređenog straha. Nešto podmuklo, preteće pritiskalo je sa svih strana, odozgo, s krova, stezalo zidove . Post a nepodn ošljiv o . Zaželj e da to što dolazi, dođe što prije, da se rasprsnu zidovi, da kroz njegove pukotine iscure ubitačna neizvjesnost, koja rađa ovaj ludački strah.

Prostrijeli je reski, zapovjednički zvuk telefonskog zvana. Prije nego podiže slušalicu, pomisli: »Znači, počelo je.«

- Sazovi partijski sastanak!

- A, dnevni red? Šta da kažem, zašto

- To nije tvoja stvar. Uradi kako sam rekao. Tačno u tri sata.

Telefo n prekid e razgo vor . A, i da nije , O na ne bi više progovorila. Ne bi smjela. Ni dosad to nije činila. Ni ovoliko.

Dobro, bila je jedina riječ, koju bi uvijek izgovorila. Nije tu imalo šta da se pita. Znalo se. Kako se desilo da suvišnim pitanjem, danas, poreme ti nepis ano prav ilo? N jeno je, kao partijskog sekretara, da sazove sasta nak. Dnevni red određuje general P. Uvijek je bio kratak i efikasan. Sadržavao samo jedno ime. Onoga koji je to ime nosio, nije na sastanku bilo.

Da li joj je Jožetov o »N e vjerujte! «, pom utilo razum. Otkacilo kočnice bespogovorne poslušnosti. Ko je Ona da pita, zašto, da traži dnevni red? Prepade se za sebe. Uplaši se da, za sazivanje sledećeg sastanka, genera l ne nađe nek og drugog. Nekog ko neće, kao ni Ona do danas, pitati - zašto. Nije li time navukla generalov gnjev? Skrenula pažnju na sebe? Zapečatila svoju sudbinu

Poče okretat i telefon ske broj eve kancela rija. Sazivala je partijski sastanak.

- Tačno u tri, - naređivala.

Niko ne zapita - zašto? Bili su razumniji, oprezniji. Ni Rade ne upit a ništa . Samo , nešt o d uže zad rža ti šinu i zmeđu dvije slušalice.

Silazeći sprat niže, do sale , kolje na su j o j nekontrolisano klecala. Bila je prva. Mora l a j e bi ti . Po sp isku kontrolisati prisustvo. O odsutnima obave z no obavij esti ti. Ovoga puta, takvih nij e bilo . Se m Jožeta . O n j e n a služben om putu.

Službena putovanja drugih odložena su do daljnjeg. Zauvijek odsutni nijesu ni bili više na spisku.

Ulazili su jedan za drugim. Sem tihog »zdravo«, drugo s nije progovaralo. Generala i adjuanta mu, dočekaše stojeći, s rukama niz bedra. Ne udostoji ih otpozdrava. Referisa mu da su svi tu. Klimnu glavom.

- Otvaram partijski sastanak. Daje mriječ generalu P. - ustupi mu mjesto predsjedavajućeg. Stop i se sa svojim članstvom.

General pogledom obuhvati salu. Prelišta sobom donijete papire. Meko prozbori:

- Noćas, u vozu, na putu za Sremsku Mitrovicu, uhapšen je major Jože. Uhvaćen je u gnusnom, zločinačkom činu. Silovao je u kupeu maloljetnu, bespomoćnu djevojku. Osramotio je ime ove ustanove. Uprljao je oficirsku čast i ugled naše Partije. To je mogao da učini samo umom i tijelom izopćeni čovjek, kakvi i jesu svi naši neprijatelji...

Jožetovo »Sve što čujete, biće laž. Ne vjerujte!« potonu pod bujicom otrovnih riječi »...m ržnja. .. udarac... obračun... plaćenik... izdajica...«

Ode general. Za sobom ostavi prazninu. Ne predloži isključenje iz Partije. Ni Ona to ne učini. Sastanak je bio završen.

Ni Ona, ni Rade ne pomenuše više Jožeta. Niko ga više ne pomenu. Ni onda kada mu se u novinama, crnim slovima ime pojavilo. Zabelježena je tada značajna pobjeda nad neprijateljem. Uspješno je onemogućeno razorno djelovanje strane špijuna, agenta NKVD-a... specijalno školovanog u SSSR-u za to... ubačenog u srce naše odbrane... Neka strepe sve izdajice, prodane duše... Ni u mišju rupu ne mogu da se sakriju pred budnim očima od anih čuvara naše revolucije... Naša snaga je u našoj vjeri, bezrezervnoj podršci i ljubavi za Partiju... za Tita... Sve ih znamo... Sudićim narod i Partija...

- Ne želimo da nam se dogodi što i Jožetu,- rekao je Rade napuštajući i nju i Beograd.

Sada je Jože tu negdje, u njenoj blizini. Baš kao i Ona duboko pod zemljom. Osjetio je, saznao nekako, pa on je za to i školovan, da je i Ona dovedena. Otud oni tupi udarci. Njenom su uhu namijenjeni. Zaželje da mu pesnicama odgovori. Stavi do znanja da ga je čula, da ga razumije, ali da ne zna odgovor, ne zna slova te azbuke.

Stisnut e pesnice zadržavaju vazduh pa d poluge i otvaranje vrata. Zablenu se u porciju pored njih. Zapita se, šta je u njoj. Prorijeđena kaša, ručak. Ili, crna voda, večera. Odiže poklopac od crnog hljeba. Ispod njega, večera. Ne sjeti se ručka, ni kada ga je pojela. Praznih ruku uzmače u svoje čoške. Nesta porcija iza zatvorenih vrata.

ISKLUČENJE

Mozak se ispraznio. Misli pritajile. Nesta le. Sklupčana, izvuče iglicu iz revera. Zaposli se. Čiodom je kopala zanokticu na lijevom palcu. Bez žurbe, milimetar po milimetar. Gluva i slijepa za sve što se moglo čuti i vidjeti. Ni i glu ni prst nije osjećala. Dubila ga je iznad i oko nokta, prodirala sve dublje, formirala krvavi polukrug oko njega.

- Diži se! Polazi!

Zatečena, čulima iznevjerena, poskoči.

Milicione r Novo vić, on je to bio, proputi je ispred sebe. Instinkt je povede d esno niz ho dni k, a onda pravo uza stepenice. Ispriječiše se visoka vrata, sv a od gvo žđa. Udarac pratioca otvori na njima špijunku. Ubrzo se i sama pomjeriše. Usredsređenost da nadmudri Novo vić a , d a mi uskrati zadovoljstvo jačeg, strah da je ne ponizi, potisnu pitanje – kuda je i zašto vodi.

Ošinu je talas hladnog, noćnog vazduha. Nekoliko kamenih stepenica vodi lo je n a plato. Ni je m o gla da pogr iješi. Krete njima. Dugačka barak a preprij eči p ut. Osvjet l jeni pro zori na

njoj bjehu putokaz. Koji od njih će ka na nju? Ne dugo i kratki zastoj prekide milicioner. Čvrsto je uhvati za nadlakticu i povuče za sobom. Glavna vrata spremno otvori stražar. Išli su dugački hodnikom. On čvrsto gazeći, Ona, pocupkujući pored njega. Sama se ne bi snašla. Sva vrata u nizu bila su istovjetna, drvena, bijela. Jedna od njih pratilac otvori. Gurnu je unutra i uđe za njom.

Jaka svjetlost stonolampe, ne dade da odmah vidi ko je iza stola.

- Sjedi, - prepoznala glas kad reče.

Osvrte se oko sebe da nađe po nuđenu stolicu. Bila je tu, skoro na sred sobe, bez naslona, slična škanjalu. Sjede. Skupi ruke u krilo. Ruka iza stola odiže štitač lampi. Ukaza se običan kancelarijski stol. Iza njega, major. Malo rastom, oslanja o se laktovima na stol. Tako je postajao veći, čvršći.

Osjetila ga je bliskim. Svojim. Došao je lično da je odvede odavde, ka oštovu je lično doveo. »Dosta je bilo, reći će, hajde idemo.« Gledao ju je blagim, punim razumijevanja, pogledom.

- Danas smo te isključili iz Partije, - prozbori.

Rasplete prste. Među njima zatiče crvenilo male partijske knjižice. Zavali se u stolicu. Podiže knjižicu k očima.

- Prvi oktobar 1944. godine - otvori korice i pročita.

- Koliko ti je godina bilo tad

- Šesnaest - odgovori ona.

Vrati se laktovima na stol. Knjižica je mir ovala među njegovim prstima.

- Doneo sam ti cigarete. Ti znaš da ja ne pušim. Tebi sam ih kupio - odiže pogled k njoj.

Soba se ispuni razočarenjem, bijesom, mržnjom.

- Neću tvoje cigarete. Ne trebaju mi...

Snažan udarac, zaustavi joj riječi u griju. Našla se na podu, pored prevrnutе stolice.

- Još si drska - drao se Novović iznad nje.

- Ostavi je - vrati major milicionera pored vrata. Odiže se sama. Ispravi i stolicu, stade pored nje. Ne osjeti ni bol, ni poniženje. Prkos je nadvladao.

- Još ćemo se vidjeti. Hajde sad - blago reče major. Glavom mahnu milicioneru prema vratima.

Pusti ga da je uhvati za mišicu i vodi. Sve do samice. Jednim trzajem ubaci je unutra.

- Još ćemo se mi videti - reče i on. Zateže se poluga.

Kroz lijevi obraz prolazi loje hiljade strijelica. Lijevo uvo zvonilo svim zvonima. Krvi nije bilo.

- Kreten. Idiot si ti, - žustro koračajući naprijed-nazad, nazad-naprijed, prekori je vala se be. - Neka su te zatvorili. Bolje nijesi ni zaslužila. Partija, vjera, odanost do tuđe i svoje smrti. Kontraobaveštajka, oficir? Napirlitana zlatnim epoletama, nakićena, praznoglava lutka. To si. Ni pištolj nijesi nosila da ne pokvariš izgled uniforme. Ni po sprdnji zvižduci mladih ljudi, dok si paradirala beogradskim ulicama, nijesu te dozvali pameti. Pro pala buržoazija govorila si za njih, tvoje vršnjake. Ni gubitak tolikih drugova, ni Radetov bijeg, nijesu te osvijestili. Ni tvoja crvena knjižica u isljednikovim rukama, ne pomože. Osvijesti te jedan šamar. Razbistri ti mozak.

- Budalo, prestani da kukumavčiš - naljuti se na onoga odozgo. Opet su ga vodili nekud, a on plakao, vikao, dozivao revoluciju, Partiju, Tita.

- Smiri se, jadniče. Koga prizivaš? Zoveš? Kome ti i ja više trebamo? Ti, s tvojom drvenom, ili gvozdnom nogom, svejedno, koja mi se već treću noć zabija u mozak. I ja, uvijek poslušna, ali više neupotrebljiva. Kome je sad stalo do mene? Načelnika Laza već odavno nema. Ni drugih više nema.

Preplavi je talas samosažaljenja. Pokri ruku ma oba oka. Zavuče glavu između dva zida. U svoje ošice. Za plaka tužno, neutješno. Jecaji utihnuše pod plaštom sna.

PRVI ZADATAK

Isti zvuci, povići. Isti pravać. Šum česme. Cikapova. Trzala se, dizala, odlazila, praluruke i lice, odrvenjelim prstima prolazila kroz zamršen i prljavu kosu, stresala betonsku prašinu s posivjele uniforme, praznila i pralokiblu, trkom se vraćala u svoja četiri zida, uzimala ponuđenu porciju, žedno ispijala crnu tekućinu, sačekivala p ovlačenje oka na vratima. Krišom vadila čiodu iz revera. Ureživala crtunovog dana.

Odahnusolakšanjem. Uhodala se. Vojnički disciplinovanoo izvršavala sve zatvorskim režimom propisaneradnje. Bila je brža od pratiočevog »Brže!«

Osjetise sigurnom u ova četiri betonskazi da. U ovom malom prostoru, misli su joj bile dobro zaštićene. Prvi put slobodne. Ni čim neomeđene. Ni Partijanije više prepreka. Isključili su je.

Kako li su to izveli? Ko je bio sazivač sastanka, a ko zadužen da je raskrinka kaonepriatelj? Koliko ih je bilo? General sigurnonije. On se bavio samo opasnim, počinu višim, izdajnicima. Sitne, kao što je Ona, prepušta o je demokratsko m postupku osude člans tva. Svojp osao on je završio prije sastanka.

Počeprebira po imenima, licima kolega, poznanika, saradnika. Pokušada pronade on e, za nju, zadužene. U toj gomili mladih ljudi, ne nađe nikog. Zaustavi se na Milanki.

Ne tako davnostigla je odnekud iz unutrašnjosti. Mlada, zgodna, željna života i oficirskog društva. Daktilograf je bila. Major lično zamolio je da Milanu pri mi kod sebe na stan. Privremeno. »Dok se djevojka ne snađe u Beogradu«, rekao je. Učinila je tako. Nema sumnje, Milanka se brzo snašla, ali ne i za stan. Ostala je s njom. Ipak, ma šta da je rekla, njena priča nije mogla biti dovoljna. Kapetano vu izdaju morao je da potvrdi i neki oficir. Jedan ili dva, ne treba više. Zna Ona to.

Postidje se sebe i svoje , d va pu ta, odig rane uloge zaduženog.

Vrati se nekoliko mjeseci unazad. U jednu od onih večeri, kada su oficiri, ne svi, učili, usavršavali francuski. Profesorica, ostarjela Ruskinja, žesti l a s e n a s v o m, nik ad doučenom srpskom. Te večeri utvrdila je da Crnogorci, ma kar b i l i generali, nikada ne mogu b iti dobri »fran cuzi«. Francuski akcenti nedostiž ni su za nj ihove t vrde, nemuz ikalne uši. Suprotstavi joj se pukovnik Crnogorac, bivši španac i francuski logoraš. General joj dađe za prav o. Ost ali su ćuta li. Ruskinja ode. Sukob ove dvojice se produbi. Sa francuskog prenese se na dilemu: ubiti se u kritičnoj situaciji, ili dozvoliti mogućnost pada u neprijateljske ruke. Pukovnik se vatreno zalagao za s - moubistvo, kao jed ino ispra van revolucionarni čin. General je revolucionarno svidio u bezuvjetno m opsta nku . Da pravi komunist a uvi jek nađe izlaz, potkr ije pio je ratnom pričom sa Skadarskog jezera . Po njoj je on već izgu bljen u nadu u spas, vjerom i hrabrošću pretvorio u poraz neprijatelja.

- Samoubistvo je izdaja Partije i čist kukavičluk – zaključio je.

Pukovnik je psujući napustio prostoriju. Za njim, zadovoljni general i ostali, nijemi i zbunjeni svjedoci.

Te večeri dat je znak. Lov je mogao da počne. U hajkače uvrštena je i Ona. Posao nij e bi o n i malo k n i običan. Pukovnik je čvrsto stajao u svojoj tvrđavi, okruž e n mitom hrabrog špansk og b or ca i sadašnj eg prv oborca. Tvrđavu je trebalo rušiti i z sredine , i z centra . Bedem i ć e o nda sami popadati.

Počelo se od zlatnih rebara , koja su mu ugrađ ena mjesto pogubljenih na boj ištima Š panije . Z l atn i m i t je bio k Ź an. Prirodna rebra su ponovo ugrađena u njegov grudni koš, ispod odličja. Nedorečene sumnje u opravdanost b ge nde o njemu kao borcu, punile su ušne duplje. Dovoljno. Do mozga nijesu ni morale stići. Tvrđava je bila uzdrmana.

- Idi kod njega. Reci mu da se ne slažeš s generalom. Da o crnogorskom francuskom i samoubistvu kao revolucionarnom činu, misliš isto što i on. Zapamti šta će reći. Idi, on ti vjeruje.

Ode da izvrši zadatak. Neprikosnoven ost njegovog autoriteta, osjećaj strahopoštovanja i sopstve nog ništavila, ispiše joj krv iz obraza.

Pročita joj misli. Otkri neizvršeni zadatak.

- Što si došla? Poslali te da me i ti provociraš? Na polje iz moje kancelarije! – Obilježi je sramnim žigom.

Bilo je to i njihovo poslednje viđenje.

Istine o njemu kao španskom borcu, naše prvoborcu, potamnješe na partijskom sastanku, baš kao i zlato njegovih rebra.

Potamnje i njena duša. Mladost ostara. Začauri crv srama du bo ko u sebi. Tek sada u me mli i tami ta mni ce i zleže se i poče da rije po utrobi.

Prosvrdla još jednu ranu. Probi tanku s kramu na nezacijeljenoj krasti.

Tih dana osjećala se bše. Ode njih ovom doktoru, majoru. Tom tihom, dostojanstvenom, ljubaznom starčiću, požali se na neodređene tegobe.

- Mlada si i zdrava. Mladost traži svoje. Ono što joj ti ne pružaš. Potreban ti je zdrav seksualni život i tvojih tegoba će nestati.

Bi zatečena ovakvim savjetom. Nenaiknu ta. Sputana lancima komunističko-patrijarhalnog morala. Postidje se pred ovom sijedom glavom. Zahvali se i ode.

- Bila si kod ljekar? – pozva je sutradan načelnik.

- Jesam. Ne osjećam se baš najbolje.

Nije mu, valjda, doktor referisao, užasnu se.

- Pa šta je rekao doktor? Od čega boluješ? Šta ti fali

Nije se imalo kud. Ispriča mu sve, od riječi do riječi. Ionako se od njega nije imalo šta kriti. On je, odnekud, sve znao.

Otpusti je i posla na operativni zadatak.

Jašući konj a padinama Avale, zaboravi na časa i doktora i načelnika. Ona i još jedan kapetan tražili su cijeli dan skrovita

mjesta na toj planini. Crtali skice terena, ucrtavali buduća skrovista. Morali su da žure. Rusi samo što nijes u napali. Dragocena, tajna dokume nta moraju se tu ne gdje sakriti, sačuvati.

SAMOUBISTVO

- Sazovi partijski sastanak za danas!

Nije bio general. Bio je to njen načelnik. Ko li je na redu? Oduži joj se prije podne. Ne odgonetnu.

Tačno u tri, referisa. Svi su prisutni. Generalovo mjesto za stolom zauze načelnik.

- Među nama je otkriven još jedan neprijatelj. Vješt i dobro kamufliran profesijom. Ubačen da nas iznutra podriva, demoralise. Naša kontraobaveštaj na službu spriječila je te zločinačke namjere. Ona je i na ovom primjeru dokazala visoku spremnost i sposobnost da se uhvati u koštac i otkrije strane plaćenike i agente...

Bujica ovih riječi mogla je svakog od njih da odnese. I, sve zajedno. Svi su tu odsutan je samo.. Nije, valjda, on? Nemoguće!

- Školovan u fašističkim logorima... tamo zavrbovan, - ubaci načelnik zabun u. Zadaće zagonetku. Ukristiše se preplašeni, ispitivački pogledi.

- Ustani, izdajniče! Tebi, tebi govorim, - prstom otkri načelnik zavjesu za poslednji čin.

Putanjom prsta pogled i ubodoše sitnu, skvrčenu figuru u sredini sale. Pritisak odide doktora. Sijeda mu glava nemoćno se trzala na tankom vratu. Spadoše naočari. Lijepo, plemenito lice, naružiše grčevi. Niz njihove procijepa potekoše suze. Jecaje tijela zadrža rukama na naslonu stolice i spred sebe. Smiri se. Ostadoše sitni drhtaji.

Načelnik iznese optužbe. Jedna od njih: nagovarao na blud. Savjetovao nemoralan živ ot naš oj drugari ci, uzornom komunist i, parti jskom sekre taru. Sračunat diverzija... Najnovije iz bogatog arsenala naših neprijatelja.

Očaj na doktorovom licu zamijeni zaprepašćenje. Prekorno je potražiše njegove plave oči. Pognu glavu.

Osramoćena, među prvima, pobježe iz sale.

Ujutru ne ode u potkrovlje, gdje je, i na č e ~~u~~ gvozdeno kase, strogo povjerljivo, samovala. Zaborav potraži u biblioteci. Vadila je knjigu za knjigom. Pročitavala naslove ne razaznajući slova. Brižno stresala prašinu sa njih. Opet ih vraćala.

Crna slutnja zadržavala ju je na rafovima poređanim na lijevom zidu od vrata. Onom, iza kojeg se nalazila topla i čista ambulanta. I, on, najbolji među njima, doktor. Između jedne i druge knjige nesvjesno je hvatala znak života u ambulanti. Nije ih uhvatila. Javili su se iznenada. U jednom pucanju. Ukočiše se i ona i knjiga u ruci. Prividje joj se, pravo ispred nje, metkom rasvetani zid.

- Javi načelniku!

Trka koraka i vika ukopaše je na mjestu. Pritaj se.

- Svi na posao! Nikolić, - ostani tu. Ne puštaj nikoga, - načelnikovo, nečujno je smanjiše iza vrata.

Vječnost je trajala n ova tišina. Mora neka ko da stigne do potkrovlja. Tamo se pucanj nije mogao čuti. Ona o njemu nije mogla ništa znati.

Otkrinu vrata. Proviri. Hodnik je bio prazan. Sva vrata zatvorena. Meka staza tepiha upijene brze i lake korake. Ne zveknu ključevima dok je otključavala vrata. Zahvalno pogleda kasu koja je tajne čuvala. Telefon, koji je saučesnički čutao. Sruči se na stolicu. Ispod pazuha otkljuje se knjiga. Tresnu o prazan sto, izdajnički. Usplahiri se. Izgubi kontrolu. Baci knjigu u korpu za otpatke. Ispu nila je svu. Narasla. Velika. Vidi se. Ponovo je uze. Uvuče je u jednu, drugu, treću fijoku. Ne stade ni u jednu. Nije su to mjesta za knjigu. Tu su strogo povjerljivi planovi, skice za borbu, skor i neminovnu odbranu.

Izbezumljena, potraži neko drugo skrovište po sobi. Ormar, ormar, sinu spasonosno u glavi. U njemu je fascikla. Ne, dvije fascikle. Nekolik o knjigama i brošurama, neophodnih za rad na istoriji službe. Ugura je tamo. Knjiga se pokorno smanji.

Za ručkom usiljen i razgovor. Spušteni pogledi. Svi su sve znali. I, niko ništa nije znao.

Pred oči iskrсну potisnuta slika. Hodnikom, njoj u susret čudna povorka. Između generala i načelnika, crnjela se vitka figura neke žene. Zastade da ih propusti. Neviđeno joj lice. Bježe se sakrilo iza crnog gusnog vela. Generalova ruka pridržavala je njenu, prijateljski. Tihe, umirujuće riječi žuborile su ka njoj. I načelnik je bio tužan. Gledao u podispred sebe.

Etera, doktorova ćerka. Pričao je o njoj, svojoj jedinici. Ponosi o se njen omjelo to mi pamću. Brio za njenu budućnost. Tri godine muje trebalo daje pronađe. Ostala je živa kod nekih dobročinitelja u Mađarskoj. I on je preživio strahote logora za Jevreje. Revolver skinutac, razori o je mučno uspostavljen u sreću. Odnio je još jednog od nekada brojne porodice. Ostala je sada jedina i sama, Etera.

UNAPREĐENJE

Zakoči dalje tok misli. Zaustavi ubitačnu hod savjesti. Pomože joj odjek neujednačenih koraka. O voga puta, ne bi glasa da ih prati. Blizu je ponoc, znači. A, nju, kada su nju vodili? Sinoć? Mora biti daje tako. Stani! Računaj! Od tada je bilo samo jedno umivanje. To je četvrti dan. Trčeg su je isključili iz Partije. Ovaj četvrti još traje, i li je tek prošao. Okrete se kalendaru. Jedna, dvije, tri, četiri crte. Dobro je. Peti će urezati odmah posl umivanja. To je jedini siguran orijentir. Na drvenu nogu se ne može osloniti. Može naglo da utihne, baš kao što je i glas. Ne sačeka da se noga vrati. Zaspao.

Peti dan dočeka prazne glave. Splasnulo je grozničavi zanos slobode u četiri zida. Ponovo je bila u svom ćošku. Uklještena između dva zida. Pono vo se mašila za čiodu. Nastavila prekinuti posao. Pažljivo je odstranila sasušenu krv sa nokta na palcu. Crveno rascvetale zanoktice istakle su oblik ružičastog nokta. Pređe na obradu kažiprsta. Bilo je teže. Klimao se i otimao. Stisla ga je pesnicom. Oslonila na savijeno koljeno. Pokorio se. Nije više imao kud.

Zar već ručak? Žurno pojede kašu. Mirno sačeka poslednju provjeru špijunke. Imala je mnogo toga da uradi. Tek je na trećem prstu.

Od posla tog dana nabi ništa. Ispred vrata začangrljaše ključevi.

- Otvori - začu se njoj poznati glas.

Ne čekajući naredbu, ustade da spremna dočeka nenadanoga gosta. Ne zapitase se, šta li sada hoće? Za do bro, nije. Bila je spremna na sve. Neina ono što joj se u vratima prikaza.

Mjesto Novovića, u izbljedjeloj uniformi zatvorskog stražara, ukazao joj se otmjeni civil. Meki, sive boje filcni šešir, zamijenio je milicijsku šajkaču. Obod iznad čela blago se povijao prema očima. Rašireni kožni mantil, ruke zavučene u džepovima, istakoše besprijekorno ispeglane i vice novih, kariranih pantalona.

Postoja tako, vječnost, bez riječi. Svoje, srećom ispunjene oči, ne skide sa njenih.

- Zatvaraj! - naredi ključaru. Zagrnu mantil. U ove dvije riječi »otvaraj« i »zatvaraj«, iskazava silnu svog novog položaja.

Preuzela ga je UDB-a. Napredovao. Unaprijeđen. Neće više samo dočekivati i smještati neprijatelje, koje drugi otkriju i dovedu. Odsad će ih i on otkrivati i dovoditi.

- Još ćemo se mi vidjeti, - zaprijetio je, vraćajući je u ćeliju.

Dalije, upitase sa zebnjom. Nebitra lo. Zanjus nadležni ovi iz njene službe. Major je nadležan. Novopečeni agent svoje izdajnike mora da traži i pronalazi po pijacama, među činovnicima, po fabričkim halama, studentskim

domovima. Može mu se posr ćiti pa da ulovi nekog pjesnika, profesora, doktora. Sa njima će mu biti najlakše. Samouvjereni su i drski. Misle da su pop ili s va znanja ovog svijeta. Da im niko ništa ne može. I ulov je među njima bogatiji. Nikada nije jedan - sam. Uvijek su to grupe . Organizovani huškači, zavjerenici. Na njima će on svoju dalju karijeru zidati. Na njoj više neće. Za nju su drugi zaduženi.

Gledajući u vrata iza kojih je, nadala se, nepovratno iščezao bivši milicioner Novović, uoči tračak svjetlosti. Negdje na pola puta, zastao je poklopac špijunke, što li? Ili je to neki novi trik? Zamka koju joj je namjestio novopečeni agent

Napreže sluh. Odnekud, iz daljine doprije: »Otvaraj!«

Bio je u ovom hodniku još nek o d o koga je Novoviću bilo stalo.

Pridrža se uz zid. Došunja se do vrata . Oslo ni se na njih. Odiže se na prste.

U manje od pola špijunke, stao je samo krajičak oka. Njime otkri dasku. Njeno m sredinom polug u položenu. Glavom natjera o ko m alo viš e. Zen ica ug l eda poklopcem prekriveni otvor.

Pogledom pro bi to pa rče gvo žđa. Zamijeni ga okruglim, ljubopitljivim, prijat eljskim o kom. Neko živ, njoj blizak, nalazio se iza onih vrata. Pripio se uz drvo. Skoro mu dah čuje. I, on je njen čuo. Nešto blisko i toplo prostruja tijelom. Rastopi se gvožđ e i deb ele zidine. Po hr l i k nje mu. Do čeka je umirujućim pogledom plavih očiju. Uli u nju mirnoću, nadu i sigurnost . Vik a i z hod nika ud alj ih od vrata. Uzmakoše ujednačenim koracima , natraške . Oč i s e n e skido še je dni s drugih. Iznad prihvaćeni h porci ja, jedno drugom uputiše osmijehe. Sve što je radio on, radila je i Ona. Kao i on, opružila se i Ona u svom ćošku. Nije se skvrćila, kao ni on. Nije drhtala od zime. Nije ni on. Obavijala ga je topla izmaglica. Njome je obuhvati.

- Ustaj! Kupanje! – Dobaci joj stražar parče krutog, čistog lanenog platna.

- Treći tuš od vrata. Brže!

Stogodišnju memlu zid ova, pokri bj eličasta para. I, pacovi se razveseliše.

MIRIS PROLJEĆA

U hodniku je sačeka prodoran miris mladog luka. Pratio je do ćelije. Uvukao se unutra i tu dugo ostao.

Doživje ga kao miris proljeća, života iznad zemlje, nade u život, koji, eto, i bez nje traje.

Možda će i njoj dati luka. Neko će joj ga poslati. Darovati je. Neko, tamo gore, misli na nju. Zna šta bi joj ta vezica... ne, dovoljan je samo stručak, perce jedno, značilo. Bila bi to spona sa životom. Dokaz da nije živa zakopana. Zaboravljena.

Brat, brat bi to mogao da učini. Pita o je da li je još živa? Gdje je? Rekli su mu. Nije vjerovao.

- Donesi vezicu mladog luka, predaćemo joj. Ne, ništa joj drugo ne treba. Sve ima. Samo joj luka don si.

Tišinu podzemlja zamijeni kuhinja om svog djetinjstva. Subota, kao i danas. Okupani, u čisto presvučeni, sjatili su se njih četvorona zidanku iza šporeta. Jara iz dugačkog starinskog šporet a, zažarila im ob raze. Užagre nim očima, puni miščekivanja, posmatraju majku. Peče palačinke za doručak. Tek što zacvrči tijesto u vrelom tiganju, ona ga hitne visoko u zrak. Povici ma divljenja pratile su o dskok i doskok palačinki.

Zatamnje se slika. Druga je zamijeni.

U kuhinji su samo ona i majka. Po maže joj. Šljivovim pekmezom premazuje i uvija gotove palačinke. Ređa ih, četiri po četiri unakrst. Majci se poneka i zgužva pri padu. Takva se ne može više ispraviti, prema zati u viti. Ta kva se uvijek odmah pojede, umočena u šećer. Utrobom joj se razli osjećaj blaženog i srećnog djetinjstva.

Iščilješe slike s o nog svij eta. N esta blažens tva. Vрати se mrak ada. Zebla je mokra, jutros opran a glava . Vlag a i hladno ća prenes e se n a tij elo. De snom šakom n apipa vrelinu prstij u n a ljev oj. Crv ene otek l ine n a tri prs ta, pulsiale su toplim bolo m, slatk im udarci ma. Pošte dje preo sta l a dva n a lijevoj, pređe n a palac desne ruke. Spori je. Čioda se svaki čas migoljila. Izmicala između oteklina.

Neki novi miris uvuče se u nozdrve. Usisa ga u sebe. Gulaš, ili ćufte u sosu? Jedno od to dvoje. Sigurno subotom daju jaču hranu. I sjutra će, nedjelja je. Kao i u oficirskoj menzi. Tih dana davali su im još i kolač, ili voće. Najčešće jabuku. Ona je svoj ko lač ili svoju jabuk u davala bratu. N ikad mu nije bilo dosta. Dav no je pregladn io. Osmjehnu se tom štrkljastom sedamnaestogodišnja ku. Uzima oje sv e i od n je i njenih drugova.

Gdje li je sada? Možda ovog trenutka prolazi ulicom, gore iznad nje, ka Kalemegdan u? Punim plu ćima udiše m irise tek rascvetanog proljeća. Raduje se susretu sa djevojkom. Ili je tek upoznaje . Kalemeg dan j e pun šetača. Č istih, ispeglanih, smirenog hoda. Oko nogu motaju im se djeca.

Brat je sam, tužan i zamišljen.

- Digni glavu, - doviknu mu. - Pogledaj, sunce sija. Sjedni na klupu i zagrij se njegovom toplinom. Pokloni se onoj dvojici dostojanstvenih staraca. Pita j t u djevo jku j e I glu mica. Ako nije reci joj da to postane. Lijepa je. Ljepša od svih koje si do sada vidao. Razveži ono j djevojči ci crv enu m aš nu u kosi. Mama se neće ljutiti. Ne stidi se svoje provincije. Nemaš pred kim. Beograđana ionako nema na Kalemegdanu. Iza spuštenih žaluzina su.

Majora ako vidiš, pozdrav i ga . Klimn i m u glav om i reci: »Dobar dan«. A ko je s am osmjehni mu se i pitaj ga: »Kako ste?« Možda ti nešto kaže o meni. Ako i ne kaže, ako ti samo otpozdravi i rekne: »Hvala, dobro«, znači da nije sve tako crno, kako ti i ja mislimo.

Ali, ako ga i ne vidiš, ne tuguj za mnom. I, nama ovdje je subota, dan odmora. I, sjutra će biti. Okupala sam se, kosa mi

je sada čista. I, veš sam oprala. Suši se na kibli. Ručak je danas prazničan. Gulaš ili ćufte u sosu. Meni je svejedno. Volim i jedno i drugo. Evo, već idu. Nose mi ručak.

Nestrpljivo odiže crno parče hljeba. Kaša, ona ista od juče, od prekjuče... Grčila se utroba nadražena mirisi ma, odnekuda. Primiri je ispivši čorbu do dna.

ZAGONETKA

Ništa nije izmislila. Mirisi su još leljali u vazduhu. Svaki od njih odvojeno, prepoznatljivo. Ne h alucinira. Crni mladi luk, u hodniku, jutros. Zaprška, sada.

Priđe vratima. Priljubi glavu na njih. Daske se razmakoše. Jasno »vidi«. Čelija, malo udesno od pravca kupatila. U stvari, prva desno od stepenica koje vode gore. Drugačija je od njene i ostalih. Nema špijunge. Zastakljeno prozorče je mjesto nje. U njegovom nastavljanju, ispod ustodaške. Na dasci veliki poslužavnik, a na poslužavniku bijele se parčad hljeba. Iz jedne činije puši se čorba. Iz druge naviru ćufte u sosu. Između njih zelena perca luka.

Milicioner otvara prozorče. Pomalja se nečija bijela, odnjegovana nika. Bez žurbe prazni poslužavnik. Nikoga ne požuruje. Na poslužavniku ostada se bijeli i zeleni crni luk. Odnjegovana ruka nije ga uzela.

Poslužavnik i milicioner odošezatepe nice. Ona se povuče dublje u svoju čeliju. Sve je »vidjela« i sve joj je bilo jasno.

Tamo iza onog prozorčeta je strana c ilinaš. Američkili engleski špijun. Njih je, učili su je, lko prepoznati. Svojom elegancijom štrčali su iz gomile loše obučeni civila. Odavali su ih grombi kaputi, uže nogavice na pantalonama od čistog engleskog štofa, lijepo oblikovani, filcni šeširi, kao onaj na Novovićevoj glavi. Blijedo gsu i izduženogla. Aristokratskog hoda i držanja. Pravi buržuji.

Teško ih je bilo pratiti. Još teže na djelu u hvatiti. Išli su tamo gdje uniformisanima, ni oficirima, nije bilo dozvoljeno. U »Mažestik«, najčešće. Praćenje se obično tu i završavalo. Dalje su ih preuzimali naši agenti, u civilu.

Iznenadni upad i u telefon ske razgovore, pomagali su, ponekad, njihovom otkrivanju. I, Ona je, je danput, slučajno, podižući slušalicu, čula:

- Vidimo se u četrnaest časova na Zelenom vencu.

Odao ga je strani naglasak i ono »u četrnaest časova«. Nije rekao »u dva sata«. Javio načelniku svoje otkriće. Posla je da provjeri. Neka ga samo prati i zapamti lice s kojim će se sastati. Taj mora biti naš. Njegova veza. Predaće mu nešto. Neko obrati pažnju na novine u ruci.

Niko nikoga tamo čekao nije. Svi su nekud žurili. Niko nije ličio na Engleza. Neki su se u mimohodu, glasno, po imenu pozdravljali. Uzalud je izgubila vrijeme obilazeći Zeleni vijenac.

Ne otkri špijuna. Zeleni vijenac je sigurno šifra za neko drugo mjesto sastanka, zaključio načelnik i Ona. Pohvali je za budnost. Ako se opet uplete u telefonsku mrežu, neka pažljivo zapiše svaku riječ. Olovka i papir da joj budu uvijek pri ruci. Nikad se ne zna kad će se i čime neko odati.

Možda je baš onaj iz njene mreže upao u mrežu nekog iskustijeg i sada je tu, i za onog prozorčeta. Ali, zašto mu donose hranu iz Mažestika? Zašto ga milicioner poslužuje i ne više »brže«? Zašto njemu prozorče, a svima njima špijunka? Otkud i zašto toliko pažnja prema kapitalističkom špijunu, neprijatelju revolucije i komunizma? Što ga ne stave na muke da otkrije svoje veze i vezice među razvlašćenom buržoazijom? Zašto je tom stranom, osvjedočenom neprijatelju bolje nego njoj, nego njima? Oni su tu nekom greškom, ili zbog budnosti Partije. Za svaki slučaj. Da joj ne promakne neki neprijatelj. Svi moraju da budu provjereni. U svakom od njih mora se biti stopostotno sigurno. Inače, odoše đavolu temelji revolucije, za

koju su se i oni borili. A, komunisti se ne provjeravaju jedući hotelsku hranu i spavajući na krevetima.

Sa onim tamo može se, a možda i treba tako. O njemu se sve zna. Njemu je sve već dokazano. Vješti su naši. Ne hapse ih dok nemaju čvrste dokaze. Bila bi to za našu mladu narodnu vlast, bruka. Iskoristio bi to k pitalistički i zapad u svojoj besomučnoj propagandi. Kultur ni post upci p rema njihovim ljudima samo su dokaz naše čvrstine, snage i jedinstva zemlje. Njemu će se javno suditi. Pred cijelim svijetom raskrinkaće zločinačku djelatnost i namjere buržoazije. Uzdrhtaće i spoljni i unutrašnji neprijatelj.

Ambasador je ihen o intervenisao za ovog zatvorenika. Zamolio je ambasador da ga primi naš general. Ambasador je, posle dva dana čekanja, bio zatečen elegancijom našeg generala, njegovim francuskim, kojim mu se ljubazno, ali dostojanstveno obratio. Tek posle toga o vome su počeli da donose gospodsku hranu.

Grčevi praznih crijeva zatamnješe ovaj velepni trenutak. Svijest se suzila na praznu limenku ispred vrata. Na crno, od neprosijanog brašna, parče još nepojedenog hljeba.

Nije više ambasador molio prijem kod generala. General je krišom otišao ambasadoru. Propustili su ga kroz zadnja vrata za služinčad. Gologlav. Zakamuflira o generalsku uniformu kišnom kabanicom. Obavještava ambasador da je jedan od njegovih, najbolji među njima, slučajno upao u zamku onog zadrto g fanatika, načelnika. Ne, ne može ga izvući. Bio bi to kraj njegove karijere. Ne bi više valjao ni ovima, ni onima. Za oslobađanje neka ambasador pokrene zapadnu, međunarodnu mašineriju. Pustiće ga brzo, bez buke. Biće to znak prijateljstva i dobre volje prema novim saveznicima. Ma šta on tu priča. Zna to ambasador bolje od njega. Dogle, neka ne brine za svog agenta. Dlake sa glave neće mu pasti. Još koliko sutra lično će narediti da mu donose hranu iz oficirske menze. Dobro, onda iz Mažestika. Ko da pita? U njegovoj službi niko, nikad i ništa ne pita. Izvršavaju se naređenja. Da posumnja? Pa, ne radi se o ruskom, već o savezničkom agentu.

Od tada su počeli da ga hrane iz Mažestika.

Ne oprost i sebi ka ko ranije u generalu ne otkri prodanu dušu, kontrarevolucionar a. Od silnog straha pred njim zatajio joj revolucionarni instinkt. Njegov dolazak i odlazak mercedesom, profinjeni maniri u ophođe nju sa ženom, arogantan odnos prema oficirima, niži m od sebe. Hladnokrvnost u obračunu sa sve većim brojem neprijatelja iz Uprave. Njegovo leđeno: »Sazovi sastanak za danas...«, koje je obavezno značilo nečiji kraj.

Zna šta treba da uradi. Reći će majoru svoja saznanja. Upozoriće ga da bude oprezan. Zasi gurno general nije sam. Ima ih više. Čitava zavjera. Podsjetiće ga na Jožetovo hapšenje, isprovociran e sukob sa pukovnikom, španiskim borcem, na doktorovu smrt, na nep ravdu učinjenu njom. . Biće to čvrsti dokazi.

Sve će mu to reći. Odmah sutra, u ponedjeljak. A, kada ih major razotkrije zamijeni će mjesta. Kontrarevolucionari u podzemlje ćelij e. Nevin i, greške više ne smije biti, opet slobodni. Spremniji nego ikad da brane i odbrane revoluciju.

PLES U TAMI

U ponedjeljak ne osjeti više mirise od subote i nedjelje. U hodnik i ćeliju vratio se, zakratko potisnut, miris buđi i memle. Krišom bačeni pogled na ćeliju desno od stepenica potvrdi joj njenu istovjetnost sa drugima. Pustili ga, znači. Baš kako je i mislila.

Nestrpljivo sačekava večeru. Znak da je noć. Da će je major pozvati. Niko joj ne prekide san.

Nešto važno mora da ga je spriječilo. Zvaće je noćas. Mora. A, i samje rekao: »Još ćemo se videti.«

U želji da prekrati čekanje, htjede da nastavi obradu noktiju. Prsti ljeve ruke nijesu je slušali. Nat ečeni i oni i šaka. Od

crvene otekline odudar ali su bijeli, gn o j a v i v i j e n c i o k o t r i n o k t a . U m o z a k j o j s e z a b o d e j e d a n ž e s t o k b o l i s t o t i n e m a l i h u b o d a . P o g l e d a d e s n u r u k u . S a m o j e p a l a c b i o c r v e n . O s t a l i p r s t i n e d i r n u t i . B o l a t u n i j e b i l o . B e z m n o g o m u k e z a g r e b e n o v u c r t u u k a l e n d a r , v r t i č i o d u r e v e r u . M a t e r i n s k i n a m j e s t i b o l n u r u k u u i s p r u Ź e n o k r i l o . P o d u p r t a s a d v a z i d a u t o n u u m j e š a v i n u s n a i j a v e . U s n u j e b i l a s a m o i z m a g l i c a . J a v a j e s l a b a š n o o d i z a l a d a i d e k m a j o r u .

Koliko je vremena prošlo, ne bi znala reći. Da li u snu, ili na javi tresla se u groznici. Pekla se na vatri i smrzavala u hladnoj rijeci, naizmjenično. Prevlada san.

Nađe se u velikoj dvorani. Odněkud je dopirala tiha muzika. Umilni zvuci iz dubine mraka, popeše je na jarko osvijetljenu pozornicu. Plesala je ne dodirujući tlo. Lebdjela između tavanice i poda. Stala pokrećući tijelo sa muzikom. Sebe na pozornici gledala je iz mračnog partetera. Divila se svojoj prekrasnoj igri u tom nikad viđenom, baletu. Tijelo nije osjećala. Bilo je muzika. Mladolice zračilo je beskrajnom, nikad doživljenom, srećom i blaženstvom.

Svjetla su polako tamnjela. Zvuci udaljivali. Lebdeći ode i Ona s njima. Stoji se s mrakom.

Iz magle jave iskrсну kontura milicionera. Zatalasa se bijeli mantil. Htjede da se vrati svom plesu. Ne ču muziku.

Probudi je jak bol u lijevoj ruci. Ležala je na desnom boku, licem prema zidu. Oduprije se na desni lakat. Povučeprostrto tijeloniže. Uglav i g a među zidove. Sčudjenjem pogleda bolom pritisnutu ruku u svo m k r i l u . D o p o m u ć e n o g u m a d o p r i j e s a z n a n j e . I g l o m j e i n f i c i r a l a p r s t e . N e o s j e t i s t r a h . S a m o d a j e n e k a k o u g l a v i . D a j e z a d r Ź i u j e d n o m p o l o Ź a j u . B i l o b i m n o g o l a k š e . O v a k o j e m n o g o t e š k a . V u ć e n a n i Ź e . M o r a d a j e z a d r Ź i n e k a k o . D a b a r i m a m a r a m u . M i r o v a l a b i u n j o j o k a ć e n a o v r a t . S j e t i s e . O t k o p ć a d u g m e n a b l u z i . R u k a s e p r i m i r i u n j e d r i m a . B o l n i , s l a t k i o t k u c a j i p o t i s n u š e i p r o š l o s t i s a d a š n j o s t . P o s t o j a l a j e s a m o n a t e ć e n a r u k a n a g r u d i m a .

Ništa se u njoj ne promijeni ni kad u sobu udoše ljekar i milicioner. Tupo je gledala kako čuči pored nje, zadiže joj

suknju , pripremljeni m šprico m u badakož u, ušpricava injekciju. Pri odlasku, s vrata, okrnju je pogledom. Isprati ga praznih očiju.

Dolazio je još nekoliko puta. Čutke zabadao i praznio iglu. Svaki put ga je bolj e zapa ž a l a. Mlad, žustri h, nervoznih pokreta. Crne, kratko potšišane kose. Uvijek isti broj koraka do nje u ćošku i o d nje do vrata. Is ti, ujed načeni postupak. Jedno ga ga je pošteđjela. Sama je, d esnom rukom, zadizala suknju. Isti okret na izlazu i sažalno prekoran pogled u nju.

Njegove posje te završavale su se toplim , pravim , ruskim, dobro zašećerenim čajem. Nadušak ga je ispijala Jednog dana nije došao. I toplog napitka, nestade.

Ruka je opet bila laka, bez otoka, crvenila i bola. Stare nokte potiskivali su novi. Tkivo se brzo podmlađivalo.

Tih dana u glavi nije bilo mjesta za druge misli i osjećanja. Počelo je bolom, vatruštinom, doktorom, injekcijama. Završilo se mladim, ružnim, rožnatim izraslinama, bez bola.

SUSRET DRUGE VRSTE

Pon ovo se uklj uč ila u k oloteči nu podz e mnog života. U njegove zakone i zakonitosti. Nasumice popuni prazna mjesta u kalendaru . O d ples a do novih noktiju n ije p ro šlo više od pet dana. Ureza pet puta. Ako ih je bilo više, onda je to za nju čista dobi t. Beslov esn o i h je proži vje l a. Za to l iko je bliže kraju neizvjesnosti. A, kraj mora negdje biti.

Jedan, dva, tri, četiri, pet. Jedan, dva, tri, četiri, pet, ponovo su odbrojav ale n oge. Uši b ilj ežile i r azaznavale šumove i kretanja u podzemlju. Oči se sukobljavale s okom na vratima. Život je tekao dalje.

Odluči se da ga dostojanstveni je živi. S gnušanjem odbaci sva svoja dosadašnja razmišljanja. Reče za njih da su nebuloze strahom poreme ć e nog u ma. Fanati zmom zatr ovane svijesti.

Neživljene mladosti, potiskivane bolesnom ambicijom. Ovakva, drugačija od prijašnje, ne dopade se samoj sebi. Ali i ne zažali za onom prvom.

- Polazi! - prekide samooblikovanje stražar.

Pođe. Ruke su joj od prije bile na leđima, prsti isprepletani, rane još nezarastle. U euforiji sopstvenog preobražaja, ne zapita se - gdje je i zašto sada vođe? Zove li je to major, ili neko drugi? Je li dan ili noć? Bi joj sve svejedno. Shvatila je da je svoje mjesto pod suncem, dobrovoljno zamijenila mjestom pod sijalicom.

Ne iznenadi je ni dan, koji je sačeka iza gvozdениh vrata. Ne potrudila se da, bar krajičkom oborenog oka, pogleda oko sebe. Tvrdo je korakala, šljunkom posutom stazom. Ispod kratkih drvenih stepenica zastala. Vodiča čekala.

- Sjedi, - odiže se velika majorova glava sa gomile papira.

Pod njegovim kratkim, debelim prstima savijao se i šuštao papir iz prepune fascikle. Odvojio je jedan. Fasciklu pomjerio u stranu. Izvađeni papir prostrije ispred sebe. Iza njega vih leđa, kroz široki prozor, ulazio je suton.

- Ovaj ti rukopis nije nepoznat, - upali on lampu. Čutala je i čekala.

- Rade se brine za tebe. Piše da već mjesec dana od tebe nema pisma.

Šetao je prstom po crvenim, podvučenim redovima. Desetak nedirnutih plavih redova, pa onda, dvotri, crvenilom obelježena.

- Volio bi da se predomisliš i odeš za njim. On te još čeka. - Svakom riječju majorove oči putovale su od pisma ka njoj i nazad.

I dalje je čutala. Oči prikovala za crvene linije. Major ustade. Pismo vratio u fasciklu sa dokaznim materijalom. Napustio mjesto i za stola. S rukama u džepovima nađe se iza nje. Pravi polukrug oko stolice bez naslona. Čuti. Ne zna šta bi s njom. Ona se ne okreće. Čuje ga samo. Osjeća.

Kroz prozor vidi sivu, betonsku zgradu, iz koje su je doveli.

- Otkud, onda, ono tepanje - magare?
 - Taj nadimak me ispratio iz brigade. Svi su me tako zvali posle jednog s ke č a . U nj emu sam jednog četnika tjerala po pozornici da viče: »magare, magare«.
 - Zašto su, onda, tebe tako zvali
 - Dopalo im se kak o j a to vičem . A , i četnika sm o u tom skeču ubili.
 - Zašto u tvom dosijeu nema tog nadimka
 - Kad sam postala komesara, bo rci su pres tali tak o da me zovu. Magare sam ostala samo za više od sebe. Samo ponekad i za sebi ravne.
 - Za danas je dosta. Ako se sjetiš još nečega, reci dežurnom da hoćeš da razgovaram o. Bi ću ti na raspolagan ju u svako doba.
- Ustade. Širom otvori vrata. Prihvati je milicioner.

POZDRAV IZ RODNOG KRAJA

U ćeliji , sačekala o j u j e večernj e sledovan je. Ne tače ga. Hiljade zlokobnih pitanja, preplavi mozak.

Zašto je major danas bio drugačiji? Hlad nije, odbojniji. Prošlog puta bio je mekši, blaži. Čak joj i cigarete kupio. Od Novovića odbranio. I, pogled mu je bio sažaljiv, nekako pun razumijevanja. Danas ju je još na vratima presjekao ledeno plavim očima.

Prošlog puta, na stolu je bila samo njena partijska knjižica. A sada, debela fascikla. Na njoj bijela etiketa i njeno ime. U njoj, što rukom, što mašinom, mnogo ispisanih listova.

Zato ga tako dugo nije bilo. Zato je tako dugo nije pozivao. Prikupljao je materijal. Kompletirao dosije. Šta li je to pronašao o njoj, a da ona ne zna? Čime li je uvećana njena krivica? Ne, ništa nije postojalo , viš e od onog a š to mu je sama, prije hapšenja rekla. Ništa, ni jedn u svo ju misa o, ni j ednu svoju

sumnju, nije prešutje l a. S ve to i nje ne izdajnič ke ri ječi i izdajničke pomisli, stale su na nepune dvije kucane strane. A, gle, sada jedva staju u debelu fasciklu.

Nape se da odgonetne. Ponovo pročešlja svoj život od 1948. do onog kobnog pisma. Strah od neobjašnjivog i nepoznatog, priklještenog između dvije tvrde korice, steže je svom snagom. Ledene majorove oči tvrdile su:

»Znaš ti dobro, a i mi znamo.«

- Ako se sjetiš... B i ć u t i na raspola ga nju u sva ko doba, rekao je na kraju unakrsnog ispitivanja o njenoj drugoj iz brigade, sadašnjem njegovom kolegi. Čega da se sjeti? U vezi s njim? Možda? Ne može biti. Njihovo druženje preostalo je mnogo prije ovih sudbonosnih događaja. Mogao je i major odmah to da uoči. Njegovo nedorečeno pitanje, preneraženost i strah kad je shvatio da je »magare« zatvorenik, na gli bi jeg iz sobe.

Pa, zašto onda sva ona pitanja? Nizašta. To se major s njom igra kao mačka s klupčetom. Razvlačio čvrsto umotani konac. Razmekšavao klupko. Nikad se ne zna. Možda se, ipak, konac

.....

Obično zamka sa prepuenom fasci klom, urodi plodom. Zatvorenik tada, sam bište svoj život. Sve što u njemu nađe, razastre pred islednika. Njegovo je da to dalje razluči, na štetno, moguće štetno i nevažno, učili su je.

U svom životu Ona je nalazila, za nju samo važno, a za njih nevažno. Ne, Ona se baš ničega, što bi isljednik amoglo da interesuje, nije mogla sjetiti.

Smoždiše je pitanja bez odgovora. Posle umivanja vrati se u svoju sobu za razmišljanje. Ućošku je sačeka izgužvana razglednica. Na nju je zaboravila, a major je rekao »...možda će te opametiti...«

»Šaljem ti borbeničke pozdrave...« pročita ponovo. »Želim ti, kao i do sada, puno uspjeha u borbi protiv neprijatelja naše slavne Partije i d ruga Tita.« Potpis na razglednici vrati je nekoliko mjeseci unazad.

Službeni put ka Cetinju prekinula je da usput vidi svoje. Majku, dijete, sestru, nekog od braće, ako su tu. Nepotrošena sledovanj a svile, čokolad e i drug ih đ ako nija iz oficirskog magazina, ponijela je da ih obraduje. Svili se obradovala sestra, čokoladi sin, majka ničemu.

- Obuci, da se ta bluza ne gužva- izvuče odnekud vunjani džemper. Oficirsku bluzu odnese u jednu od soba velike kuće.

Snažna lupa na vratima kuće, uznemiri samo nju. Ode majka da otvori. Ispred sebe propusti svog rođaka. Visok i lijep, u opasačima zategnutoj uniformi oficira UDB-e. Pohrla k njoj. Zamjeri joj što nije najavila svoj dolazak. Rijetko ko iz prestonice dolazi u ovaj kraj. A, baš niko iz njihovog Saveznog ministarstva. Razumije on. Tam o »go re« imaju važnija posla. Vode presudnu bitku za opstanak revolucije. Njemu su ukazali povjerenje. Odredili ga da, na ovoj, vazda, osjetljivoj granici, otkriva i uništava neprijatelje. Ne bi vjerovala koliko ih ovdje ima. Dolaze krijući se, ili se do bro kamufliraju. Namjerni su da, u pogodnom trenutku, pobjegnu preko granice. Izvještio se on da, nepogrešivo, iza tih ep oleta, sjajnih unifor mi, revolucionar ne prošlosti, otkrije neprijatelja. Sa ovima, domaćima ide lakše. Zna ih u dušu. Poznaj e ih od dje da i pradjeda. Nema dana da mu neko ne padne šaka. Zatvor je mali. Nedovoljno siguran. Neka oni manje Ceti nju to kaže. Mora se saizdati novi zatvor. Njemu i drugi m oficirima pristojne kancelarije. Da ne saslušavaju više u bivšoj kafani, iza šanka.

Ova varošica zatvora nikad nije imala. Ni propala Jugoslavija nije ga napravila. Trošili pare na provode. Zato je i propala.

Ovaj, u kome drži zatvorenike, je pun i prepun. Sva sreća te ne ostaju dugotrajni. Tek toliko da mu priznaju svoj izdaju, a onda... Bašće joj pokazati te izdajice. Nije daleko. Druga kuća od njene. Bivša Zuleva kafana, sada je njegov štab.

- Hajde, obuci bluzu da vidi oficira iz prestonice.

- Nemoj noćas, - tiho prozbori majka. - Neka se

raželi djeteta i on nje. Vidi, i čokoladu mu je donijela. Pa to, sutra. Novi dan, nova nafaka.

- Nije dan što i noć za ove naše poslove. U njih se ti ne razumiješ, - toplo, rođački prigrlji majku.

Poslušaj ga. Preko malog dvorišta, uz basamake, uđoše u, iz djetinjstva znani, hodnik. Pri kraju bješe pregrađen daskama i malim drvenim vratima. Povede je tamo.

Ispred nekadašnje ostave vojnik s puškom. Ukoči se u stavu mirno.

- Ima li šta novo? Kako se ponaša ova banda? - ispuni rođak prazan prostor svojim dubokim basom.

- Jauče, družo poručniče. Traže vode.

- Je li? Pa, hajde da vidimo ko je to žedan. Da napojimo čovjeka.

Širom otvorena vrata pokazale su gomilu sabijene ljude.

- Štaje bando? Ožednjeli, a? Ko je tražio vodu? Odgovaraj kad pitam. Ti si? - Vrh izglancane čizme pogodi rebra prvog do vrata.

Udarac ga savi u pasu. Čovjek se pretvori u klupko. Jeknu. Tihim stenjanjem nadov ez a se gomila. Udarac je poremetio njen, mukom uspostavljeni red. Komešanje je povređivalo tek primirene bolove.

Iza podbulih, modro-crvenih maski ne poznade nikog. Ona njih nije, oni nju sigurno jesu. Svi su iz ovog kraja. Rođaci, prijatelji, komšije njene porodice, majke i oca. Požuri napolje.

Mrakom pritisnuta varošica, bdjela je nad jaucima, koji su se probijali i kroz zatvorene prozore u zalud zamandaljena vrata. Jauke done se sa sobom. Pros tri je ih nad usnulim djetetom, pogruženom majkom i sestrom.

- Ovako, u jad, prolazi svaka noć. Ni mira ni spokoja. Ne da naš dobri Đole. Tra g va m se, da Bog da, svi ma zatro. Šta činite? Malo vam bi što za vrijeme rata pobiste onoliki narod. Sad ste se ostrvili jedan na drugoga, ne bilo vas. Što ih ko ljude na pobijete, no ih ovako zvjerski mučite, te se sva varoš seiri.

- Nemoj, majko. Nije Ona kriva, - pokuša sestra.

- Svi su oni isti. Ko zna kakva zla Ona po Beogradu čini. No, što oči ne vide, duša ne pati. Nije si ovamo trebala da dolaziš, - reče blaže.

- Nijesam, majko, znala da je ovdje ovako. U Beogradu ovo ga nema. Ku nem ti se djeteto mda ovako nešto prvi put vidim.

- Da si ovdje, vidjela bi i gore. I, ti bi to isto radila. Zlo mi u kuću doni jela. Sjutra izk uće da nijesi kročila. No, prvim autobusom ideš si, u nepovrat, krenula. Dako se ovo od noćas zaboravi. Miči mi te epolete da ih ne gđam, jorganom pokri glavu.

Ojađena, uvuče se u krevet pored sestre. Sačekaje da majka počne dublje da diše.

- Majci je krivo na Đola. I, drugi hapse i biju, ali on najviše. Njemu ništa ne kaže kad u kuću dođe. A, svako veče dolazi, ko' u svoju. Popi je raki ju, po igra se s malim. Mene zadirkuje za moje drugarice. Dopadaju mu se. Majka sam o stisne zube i ćuti. Kad vrata za njim zatvori kune ga i proklinje. Dužna mu je, veli. Mora u kuću da ga prima. Nešto nam je rod, nošto nas je, kad smo se ono, 1945. vratili iz zbjega, izvukao iz zatvora. Ti o tome i ne znaš. Bila si u brigadi. Rečeno nam je da si poginula, negdje u Srbiji. Tebe je majka davno prežalila. Braća su, hvala Bogu, daleko. Uče. Sad se ona boji za mene. Đole da me ne uvuče u neku nevolju. Ali, j nijesam budala. Poslušam ga. Ponesem drugarici pisamce, sastavim ga s njom. Da to zna majka, ubila bi me.

Danas je naročito Juta. Desilo se nesto čega se i bojala. Znaš onog našeg i njegovog rođaka? Kuća mu je kod mosta. E, pa njega je danas zatvorio. Prvo je rekao da se sva omladina skupi u bivšu Svetovu kafanu. Tu držimo sastanke. Onda ga je, s još dvojicom vu kao, kono pčem vezanog, kroz cijelu varoš. Ovaj se sav tresao od plača. Mučno ga je onakvog bilo gledati. Stavio ga je ispred nas.

Đole nam je rekao da je on banda. Izdajica i neprijatelj koji se uvukao u Partiju. Još je i kukavica. Svi su oni kukavice. Sakrio se, kaže, u kancelarijski orman. Jedva su ga izvukli.

- Šta ovakva kukavica i neprijatelj zaslužuje? - pitao nas je Đole.

- Nemoj, Đole, brate mili. Nemoj, kumi m te Bogom. Ništa nijesam učinio, - preklinjao je.

- Nijesi, veliš? - pljunu mu Đole u lice.

Isprepadani, skočili smo i mi, ko prvi, ko poslednji k njemu. Đole nam ga je dodao. Našao se u krugu. U početku, samo smo vikali, zaredom, »izdajice«, »kukavice«. Oni naprijed su ga i pljuvali. Kad se krug sklopio nad njim, pobjegla sam kući.

Majci nijesam ništa rekla. Nije ni trebalo. Sve je već znala. Podbočila glavu među ruke, nj iše se desno lijevo i nariče. Oplakuje njega. Još više, djecu mu. Proklinje vlast, komuniste, krvnike, bratoubice.

Ni jeli ništa nijesmo, cijeli dan. Samo je djetetu nadrobila malo varenike. Zato ti se i nije obradovala. Bilo bi joj lakše, veli, da ovaj zulum čini neko drugi, a ne njen rod. Da bar zatvor ne otvori, tu, pored naše kuće. Ne bi ni čula, ni vidjela. Ovako, svaki joj se krvav, u oči i dušu zabode.

Braći ne da nikako ovamo da dolaze. Boji se za njih. Učite kaže, to vam je jedini posao. I, sve što zaradi njima šalje. Ovamo mi, veli, ništa ne trebate. A, i tebe j grdno snijevala.

Tu, u sokaku, ispred Šar ovog hotela, stvorila se velika, mutna voda. Valja i nosi sve pred sobom. Tebe joj je iz naručja otela. Na njene oči te mutna voda ponijela. Da se nije od sna za tebe prepala, ne bi te danas ni u kuću pustila.

Sina ti od oficira nemože da odbra ni. Namamili ga bombonama, pa svaki čas trčik njima. Opašuga opasačima, zadjenu mu pištolj, namaknu ti tovku do oči ju. Prave cirkus djetetom. Njihov je, kažu kad se ona lju ti. Više nego njen. Oficirsko dijete. Od dobre majke i još boljeg oca. Rekla mi je da ga bijem, kad god k njima krene. Jad ju je, liše djece, veli, snašao.

A, i narod, znaš kakvi su naši, svašta priča i dodaje. Majka svakome vjeruje. Ja, baš i ne. Priča se, tako, da noću krijući izvode zatvorenike, pa ih ubijaju u potoku ispod Đolove kuće. Pun ih je potok, kažu. Majka se krsti, kako on smije u tu kuću

više da zaspi. Povampiriće se mrtvi, zadaviće ga. Osvetiće se. Tamo je, vele, i onaj Albanac, oficir milicije. Znaš ga ti. Onaj sa oguljenim licem. Albanski komunista. Njega su balisti vezali konjima za repove. Rastrzali ga i vukli po oštrom kamenjaru. Strašno ga je bilo gledat s onom mladom, crvenom kožom na licu, bez obrva i nosa. Sad, kad je nestao svi ga žale. Svima im se priviđa, kao da su ga oni ubili.

Đole, opet, veli, da nije njega i njegove budnosti, puna bi Albanija naših izdajnika bila. Tada bi, zajedno s Enverovim bandama žarili i palili, kao za vrijeme rata. Koga bi onda ovaj prevrtljivi narod kleo i poprijeko gledao? Na svu sreću, Partija je njemu povjerila zadatak da onemogući neprijatelja. On će taj zadatak, bez obzira na sve, časno da izvrši.

A, bogami, ni njemu nije lako. Najlakše mu je s ovima našima. Zna i šta misle. Zna ih u dušu još iz vremena rata. On je tu cijelo vrijeme proveo. Ali, kako da prepozna neprijatelja u oficirima, koji, ka o ti dana s, dođu, to bož, da običu svoje, a onda šmugnu preko granice. Ne, u tebe sigurno, ne sumnja. Nije ni znao da si došla. A, možda, i jeste. Đavo bi ga znao. Ne vjerujem.

- Šta je ta priča svu noć? Ajde, djeco, spavajte, - promeškolji se majka.

- Sad ćemo, majko, samo da joj još nešto ispričam. Prije kratkog vremena, došla iz Beograda tri oficira. Jedan došao da obiđe svoje, tu blizu u selu, pa poveo dva druga sa sobom. Bili oni tu, bogami, dva dana. I, u hotel dolazili. Lijepi momci. Udvarali nam se. Kad, ne žzi vraže, treće noći, gore put granice, oglasiše se puške i pištolji. Ujutru puče glas, oficiri pobijeni pri pokušaju bještva preko granice. Đole nam posle ispriča da su mu, čim su doputovali, bili sumnjivi. Organizovao je zasjede na nekoliko mjesta. U je dnu su, te noći upali. Dvojica su pobijena. Treći teško ranjen. Neće dugo. Branili su se pištoljima, te je rana dopao milicioner Novović. Ranili ga u nogu. Ostaće ćopav. Predložio ga za odlikovanje, a i za sebe se nada činu više.

Dijete je još spavalo kad su je majka i sestra ispratile preko praga.

Još jedan Novović, pomisli. Odloži dopisnicu dalje od sebe.

PRAZNINA VREMENA

Resko koračanje nekolicine ljudi, dvojice, trojice najmanje, bližilo se njenim vratima. Zadrhta. Ne odo še daleko. Zaustaviše se pred prvom, s lijeve strane, ćelijom, do njene. Čuje.

- Kažu da odbijaš da jedes. Štrajkuješ, šta li

Odgovor ne ču. Možda ga nije ni bilo.

- Hajde, ne izigravaj heroja. Time ništa nećeš postići. Ni da umreš ne možeš. Ti to znaš.

Opet, predah i muk.

- Ili, možda, hoćeš da izazoveš sažaljenje? Ne vjerujem. Pa, ti si stari revolucionar, prekaljeni borac. Ja sno ti je da prema neprijatelju ne može biti milosti. O tome si trebao da misliš ranije. Prije no što si odlučio da izdaš Partiju.

Ne razazna slabašan odgovor iz dubine ćelije.

- Dobro, de. Nećemo sada o tome. Nijesam za to došao. Razgovaraćemo. Im a vremena . A , sa dije po, popij ovo mlijeko. Dobijaćeš ga svakog dana. Da se oporaviš.

- Šta je? Nećeš ni kad ti ja dajem. Ni u mene nemaš povjerenja, a star i sm o drug ovi. Boj iš se da te ne otrujemo. Nećemo. Ne boj se. Evo , j a ć u prv i d a otpijem. P a, ako se otrujem ja, otruj se i ti, vala.

...

- Znači, čvrsto si odlučio da štrajkuješ. Ja te još i molim. Drugi neće. Živjećeš, makar te vještački hranili. Dobro, sam si izabrao.

Kratko komešanje . Lu pa vrat a. Glas nije zv eket ključeva. Koraci zamriješe u dubinu.

Ko li to može biti? Neki viši oficir? Prvoborac, sigurno, rasplitala je novu tajnu. Neko do koga im je stalo. Čak su mu i mlijeko doni jeli. Lično, njegov i sljedn ik . Drug , a možda i saborac, otprije. Moli ga, a on odbija.

Kako nije čula kada su ga doveli? Mora da je prije nje uhapšen. Ona mislila da, s ove strane zida, nema niko ga. Da nije onaj čija je noga svaku noć, u isto vrijeme, p o mozgu

tukla? Nije on. Nje ga su odvodili i odvodili nekim drvenim stepenicama. Sa sprata i na sprat. Razaznavala je škripu podnica, zvonki udarac drvene proteze o drvo. Čulo se to u prolazu. Prvo izdaleka, pa sve bliže i bliže, najbliže nad glave, pa dalje, sve dalje, do nestajanja. Tako i u povratku.

Ovaj pored nje je nek o drug i. Usredsrijedi pa ž nju na tu stranu. Uzalud. Debeli zid ovi ne propusti še otud ni najmanji trag života.

Ne ču ga ni sjedne strane. Sve je mrtvo, zamrlo. Traje dugo. Beskonačno. Pri tisu je praznina vre me na. U nje mu je samo sebe, svoje tijelo i misli, čula.

Ostade joj samo tijelo. Misli presahle. Mozgom odzvanjaju tupi damari. Ničeg nema, niti je ikad bilo. Sve je to plod njene bolesne mašte. Ne povjerova u svoje postojanje, ni u prošlosti, ni ovdje, sada.

Prođe vječnost, bez nje. Ništa se ne dogodi da potvrdi njeno postojanje. I, vrijeme je stalo.

Stražara na vratima, pognutog robijaša s porcijom, primi kao spasenje. Nije skrenula, znači. Sve što je čula, mislila, sve je bilo. Dogodilo se. I, Ona je tu. Postoji.

Zašto je major tako dugo ne zove? Zar ga više ne interesuje njena krivica? Kad će početi istraga? Nikolić je na kapiji rekao ».. ona je pod istragom... « Major je još nije započeo. Ili mu, za istragu, Ona nije ni potrebna? Zamijenio ju je prepunjenim dosijeom. Čim e li g a j e napunio? Nešto će već pronaći. Moraće. U zatvoru su samo krivci. Nevinih nema. Ne smije ih ni biti. Svi ma je krivica unaprijed do kazana. Zatvor je samo potvrđuje. Zna Ona to bolje od onoga s jednom nogom. Zato i ne više »nevinna sam«. A, i on je zamukao. Odavno ne više više. Shvatio, valjda? I, koraci mu se prorijedili. Primakao mu se kraj put

Ovaj pored nje, ne više. Svoju nevinost gladujući dokazuje. Želi da umre. Nestane. Priznanje krivice da izbjegne. Ne može. Ne daju mu. Sve do k ne potvrdi postojanje krivice. A, time, njihovu budnost i beskrajnu odanost Titu i Partiji. Poslije toga, živ ili mrtav, nije bitno. Drugi će ga zamijeniti. Ima ih dosta.

Onaj odozgo i ovaj pored nje, još uvijek se koprcaju. Još uvijek vjeruju. Njena vjera je oslabila. Utrnula pod sjajem slabšaše sijalice. Pod nepodnošljivom samoćom i u njoj izoštranim saznanjima. Pod sjećanjima i samoprijekorom. Pod prepunom fasciklom na majorovom stolu.

Slabašan plamen vjere palio se rijetko, sve rjeđe. Sprečavao ludilo iz kojeg nema povratka.

Moraće i Ona nešto da uradi. Sudbini svaku da učini izvjesnijom. Sve je bolje od ovog tihog truljenja. Umiranja u postepeno muči i u. Neizvjesnost i bezkraj. Rastrzana pitanjima bez odgovora. Mora majora natjerati da je ponovo pozove. Primorac e ga da je u očipogleda. U njegovima, vidjeće dalju sudbini njoj namijenjenu. Vidjela ju je i onog dana, pred hapšenje, u Vatrogasnom domu.

Ali, kako to da učini? Ako preko stražara poruči majoru da hoće s njim da razgovara, obradovaće se, uzalud. Pomisliće da je slomljena, odlučila da mu da nova imena. Od njih bi, poslije, on će o sastavi ogrupu zavjerenika. Opisao im ciljeve i namjere. Sve on već ima spremno. Samo još imena, nema. Nije ih izrekla kad joj je, u zamjenu ponudio slobodu, vozeći je pored palate Albanija. Nije to učinila ni kad joj je, u svojoj kancelariji, dao da bira između dvije hartije. Jedne, već popunjene, žute, naloga za hapšenje. I druge, prazne, bijele. Na njoj je ona trebalo da da imena za nove, žute naloge.

Nije to učinila, jer drugih imena, sem svoga, nije ni imala. Nema ih ni sada. Nikada ih nije ni bilo.

Ne, ne smije mu pružiti lažnu nadu. Bezrazložno ga obradovati. Grdnobise na ljutio. Kaznio bi je, njoj još nepoznatom kaznom.

A, šta ako bi kao ovaj pored nje, počela da gladuje? Neće joj bititeže, no što joj je sada. Možda malo više vrtoglavice i nemoći. Organizam joj je ionako već izglednio i onemoćao. Ionako se već teturavučedokupatila i nazad. Odavno je posustala. Nema više snage ni da, između dvije porcije, odbraja korake. Ako bude glad dovala, tražaćetodan, najviše dva.

Trećeg, stražar će alarmirati i majora. Zabrinut i uznemiren, donijet će joj mlijeko.

Reći će mu da joj mlijeko ne treba. Pitaće ga dokle će da je drži izolovanu. Ne ka joj kaže da i je kriva i zašto je kriva. Tražit će da joj sude. Njoj je svejedno, zašto. Da učine bilo šta. Samo neka učine nešto. Da je ubiju odmah. Metak u čelo... Ljudski je. Poštenije. Bezbožnije od ovog mučenja, kome se ne vidi kraja. Ni zareze na zidu ćelije ne može više da prebroji. Toliko ih je.

Ako ni to neće, neka je bar izbavi ove ubistvene samoće. Neka joj u ćeliju dodijeli još nekog. Crnu Ciganku, ako hoće. S nekim da može da progovoriti. Svoj i tuđi glas da čuje. Zanimjet će ovako. Poludjet će od njemuštih razgovora same sa sobom. Poživotinjjet će. Počet i da urla. Zavija prema sijalici, ko vuk samotnjak prema mjesecu. U ćeliji ni pacova nema. A, bilo bi joj lakše. Sprijateljila bi se s njim. Razgovarala bi. Tepala mu i hranila ga. Pacov bi se umiljavao oko nje. Gle dao je crnim, prodornim okicama. Gurao je ostrim njuškicom. Cikao kad ogladni.

Davno ju je prošao stražar od pacovske ćelije. Gađet nje od njihovog dodira po nogama, dok se pere u kupatilu. Zamijenila ih je bliskoću, saosjećanjem. Žalila je ta mala, nedužna stvorenja, osuđena na vječnu tamu, na doživotnu robiju u vlažnim kazamatima. S njima je dijelila robijaške dane i noći. I, oskudni obrok je dijelila. Svako jutro, u džepovima bluže, nosila im crnog hljeba. Prosipala ih ispod limenog umivaonika. Radosnom su je cikom dočekivali. Nadirali iz mračnih, vlažnih uglova kupatila. Preskakali i gazili jedan drugoga. Gurali se i borili za svaku mrvicu oko njenih nogu. Vječito gladni, tražili još. Propinjali se na zadnje nogice. Gle dali je prekorno. Na viku stražara »Izlazi« odgovarali bi cikom. Razbijali bubne opne. Sakrivali se u svoje jame.

Šta će biti sutra, prekosutra, kad im dođe praznih džepova? Hoće li se, gladni, ostrviti jedan na drugoga? Klata se i gristi, među sobom? Jedan drugom krv piti? Hoće li kidisati na njene čizme, kao u početku? Hoće, sigurno. Drugo im ne preostaje.

Stvoreni su za život po robijašni cama . Tu se kote, žive, preživljavaju i crkavaju, po zakonu jačeg. Priroda ih je predodredila za sapatnike Judima. I, mučitelje, istovremeno. Ljudski im je nagon za samoodržanjem. Zato ih se ljudi i plaše. Gade se njihovog dodira. U pacovima, mrze pacove u sebi.

Ni nju, njih ovog dobročinitelja, ne bi pošteđeli. Kad bi zanemogla u kupatilu, bez milosti bi na nju kidisali. Oštrim, vampirskim zubićima, otkidali bi joj parčad tijela. Krv usisivali. Sladili se. Oči ispili. Pacovski pir napravili.

Kičmom je podiđoše žmarci užasa.

Nedirnutu porciju preuzeše robijaševe ruke. I drugu, i treću, i četvrtu... Ne vidje čuđen je u stražarevim očima. Neču prijekor, ni ljutnju u glasu.

Upisa prvu, drugu i treću crtu očekivanja. Ništa se ne dogodi. Ustajeni zvuči. Ničim pomućena, duboka tišina, između njih, potraja. Početna napetost, prikupljene hrabrosti, popusti. Popustiše i grčevi u utrobi. Polusan joj nasloni glavu između dva zida. Tijelo omlitavi.

- Diži se! Izlazi! - Udari grom iz vedra neba. Odbi se nepoznat i glas ovisio kišvoda tavnice. Zidovi ga njoj prenesoše.

Zaglušena, omamljena, zatetura se k vratima. Noge sigurnije hodnikom kročiše.

Zapahnu je miris zelene trave, zdravca i ljubičice. Pozdravi je proljetni vjetar u krošnjama drveća. Probi se odsjaj uličnih svjetiljki kroz zeleno granje. Iza visokih taraba, grad je spavao snom pravednika.

Blaga koprena slatke nesvjestice, prođe joj ozgom.

- Brže! Kud zijevaš? – podstaje joj korak. Kroči desnom, dva puta već pređenom stazom, k majoru.

- Ne, tamo. Lijevo, - zbuni je komanda.

Ne mnogo jak udarac u leđa, skręte je novim, njoj poznatim putem.

Ista, dugačka baraka. Ali, drugačija vrata, ispriječije se pred njom. Stražar pred ovima ne zakucava, kao onaj ispred onih drugih. Pritisnu dugme. Gurana pesnicom između plećki, pope

se preko tri stepenika. Nađe se na crvenoj po dlozi dugačkog hodnika. Pri dnu, samo jedna vrata, pravo. Kožom tapacirana, kao njenog načelnika.

Gurnuta kroz njih, nađe se u mraku. Zasljeplje nim očima, nape se da probije tamu. Ne ču. i ne vidje niko ga. Mozak je zvoni o uzbunu. Nije sama. Neko se mrakom zaogrnuo. Ukopana pored vrata, nije disala. Noge su podrhtavale. Zaželj da se o nešto osloni. Ne smjede. Ničim ne poremeti mir, dugu, preteću tišinu.

Tračak slabog svijetla, prostrije se po podu. Upi se u pogled. Širokom trakom rascijepi prostoriju na dvoje. U njene okvire, udjen u se nečija sjenka. Do prije joj do nogu. Zenicama krete niz nju. Preko male glave, širokog trupa, pri dnu suženog, kod nogu prekinutog. Prekinutom linijom, uspe se očima, naviše. U okvir, dvorišnom sijalicom osvjetljenog prozora, uoči siluetu omanjeg čovjeka. Vid prilagođen polumraku, za belježi: mali rast, glava mu jedva dopire do prvog okna, ruke savijene u ramenima, jedna za drugu zakačene na bdim a, noge prave, spojene u jedan komad.

Viđeno joj se učini davno viđeni m. Dugačka s oba. Pod prekriven debelim tepihom. Zidovi obloženi tapacirungom. Vrata, isto tako. Kožna fotelja, čđima prozoru okrenuta. Kratko je izmaknuta od masivnog stola. Telefona dva. Jedan pored drugoga. Jedini prozor zaštićen čeličnom mrežom, finog tkanja, spolja. Teško mod crvenog pliša, zavjesom, iznutra. Između razmaknutih zavjesa, on. Ukopana, nijem, zastrašujuće miran. Oči mu na potiljku. Sve zna. Sve vidi.

U kom vremenu, u kom je životu već bila ovdje? Da li je Ona, ili neko drugi u njoj nekada stajao tu, pored tajanstvenih vrata? Tresu li se to njoj, ili nekom dnigom, udovi? Očekuje li to Ona, ili je to očekivao neko drugi, glas, pokret, sjenke kod prozora. Ne otkri ni mjesto, ni vrijeme.

Izoštri se slika zapretana u sjećanju. Prenese je iz pročitano g i slušanog, načas i ovdje. Na nepokretnu siluetu ispred prozora, navuče SS uniformu. Obavi je kaiševima. Zakiti parabelumom.

Na desnom rukavu zacrnje še se dva kraka ku kastog krsta. Druga dva ostaše u tami. Pored vrata, bila je Ona.

Prve reske, na slogove podijeljene, od okana odbijene riječi, ne razumjede. Naglo su, rafalom, tišinu presjekle.

Dugo joj je trebalo da šlem na glavi, zamijeni glavom bez šlema, zelen u unifor mu man je zele nom. Da sa rukava potre krst. Da u kevtanju, razazna svoj, srpski jezik.

- Štrajk.. . neprijate l j... izdaj nik.. . plaćena banda... bez milosti... ovo je b nja... dokaz više...

Povijala se pod udarcima rafa la. Nije svaka riječ pogađala. Mnoge između, promašile su. Ostale zabijene u kožnu oblogu zidova.

- ...vještački ćemo te hraniti, - dotučeje poslednji rafal riječi.

Ne znade kad se i kojim putem, ponovo našla među svoja četiri zida. Ne odbi, je dva d očeka crno jut arnje sljedovanje. Učini to pod budnim okom na vratima. Pacovima ne ostavi ni mrvicu.

Tek doživljeni šok ispuni joj kosti st rahom. Kičmu joj povilo saznanje sopstvenog kuka vičluka. Savi se pod navalom povrijeđe ne suje te ne z rele lčn osti, ne doraslog revolucionara. Već izrečenim uvredama, dodade svoje, žešće.

Dobila si šta si tražila. Mog li su da te srede i bez ove predstave iz ratnih filmova i policijske literature. Dovoljno bi bilo da ti milicioner podvikne. I, tada bi rep podvila. Poslušno bi porciju prihvatila kao maloprije. Učinila kako ti i šta kažu.

Šta je htje la? Šta Ona u stvari hoće? Gladovanja ne m da se dočepa majora? Njeg ovo sažalje nje da i zazove? Da skrene pažnju da je još tu, da postoji? Da ih podsje ti na počinjenu grešku, nepravdu koju joj čine? Važnost nekakvu, bilo kakvu, da joj pridaju? Makar i kao neprijatelju

Kako ne shvata da je Ona sada, samo sebi važna. Da je zanjih, kao crnac, odigrala svoje. Suvišnaje. Njima već odavno nepotrebna, neupotrebljiva. Odbačena, kao prljava krpa posle brisanja. Sad ni oni ne znaju šta će s njom. Nikakva im, Ona, pobjeda nije. I, kao neprijatelj, beznačajna.

Istrunu će tu, zaboravljen a. Išči l jeće, kao da nik ada nije ni bila. Nigdje zabilježena. Jed na u nizu neminovn ih omaški službe. Zrtva, koja se i ne računa. Osuđena na tiho umiranje. Ni metka nije vrijedna. Raspadaće se živa. Memla grobnice će je razjesti. Pacov i dokus uriti. Tr ajaće to d anima, mjesecima, godinama. Ono liko koliko oni budu htjeli, »Vještački ćemo te hraniti.«

Htjela je »mlijeka«. Majora je htjela. Sad hoće smrt. Bilo bi humanije, poštenije. Ne daju. Još će mnoge crte Ona da upiše. Prostrani su zidovi. Ima mjesta.

KALENDAR

Zabrinu je pogl ed na niz ove ucrtanih linija. Uspa niči je misao da su to dani. Nema mjeseci. Nije zabilježila. Ispustila, štedeći bolne prste. Zaposli se.

Poče da broji, 31 crta, to je mart. Manje šest tada je dovedena. Između 25. i 26. crte, sa strane, iskopa rupicu. Odatle, tu počinje april. Riječ, nesavladiva za već iskrivljenu iglicu. Dovoljno je A, i to veliko. Lakše ga je iscrtati. Više od toga nije ni potrebno, znaće. Zar aslim patrljima prstiju, iznakaženim rožnatim kvrgavim izraslinama, utisnu A. Nastavi da broji do trideset. Tu stade. Nema šta da oduzima. Kraj je aprila. Prvom narednom crtom, počeo je maj.

Prvi maj. Čestitao ga joj je rođak onom razglednicom. Kako se nije sjetila? Bio je to Prvi maj. Oni gore su ga slavili. Svoje pobjede su proslavljali. Pozivali na nove, konačne, kao i njen rođak, nju. Brzo, prije nego se zabrojila, u daru tačku ispred radničkog praznika. Prekide začas da, u odbačenoj i već požutjeloj razglednici, nađe potvrdu ovom otkriću. Napreže se da pročita datuin na poštanskoj žigu. U zalud. Memla je poštenije i sama otkrila krugu. I, slova su bila blijeda. Iščiljela. nekud. Više po sjećanju, pročita: »Šaljem ti borbene,

komunističke pozdrave...« Svečano i praznično. Pravi prvomajski pozdrav. Bi zadovoljna što je, iz opražnjenosti i straha, nije ranije u klozet bacila. Sada je u kibli bacila. Odlučila se da maj što ljepše, cijelog ispiše.

Mukotrpan, ali stvaralački posao, prekinula je zbog ručka. Odužila joj se prekid zbog pranja porcije i drugog iznošenja kible. Tu novinu u ovdašnjem životu, do sada nije ni zapažala.

Izmače se da pogleda. MAJ je nadvisio svih dosadašnjih tragova koje još postoje, ovdje. S koro je i zjednačio sa predašnjim žiteljima samiće. Još jednog M, na početku kalendara, por ed prve ljetine, zaslužilo je da bude istaknuto. Označilo je kraj jednog, da li njenog života, i početak ovog, nestvarnog, od uma i razuma još neprihvaćenog.

Odloži čiodu, prkosno. Zad ovo ljetstvo se pomiješa s beskrajnom tugom. Ne nastavi da broji dalje. Ima kad. Sjutra će kad doda još jednu crtu. Zaplaka.

Prvi maj je zašao u svoju drugu polovinu. Osamnaesti mu je dan. Injoj u njemu.

Ptice ga pozdravile slatkim cvrkutom. Pazarni je dan. I, djed je došao. Sprema se da izdigne na planinu. Pokupovaće soli, šećera, kafe, gasa i duvana. Ostalo što mu treba, hljeba i s hljebom, ima svoje. Ona ga prati. Ne odmiče se od njegovog čvornovatog štapa. Htjela bi s njim, u planinu. Pitala je majku, veli. Pustila je, djed neka o tome ne briži. Ubaci je na konja. U trešelj, između punih obravnica.

Rano su krenuli. Odmah iza podne. Dug je put do njegovog katuna. Treba stići prije no stoka, bez soli, zamrknje. Dočeka ih, vječito namrgođena baba. Šta je dovođio dijete, ljuti se. Planina je ovo. Dosta joj je brava, a ne još i nju da čuva. Izgubiće se među bukve. Rastrgnuće je vuci ili međedi. Ni među goveda ne smije da je pušti. Mladivo je prosto podivljao. Još više će kad vidi njenu crvenu haljinicu. Rogovima će je razbucati. Ni ljetu još nije. Rano su o ve gođine izdigli. Vrije me se svaki čas mijenja. Vidi li on da su crni oblaci pritisli goru.

Prekiplje varenika. Zacvrča na ugašenom plamenu. Gromovi rascijepiše planinu. Sustižu jedan drugog. Ječi gora iz dubine.

Linu kiša. Silovi to oši nu, st an. T anki mlazevi n ađoše put između šindre. Mjestimično, natopiše zemljani pod.

Odiže je djed iz širokog sku ta. P olož i je na, slamaricom pokrivene , od zem l je izdgnute daske . Zašuška j e ponjavom. Usnu l u pomi l ov a po g l avi. Izađ e da u miri blej anj e ovaca i muku govedi.

Uspavašeje gromovi i kiša.

- Diž' se jade. Majka ti je s pola varoši došla da te traži. Eno ih na dno katuna. S lučem, po ovom kijametu. Dozivaju iz sveg glasa. Jad me dozvao. Šta me snađe, noćas . Ka ko odvede dijete, bez majčinog znanja? - bila se baba pesnicama u glavu.

Prekide se san. Umukoše gromovi. Sa širom otvorenih vrata zaslijepi je lič u majčino j mci . Pok ri o či ruka ma. Pobježe svijetlu.

Milicione r skre nu bater ij u s n je . U nj enom tragu ugleda robijaš a n a visok im merdevinam a. Mijen jao je sija l icu. U njenom snu je pregorjela.

NASTANAK DRUGOG VREMENA

Opet je bilo svijetla. Dovoljno da oko vidi nju, i Ona oko u vratima. Odoše. Zamijeni ih grobni mir. Živi su spavali mrtvim snom. Ili su, kao i Ona, živjeli u prošlim snovima.

Zažali za prekinuti m odjeci ma drve ne n oge. Naglo je nestala. Putanju više nij e mo gla da j oj pra ti. O dve l i su je nekud . Nj u s u ostav ili sam u. Nestvar nu. Zatur enu. Z- boravljenu.

Da li je Ona, što je još u njenim sjećanjima tinjala. ikad postojala? Da li gor e, izna d, b ilo gd je, ima nekog drugog života? Je li, ikad, i postojao? Da jeste ona bi, dok je bila u njemu, morala znati za ovaj ov dje . A. nije znala. Od nje to nijesu tražili. Ni Ona od njih. Ni je ih pi tala, ni sebe zapitala, ku d s u to , pre ko no či, nes tali nj eni dr ugovu. Oba vila ih je

gustom koprenom zaborava. I ime na licima im je iz sjećanja izbrisala.

Sad su, opet, tu. Javljaju se onakvi kakvi su, u ranijem životu, bili. Pojedinačno i u grupi. Izgubljeni, pomiješani sa još slobodnima. Obasjani mladošću, slobodom, željom da žive, uče, rade. Ponovo susnjoimi Onasnjima. Za ručkom, večerom, u šetnji parkovima, na Kalemegdanu, po gradskim ulicama. Subotom i nedjeljom u bioskopima, pozorištu, na veselim radnim akcijama. Opet su uniforme skrivali kišnim kabanicama. Bez kapa, švercovali se, kao civilipobeogradskim barovima. U Mažestik, najčešće. Tamo gdje im je zabranjeno, najradije. Željom za životom su, par tijece i policajce, u sebi varali. Dječaćki kršili partijsku i službenu disciplinu. Voljeli i bili voljeni. Zaboravljali opasnost nadvijenu nad revolucijom. Na neprijatelje, spolja i iznutra.

Život im se u jednom danu promijenio. Taj kišni, jesenji, tmurni dan, svima im je sudbinu iskrenuo. Odredio dugi put. Mnogima, u nepovrat.

Otišli su na strelište. Gađanje da vježbaju. Da ne zaborave. Do Jajinaca su pjevali, šalili se. Na strelištu se smijali promašajima. Navijali za pogotke. Ona je iz puške zabilježila peticu. Iz pištolja, promašaje. Ruka je nije slušala. Drhtala je, a teški TT vukao k zemlji. Sprdali su se ženskoj nemoći. Nije se ljutila. Sve je to samo igra bila.

Rano po podne, vraćali su se ka Beogradu. Na uskom putu ka glavnoj cesti, u susret njima, naiđe crna Imuzina. Šofer njihovog kamiona, skloni se da je propusti. Stade i limuzina. Zanimaji žagor. Iz limuzine iskoči, nikom poznat, oficir UDB-e. Čitali su i čekali. I on je čitao. Laktom se oslonio o krov automobila. Ledeno-plavim očima preletio je po sleđenoj gomili nižih oficira u kamionu. Njihov potpukovnik, ne pomoli glavu iz karoserije. Ne upita ga šta želi i kud ide. Svi su već sve znali. Šapatom, kao u partizanskoj koloni, prenese se:

- To je pukovnik UDB-e. Došao je po specijalnom zadatku.

Sve do Uprave, Imuzina ih nije napuštala. Crnjela se iza kamiona. Crnjelo se i u njenoj duši. Nejasno, iznenadno osjećanje straha, steglo joj srce u čvor.

Za ručkom, neko reče da ga zna. Hrabrije i nemilosrdan. U ratu je pravio bezumne podvige. Upadao s grupom, najčešće sam, među četnike. Ubija o je bez milosti. Često i nedužne. Zbog toga mu je izmakao Orden Narodnog heroja. Preživio je mnoge rane. Mora da se nešto ozbiljno dešava. Nešto, što niko od njih i ne sluti, kad su ga njima poslali. I ženu mu zna. Intelektualka, iz poznate kuće s Cetinja. Hrabra, pametna, dobar agitator. Ljepotu i mladost unakazilo joj ranjavanje, još 1942. godine. Jednu nogu joj skratilo. Ramlje. Od rata se o njoj ništa ne čuje. I, ime joj pomenu. Ču ga i Ona.

Iz sjećanja izbi lijepo, blijedo lice ranjene parti zanke. Od rana se, u njoj, privremeno slobodnoj, varošici oporavljala. Oslonjena na štap i zdravu nogu, skretala na sebe pažnju mještana. Kod starijih, podozrenje i sumnjičavost. Kod mladih divljenje i želju da joj postanu ravni. Ubrzo, od već provjerenih, mlađih od sebe, sačini jezgro SKOJ-a. Prvu takvu organizaciju u varošici.

Svečani prijem obavi se tajno, zavjerenički, u jednoj kačari. Povučena je brigada u odstupanju. Varošici ostavi skojevsku organizaciju od tri, na sve spremna, ideji do smrti odana, člana.

Od ovog sjećanja, ne bi joj lakše.

Pokušala da živi i radi kao do tada. Kao da crna limuzina ne postoji. Pokušaj im ubrzo propade.

Usiljene razgovore prekide dolazak milicioner -kurira. Saopšti im naredjenje da nikome ne upušta kancelariju. Ni u klozet, do daljnijega. Revnosnije no ikad, prionuše na posao.

- Idem da vidim šta se to, dođavola, dešava, mimo mene - ne izdrža potpukovnik Laza.

Isprati ga nadajući na neizvjesno sti. Zakratko. Njegovo smrtno lice, bijesan pogled punovrijednosti i nemirnja, zaledi i nadu i pitanja.

Užurbanost i zatumljeni glasovi u hodniku, najaviše nenadane događaje.

Zloko bna slutnja i spuni prost orij u. Sati iznuđene zabrane »ni u klozet«, ubrzaše prirodni nagon.

- Ja moram, pa šta bude, - obavijesti Ona i sebe i ostale.

- Na vratima je milicione r. Ne pušta, - zaokruži svojim povratkom zagonetku, pojača uznemirenost.

Manuše se jalovih pokušaja da probiju zid tajne. Uvuče se svako u sebe.

U hodniku na stajališta. Potraja. U njima naraste olakšanje. Ma šta da je, njih se ne tiče. S početka malo uzdrmana vjeru, Ona je disciplinom učvršćivala. »Ma šta daje, mora l o je, ispravno je.« Pripremala je sebe za ono što tek naslućuje.

- Svi u veliku salu, - protrese ih ponovni dolazak kurira.

Usput se zbiše jedan uz drugoga. Mala rasto, pokušaja da bude još manja. Ne uspije, dovoljno. I oni oko nje su se smanjivali. Na nogama doček aše generala. Odmah iza njega, pukovnik iz limuzine. General im dade znak da sjednu. On ostade stoji, za katedrom. Sjede i novi pukovnik na, za njega, donijet tu stolicu, i spod generala. Pr ekrs ti n oge. Ruke umetnu među butine. Pogled mu je klizio s lica na lice. Različito. Preko nekih ovlaš. Druge, pažljivo, zainteresovano u pijao u svoje pamćenje. Glave su se savijale jedna, po jedna. Njenu preplavi crvenilo. Paralisana, svoje oči ne skide s njegovih. Grč osmjeha na njegovom licu, zamrznu joj krvotok, vrati bljedilo.

General dade znak rukom dežurnome pored vrata. Otvorena, ona propusti iše prvo milicionera, pa ženu u civilu, pa opet milicionera. Ovaj ih zatvori za sobom. Sve se glave okrenuše k njima. Okrete se i njena.

U milicionerima omeđen ož e ni prepoznaju jednu od rukovodilaca civilnog resora. Načelnikom su je, među sobom, zvali. Stamen, uvijek ozbiljan, pokrovi telj ski bi se osmjehivala njima mladima, u uniformama. Više od toga i njenih čvrstih i jasnih riječi i zajedničkim partijskim sastancima, nijesu primjećivali. Odmah su je i zaboravljali. Za njih je bila samo dio organizacije službe. U tim okvirima zapažana i poštovana. Ništa više. Uostalom, bila je van njihovih života i rada.

Tako zapamćena, dostojanstvena, mirna, elegantna, stajala je pored vrata. Glave podignute prema generalu. Gledala ga je tvrdo, samouvjerno, i izazovno. Oči joj preskočile pukovnika. Uzalud je, okrenut k njoj, milio pogledom po njenom tijelu, od glave do pete. Uzalud se nakašljao. Ostao je neprimijećen. Van njenog vidokruga. U ravni generalovih nogu.

- Neprijatelj se infiltrirao u naše redove, - okrete general zanijemljelu gomilu epoleta prema sebi.

- Zahvaljujući našoj dosadašnjoj nebudnosti NKVD je uspio da zavrbuje nekoliko kolebljivaca, karijerista, izdajnika Partije. Jedan od njih je, danas, tu, pred vama. Špijun i izdajnik. U naše redove uveo ih se po njihovom zadatku. Vješto se dokopala odgovornog mjesta. Sve tajne, do kojih je naša nebudnošću dolazila, predavala je neprijatelju. Posumnjali smo, pratili je i danas konačno na djelu uhvatili.

Upozorena od nekog među vama, pokušala je da sakrije pripremljeni špijunski izvještaj. Sakrila ga je, šta mislite, gdje? U kazan iznad klozetske šolje. Otkrio ga je, šta mislite, ko? Lično načelnik novoformirane kontraobave štajne službe Uprave, pukovnik M.

Laka škripa stolice i generalova ruka potvrdiše im ono zlokobno, u podsvijesti naslućeno od juče, pri susretu s crnom limuzinom. Na strahopoštovanje gomile ispred sebe, pukovnik odgovori pogledom svezajućeg i svemogućeg.

Preteći zazvučase generalove riječi da ona nije sama, jedina. Neprijatelja, špijuna, izdajnika, u našim redovima ima, ima još. Pukovnik ih sve zna. Ne mogu mu pobjeći. Od njega se u mišju rupu ne mogu sakriti. Njegovim dolaskom i formiranjem ove službe, Uprava je dobila snažno oružje. Zmijsko gnijezdo, ubačeno od parališe odbrambenu moć i snagu čuvara revolucije, biće unisteno.

- Laž! Sve je to laž! Podmetnuli ste mi, - ogласi se žena snažnim altom.

- Pokažite šta sam to i ko me predavala, - iskorači prema generalu.

- Vodite je!

Prvi put čuše glas novog pukovnika. Sve je već bilo rečeno i učinjeno. Mogli su slobodno da idu na ručak.

- Ne vjerujem ni riječ. Ne mogu da vjerujem. Kakav NKVD i bakračić? Ona špijun? Prvoborac je, kao i ja. Znam je još iz rata. Vjerna je, odana i poštena. Nema tih para kojim bi mogli da je kupe. Našli da traže neprijatelja među nama, hiljadu puta provjerenima. Karijere oni stižu. Love u mutnom. Ističu svoju važnost... - bijesno je gundao načelnik Laza, spremajući se da izađe.

Ona ode u klozet. Pretraži prostoriju u kojoj se do malo prije drama odigravala. Trag neki, na sastanku rečenog, da pronade. Sebe da uvjeri. Ne nađe ništa. Nikakvog traga. Ne, ni Ona nije povjerovala. Ali, ne reče glasno, kao njen načelnik.

U Upravi nastaje novo doba. Drugačiji život i odnosi.

Potekoše dani grozničavi i iščekivanja, nesigurnosti. Nerвозa i strah zavladaše ljudima. Počeše se sklanjati jedan od drugoga. Sumnja u ono drugo razvodnje druženje, rasturi prijateljstva.

Ona ostaje s Radetom. Čvršće nego prije. Svak i slobodan trenutak bio je njihov. Potiskivali su nemi stvarnost iz njihovih odnosa. Nijesu htjeli da ih se ona tiče. Iznenadno nestajanje nekoga od njihovih drugova, primaju kao odjek daleke grmljavine. Gromovi su još uvijek druge pogađali. Sve do Jožinog odlaska »na službeni put«, one večeri. Tada im se zlo vrijeme opasno primaklo.

UNAPREĐENJE

Pukovnik je već formirao službu do punjavao, proširivao novi ljudima, po svom izboru. Jožeta je brzo zamijenio drugim zamjenikom. Postaje to njen major.

Zateče je iznenadni poziv sekretarice Slove nke da odmah ko d puk ovni ka do đe. Razbi priv id an mir u paramparčad. Prestravljenim pogledom zatraži pomoć kolega. Ne dobi je.

- Hajde, ne boj se, - očinski joj pomože načelnik Lazo.

Pri dnu stepenica, okrete se. Još je bio na vratima. Rukom je ohrabri da krene naviše. Nij e zn ala šta će go re. Šta je tamo čeka. Ni drugi, nestali, nijesu se vratili da im kažu.

Propuštena od sekretarice uđe kroz tapacirana vrata.

-Ti si...

- Jesam, - zadrhta joj glas.

Prekore je pukovnik što se prepala. Ne jede on malu djecu. Mlade i lijepe žene, pogotovu. Doduše, i od njih mnogo zavisi. Dobre i poslušne nemaju čega da se boje. Pod njegovom su zaštitom. On e ko je neće da sarađuju, ne tr eba ni žaliti. U njegovom poslu ta saradnja mnogo znači. Neprijatelj je svuda. Mnog i jo š nije su otkriveni. Lije pa, pame tna i o dana žena i gvozdena vrata otvara. Promijenili su se uslovi i oblici borbe. I ovaj neprijatelj je drugi, drugčiji. Prefinjenjen, školovan i lukav. Lukav je i on. Dorastao im je. Ali, ni on ne može sve sam. Treba mu pomoć. Bespogovorna saradnja o njih koje on izabere. Malo je takvih. Treba da je ponosna što je i Ona jedna od njih. Odmah da se razumiju. Svaka njegova naredba za nju je božja zapovijest. Sve što vidi, što čuje, treba da zna samo on. Inače, pojede je mrak. Ni o n je više ne b i mog ao spasiti. Nikakva kolebanja, sumnje, nedoumice, pita nja. Toga kod njega nema. Sve što ova služba radi o d neprocjenjivog je značaja za Partiju, za opstanak revolucije.

O njoj sve zna. Provjerio ju je o d kad se od majčine sise odvojila. U nju ima puno povjerenje. Neka se pazi da ga ne proigra. Prema takvim milosti nema.

- Tebi nema potrebe sve ovo da pričam. Je l' da? Znam da ćemo nas dvoj e do bro saradivati - osmjehnu joj se zlim, pokvarenim osmjehom. Oči mu prekri mreža požude.

- Kako je Olga? Gdje je on a sad a? Nijes am je od rata vidjela. Ona me u SKOJ primila. Svi smo joj se divili. Je li još onako lijepa? Imate li dj

Potraži spas od pružene ruke k njenim grudima.

- Dobro je. Možeš ići. Ujutru se javi majoru radi rasporeda - vrati se o n ulo zi pretpostavlje noga, n ačelnika novoosnovane službe.

Iz kabineta izađe smoždena. Sopstveno m drskošću isprepadana.

- Nikome ni riječi . Jes i li čula? - Podv uče j oj pukovnik neoprostivu grešku.

S pomiješani m osjećanje m strah a i krivic e , vra ti se da načelniku Lazi preda dotadašnj u dužno st. Nij e ga bilo u kancelariji. Drugov i j oj se ne ob radovaš e povratku. Izolovaše je zidom razočarenja i šutnje.

Spremi nedovršen a akt a u fascikle . Jasni je ih obilježi: unapređenja, odlikovan ja, ka z ne, premještaji. Bi l a je savezni persona l ac oficirim a svo je mati čne repu blike. Brzo završi posao. Zaključa fijke.

- Recite potpukovniku da sam premještena, - obrati se zidu.
- Ključevi su ovdje, na stolu, ispod kalendara. Dajte mu ih kad dođe - promuća i ode.

Lazu je vidjela samo još jedanpu t, u ho dnik u. Nije joj otpozdravio.

Toga dana, izbje ž e Radeta i ostale . Pove de bra ta iz škole. Časti ga ručko m u kafani . Z a večerom , nemade kud . Saopšti Radetu da je i gdje je premještena. Ostalo, prećuta.

- Sad sam bar u sigurnim mkama – razgali je njegov humor.

Ujutru, major je odvede u malu sobicu, u potkrovlju.

- Za sadržaj ove kase, ti odgovaraš – tutnu joj u šaku veliki ključ.

- Zadatke ćeš primati direktno od pukovnika.

- Šta dotle? U međuvremenu

- Piši istoriju koju si počela. I to nam treba.

Dani se ispuniš e čamotinjo m. Stre pela j e u očekivanju pukovn ikovih zad atak a. Bila je usa mlje na. Bez Radeta, nesrećna. Prepuštena na milost pukovniku.

Kasa joj posta opsesija. Svaki čas je pogledavala da li je još tu, u ćošku, nedirnut a i stvarna . Sva kog ju tra s olakšanjem utvrđivala njeno postojanje.

Na zadatke nije dugo čekala. Takve nije očekivala. Prvo, svjedočenje pred vojnim sudom protiv urednika. Pa, neuspjelo provociranje potpukovnika, španskog borca, te sramna optužba doktora za navođenje na blud.

To su njeni jedini i pravi gresi. O njima je trebala da napiše priznanje. U tome je njena jedina i prava izdaja. I Partije i sebe.

Nije zbog toga stigla ovdje. Ili, možda, jeste? Možda nije ispunila načelnik ove nade i očekivanja. Osjetio je njen otpor, nesigurnost i kolebljivost. Nije ga mogla prevariti. Niko to nije mogao. Nije položila ispit nepokolebljivog, beskompromisnog borca protiv neprijatelja. Nije ga položila ni kao žena, njegova svestrana saradnica.

Toga dana pozva o j u j e da , ta č no u p et sa ti, dođe na određenu adresu. Da je niko ne vidi i ne prati, slučajno, rekao je. Prije nego što je ušla , neko l iko put a je pro šetala pored naznačene kuće na Obilićevom vijencu. Osmotri la. Kuća kao da je bila pusta. Nikoga ne sreće ni na ulazu, ni na stepenicama. Na ugovorena dva tiha udarca, vrata otvori pukovnik. Uvede je u namještenu spavaću sobu. Ponudi da sjedne u fotelju. On se ispruži po krevetu. Naslonjen na jastuke pitao da nije nekome rekla gdje ide, da je nek o ni je prat io. Njenoj neskrivenoj uznemirenosti, objasni. Stan je ilegalan. Zakupljen i opremljen za potrebe službe. Ima ih još nekoliko u Beogradu. Na raznim su krajevima. I njih će moći da vidi. Ako bude dobra, razumije se. Ako to zasluži. Sve o d nje zavisi . Sve je u interesu borbe koju vodim o. Dije l imo opa snosti poziva . Z ašto da ne podijelimo i slasti, koje rijetko možemo da uživamo. Pozva je da priđe njemu. Na krevet da sjedne. Tako je sigurnije. Možda je NKVD provalio ovaj stan. Prisluškivače postavio.

Grčem sputana tijela, poslušaga.

Uze je nasilnički, grubo . Zaprij eti posljed icama ako progovori. Otpusti je nezadovoljan i nezadovoljan.

Uveče, u svom stanu, oprala uprljano tijelo. Svj otvorena rana sramote i beščašća, osta da krvari.

Nije je više zvao, zadatke davao. Nije ga nikad više vidjela. U njegovo v kabine t useli o s e major , njegov zamjenik, novi načelnik.

Pronese se vijest. Pukovnik je otišao na novu dužnost. Svoj zadatak ovdje, s uspjehom je obavio.

Popusti se h na ci strah a. U zgradi po sta svje tlije, radosnije. Major je bio sa njima. Međ u njima. Zado bijao povjerenje. Rušio zidove strepnje i ćutanja.

Ne optereti je ni jednim zadatkom. Opusti se. Prionu pisanju istorije. Rado vala se i Ona. Proljeće naslućivala. Pukovnik je prešao preko njih p oput izn enadnog k ijam eta. Mnoge je zbrisao. Iz korena iščupao. Drugim a, kič mu savi o. Osakatio. Duboke rane zadao. Sudbine svima promijenio.

Radost joj kratko potraja. Ne stiže rane da zacijeli. Potisnu ih samo. Htjede da zaboravi. Ka d j e misli l a d a j e najgore prošlo, puče grom iz vedra neba.

Iscrpljena i umorna, utonu u san, sjećanjima rasterećena.

DOSIJE NA IVICI STOLA

San joj presječe glasna vika, lupa vrata, zveket gvožđa. Rasani se cijelo podzemlje. Prenu se iz mrtvila.

Bunovna, prisloni uvo uz vrata. Dopriješe ljutiti glasovi.

- Diži se, mrcino! Ulazi da te mi ne unosimo.

- Živ neću u tamnicu. Ubijte! Radi te šta v am volja. Tamo neću.

- Znaš da hoćeš. Moraš! Provociraš samo. Nećemo te ni biti, ni ubiti. Ima ko o tome da odlučuje. Sad ustani i uđi. Ne diži buku po zatvoru. Od njih ti nema pomoći.

- Neću! Ništa nijesam uradio.

- E, vala, hoćeš. Drž' ga za noge. Vuci! Diži!

- Oj, majko moja!

Tup pad tijela o beton, proprati jauk.

Zamandališe vrata. Bezumna lupa p o njim a, j oš dugo je odzvanja l a prazni m hodn ikom. Od bi jala se od njene ćelije. Ubrzo oslabi. Onemoća. Potpuno utihnu.

Odgonetala je šta sad radi. Da li se povukao u ćošak. Leđa i ramena zaštitio zidovima. Smanjio se i plače. Ili, obilazi novo stanište. Uzalud glavom traži izlaz kroz debele zidove.

Ponovno otvaranje vrata, potvrdi joj ovo drugo.

- Smiri se. Hoćeš da te vežem? Pamet u glavu. Živog neću više da te čujem.

Odnekud, u glavi joj se oglasi:

»Upo burne, crne noći

Feruz paša iz sna skoči... «

Nahrupiše u ško l i naučen i stih ovi. Potr iješ e sve spoljne zvuke . Kljuc a l i i odjekiv ali bbanj om. Rast očili m ozak. Od početka do kraja. Pa, opet, od početka do kraja.

»Žižak dršč e ko da či ta stra vu sa n ka s bl ijedog lica... «

Ispratišeje u kupatilo. Dočekaše u samici.

»Feruz paša kadu pita, gdje su ključ i od tamnica... «

Doručkovaše, ručalaše i večeraše s njom.

»Tri godine kako trunu te hajdučk e kos ti klete...«

Drhtavom rukom urezaše novi dan.

»Pa ni sada mira nemam, d o đ u u s n u d a m i prete... «

Slabašnim nogama izmjeriše prostoriju uzduž i poprijeko.

»Ni živih se nisam boja dok su blli za užasa... « Gore, dolje, gore, dolje.

»A nekmoli mrtvih pasa...« Lijevo, desno, lijevo, desno.

Zasvrđalaše od početka.

Mozgu nametnuta pjesma izazva vidljive, stvarne slike pred očima. Pašinu raskošnu odaju s minderlucima. Svilenu, srmom i zlatom izvezen u odo ru. Drh tavu s vi jeću u r ukama. Strme, kamene, mračne stepenice. Usku, modri m lšajevim a obraslu kamenu ćeliju . Fosfor no svje tlo rasu tihljid skih skeleta.

Odvojene prazne lobanje, iskeženih zuba, praznih, crnih očnih duplji.

Slika se završavala grčem jeze i užasa na podbulom pašinom lcu. Teškim padom paši nogotijela po kosturima. Ugasila se zajedno sa svijećom.

Mlazevi hladne vode iz tuševa, povratiš e duši ravnotežu. Stihovi se povukoše u staru čitanku. Poređase se jedan ispod drugoga. Korice ih sakriše.

Popusti g rču u glavici. Ispruži se po betonu. Nastupi slatka opuštenost. Učini joj se da se ispod Prvog maja nagomilalo mnogo crta. Izbroja. Trideset i četiri. Već tri dana je u jumi. Sjutra će biti tačno devedeset dana i devedeset noći otkako je živa zakopana. Zaboravljen a. Ne uz budi se. Ne potre se je ni iznenadni poziv da ustane i krene.

Nagli udarac sunca u oči samo je začas zaustavi. Zakloni vid rukom. Pognu glavu. Pođe naprijed. Milicioner joj je bio putokaz.

Kod majora, isto kao i prije. Ona na hoklici, po sredini sobe.

- Imaš li šta da mi kažeš? Imala si dosta vremena za razmišljanje, - žurilo mu se.

- Znete vrlo dobro da ja sa tim bjekstvom nemam ništa. Sve sam ti rekla, odmah. Sama sam se prijavila. Pismo sam ti istog časa donijela. Da sam sa njima bila povezana sakrila bih ga, uništila. Ne biste ni znali da sam ga dobila. O svemu sam te obavijestila, jer sam Partiji odana. Vjerujem u nju. Nikada je ne bih izdala. Nikada ne bih učinila ništa od onoga, što su od mene u pismu tražili. Nemam veze sa izdajom mog rođaka. O meni je sve lagao.

- Ko te o tome pita? Ko te bije po ušima o tome da pričaš? A, to što je on napisao..? I ti bi da si prošla njegov put i njegov e muk e. Rođenu braću i sestru je uvalio da bi sebi olakšao. Što ne bi i tebe. Zahvali bogu što si ovdje, a ne u Crnoj Gori uhapšena. Tam o ti ni košćica ne bi čitava ostala. Priznala bi i ono što te niko i ne pita. Nego, pričaj ti meni ono drugo, što nema veze s pismom. Istresi imena jednomišljenika, koje si zaboravila. Za tebe je bilo da to učiniš sada, nego

kasnije. A, kad-tad, moraćeš. Hajde, pričaj, pa da završimo posao.

Osjeća, govori on r eda ra di. Nev oljn o. Ne očekuje ništa novo. Ne navaljuje. Glas ne podiže. Položaj stolice ne mijenja.

- Nemam ništa više da kažem.

- Onda smo t i i ja završ i l i, blago udar i po neotvaranom nabreklom dosije u. Odgurnu ga od sebe. Smjesti ga na desnu ivicu stola.

Ustade.

Ustade i Ona.

Ćutke se pogledaše. Poslednji put, Ona i major.

Milicioner je propusti ispred sebe.

ZAGONETNO PISMO

Nije joj rekao da će se ponovo vidjeti. Ne reče da ga zove, da će u svako doba biti njo j na raspolag anju. Njen slučaj je zaključen. Za majora, završen.

Ne bi olakšanja. U njegovim očima i riječima ne nazrije ni kraj ovo j potm uloj neizvjesn osti. Nap rotiv , pr obudi je: »A, moraćeš, kad-tad.« Kome, kada i šta će morati? Predaje li je major u nečiju dru gu nadležno st? Č iju? K aka v je redosled? Koji to put vodi do kraja? A, kraj kad-tad, mora biti. Jedino je to sigurno. Neizbježno. Samo što prije da dođe. Ma kakav da je. Gore joj ne može biti. I, smrti bi se obradovala. Pozdravila je, kao spas, izbavljenje.

O pismu, koje ju je dovelo ovdje, ne htjede ni da razgovara. Prekinuo je njeno pravdanje. Nije ga interesovalo. Mislila je da ju je pismo u Glavnjaču dovelo. A, nije. Major je znao da nije. Da je u pismu gola laž. Izmišljeno je i podmetnuto. Ko? Zašto? »I ti bi, da si prošla njego ve muk e.« Re kao je. Otk ud je to major znao? A, znao je prije neg o m u j e pism o donijela.

Očekivao ga je. I nju s pismom je očekivao. Kad mu ga je donijela, nije ga ni pogledao.

Toga jutra, ne zna zašto, stigla je prije svih na posao. Na okruglom stočiću, pored ulaznih vrata, zbirala se privatna pošta za sve njih. Nikada, prije tog jutra, nije zastala pored stočića. U pošti nije tražila poštu za sebe. Rijetka Radetova i ona od kuće pisma, dobijala je na stan. Druga nije očekivala. Ovoga jutra, zastade. Privuče je mali koverat. Usamljen se plavio na stolu. Druge pošte nije bilo. Nejasno predosjećanje natjera je da ga uzme. Za nju je bilo. Plava koverta? Svoja je dobijala u bijelima? Ne piše ko ga šalje. Ni marku, ni žig pošte ne primijeti. U hodu, drhtavim prstima izvuče do pola ispisani list hartije.

»Mi noćas bježimo preko granice. Iz Albanije ćemo dalje. Tebe ostavljamo u Beogradu. Bićeš nam veza. U tebe imamo povjerenja. Javiću ti se. Čekaj!

Pozdrav, Milan«

Nesvjesna pravca kojom se uputila, nađe se u nekadašnjoj svojoj kancelariji. Bila je prazna. Izbezumljena, okrete bročjanik telefona. Potraja vječnost dok se iz daljine ne oglasi.

- Ko je tamo? Nadala se da će to biti Milan. Da ovo pismo nije ni napisano.

- Ja sam, kapetane, potporučnik... Sam i jedini ostao. Ostali su noćas pohapšeni. Pokušali su da bježe preko granice...

Nije ga više slušala.

Još uvijek kopravi hodnikom i stepenicama popela se do svoje kancelarije. Čitala je pismo, ne vjerujući sebi ni svojim očima. Ko ju je to uvukao u zavjeru? Šta ona ima s njima? Kakva i čija veza da bude? Zašto? Ne znade odgovor.

Panikom zahvaćenu neprimijeti ništa sumnjivo, nelogično. Ne zapita se, kako se sinoć, u dalekom kraju, pisano pismo, već jutros na stolu našlo. Ni kako to da nema ni žiga ni marke.

Pismo je bilo tu. Dobila ga je i pročitala. Od toga ne može da pobjegne. Nema kud. Pa, ipak, mora da postoji neki izlaz. Kakav? Ko će joj pomoći? Povjerovati joj? Posavjetovati je?

Kome se smije povjeriti? Ima li pravo da druge uvlači u svoje nevolje? Iona ko su isprepadani. Dosta im je njihovog straha. Ovo je njen. Njoj namijenjen.

Da uništi ovu hartiju? Zapali je? U klozet baci? Ne smije. Od sebe same. Danas ili sutra, rekla bi im. Bez pitanja. Prisile. Pred Partijom i Službom ne može biti ta jne. Ne smije da sumnja u sud Partije. Ona će je zaštititi. P otv rdi će da je u pismu sve laž. Provokacija neprijatelja. Pokušaj da na put izdaje skrenu i on e najodanije. Neuspjeh pokušaja i od nje izdajnika učine. Špijuna možda, »Bićeš nam veza.«

- Zašto baš Ona, pitala se. Kako to da baš u nju imaju povjerenja? Što se nekome drugom oficiru nijesu obratili? Željeće načelnik njene odgovore. Moraće da objasni. Objasnjenje, u tom trenutku, nije nalazila. Ni, šta da uradi, nije znala. Odluku nije donosila, a vrijeme je isticalo.

Povjeriće se starom generalu. Bio je tih, neprimjetan. Ni u šta se nije miješao. Ni član Partije nije bio. Radio je svoj, stručni, vojni posao. I, nju je ponekad zvao. Diktirao joj svoje radove za knjigu koju je pripremao. Očinski se prema njoj odnosi o. B l ago je zbog pušenja preko rijeveo. Mlada, upropašćava zdravlje, govorio je. Pa, i pak, praviopuze dok Ona ne popuši.

Učiniće kako joj kaže. Poštovala ga je i u njegovo poštenje, odnekud, vjerovala. Osjećala njegovu nenametljivu brigu za nju i njenu budućnost. A, nije joj bio ni rodni pomozbog. Bio je samo drugačiji, bolji od drugih i od nje same.

Siđe sprat niže. Ađutant je bez pitanja propusti. Smatrao ju je generalovom ljubimicom.

- Šta se dogodilo, dijete? Blijeda si. Hajde, sjedi. Tako. Sad, pričaj šta se to tako strašno desilo. Bez riječi, drhtavom rukom pruži mu pismo.

- Što si ga meni donijela? Znaš kome se ovakve stvari nose - odbaci hartiju od sebe.

- Idi, odmah. K meni nijesi trebala ni da dolaziš. Dalje se nije imalo kud. Ode k majoru, s ovom pretpostavljenom. Za neprijatelje nadležnom.

- Ovo sam jutros našla na stolu za poštu.

- Aha, reče. Sjedi, ne sakri ispitivački izraz u očima. Stolica je već bila tu. Pripremljena. Malo odmaknu ta od stola. Prekoputa njega.

- Slušam. Pričaj! - Vrati pismo u kovera t. Od l oži ga na stranu.

- Ja ništa ne znam. Ovo je greška. Provokacija neka. Hoće da me kompromituju. Uvuku u svoju mrežu - koprcala se.

- Pričaj on o št o znaš . Svak i detalj , rij eč. Iskreno, s ve. U tvom je interesu da ništa ne prečutiš. Mi, ionako, sve znamo. Bjekstvo im nije uspjelo. Svi su u našim rukama. Pohapšeni. Samo od tebe zavisi, hoćeš li i ti za njima.

- Ali, družo majore, vjerujte, ja, zaista, ne znam ništa. S tim izdajnicima, nemam nikakve veze. Da sam imala, z a r bih pismo donijela? Zar ga ne bih sakrila, uništila? - branila se.

- Ne pričaj gluposti. Donijela si ga, jer si se uplašila. Ili, što je vjerovatnije, da bi se pokrila, učvrstila svoj položaj u Službi. Je li i to dio plana? Nema šta, dobro ste to smislili.

- Nije istina. Predala sam ga, jer nijesam neprijatelj, jer sam Partiji i zemlji odana. Rizikovala sam da posumnjate u mene. S pravom. Ali, provjerite. Uhvaćeni su. Oni će vam... Milan će morati da vam kaže istinu. Pitajte ga, ako meni ne vjerujete, - hvatala se za slamku.

- Da provjerimo, kažeš? Milan je već propjevao . S ve je rekao. Sada je red na tebe. Nego, da se ja i ti ne bismo natezali i pogađali, dajem ti još jednu šansu. Sad idi, pa kad se budeš svega sjetila, napiši. Onda ćemo da razgovaramo.

Uhvaćena u kljusu, buljila je u prazan papir pred sobom. Šta da napiše? Nešto mora. I to odmah. Što prije. Major neće dugo da čeka. Ali, šta on, u stvari, hoće od nje? Nešto o pohvatanim oficirima? Pa, Ona ih je jedva i poznavala. Preko personalnih kartona i dosijea, ugla vno m. A, u njima: ime i prezime... godina i mjesto rođenja... završene škole... kretanje u službi... borac od... odlikovan... pohvaljivan... ranjavan... unaprijeđen u čin... kažnjavan... član SKOJ-a od... kandidat Partije... primljen u KPJ... u o voj slu žbi o d... i kratka karakter isti ka: drug je

hrabar i odan, provjeren i disciplinovan, samoinicijativan, lično pošten, ima uslova za dalji razvoj. Najviše mu odgovara rad u... službi. Njen paraf s lijeve, načelnika, potpukovnika Laze, s desne strane.

Nije to, to što majoru treba, čega ona mora da se sjeti.

»...Mi, ionako, sve zna mo. Milan je propjevao«, zakochi uzaludno prebiranje po mozgu.

To je to. Drugo ništa ne može da bude, niti ima. Ona zaboravila. Smatra lada vno prošlim, nevažnim. Milan nije. Ispričao im.

»Pričaj on o što znaš. Svaki detalj, riječ...« I, nji ma je to važno, sjeti se majorovih riječi.

Zacrnje se hartij od grozničavo ispisanih redova.

BESPOMOĆNI STALJIN

Junsko popodne 1948. godine. Kao i svake nedjelje, došli joj u kuću zemljaci. Saborci. Njih trojica. Sva tri u Ministarstvu rade. Dvojica, oficiri UDB-e, treći, njen rođak Milan, oficir milicije. Kućama lada, u dobnu. Više vila, nego kuća. Pripala njenom mužu uz odgovornu funkciju, koju obavlja. I u drugim, sličnim kućicama, na padini Topčidera, smješteni su, ali manje odgovornosti. U njenom kući sv ekra, još n eproho dalo dijete i zaova. Ona u KOS-u radi.

Sjede svi u srednjoj, najvećoj sobi. Po njenoj sredini veliki, zajedno s kućom, dobiojeni krevet. Pr idoda ta samo nova kolijevka. Iznad kreveta, bijeli zid ukr ašen dv jema, ljepo uramljenim slikama, Staljinovom i Titovom. Svaki je u svojoj uniformi.

Pričaju oni tako. Šale se na svoj i račun svojih poznanika. Vrijeme da im prođe. Iako najmlađa, skućila se. Oni jos nijesu. Muža joj još nema. Ne nedostaje joj. Od nekog vremena, lakše joj je, kad nije tu. Svađaju se. Ne razgovaraju k'o ljudi. Ne da

joj ni da radi, ni da uči. Hoće je samo za sebe. Od života da je odvoji. Ide a l e da joj pokop a. »Part iji trebaju poštene žene, dobre majke, a ne kurve«, viče. Tako svaki put kad se vrati s nekog oficirskog pohoda po gradu. Vlast i važnost mu u glavu udarila. Ona se ne da. Hoć e da ga napust i. Kre ne svojim životom. Svi ga se boje. Ona ga još izaziva. Na silu, uz pomoć Partije, ju je uzeo. Silom hoće da je zadrži. Izmiče mu.

Sunce je tek na zalasku, kad, eto ga.

- Opet ste na okupu, - ni dobar dan ne reče. Neko od njih poku ša da ga odobrovolji. Ne majudanas št a da rade, a lijep dan, nedjelja. Došetali do njih . T u i m j e najljepš e. Imaju najviše slobode.

- Dok vi ovdje kafenišete i dokoličite, komunisti se bore da spasu ovu zemlju - odreza on.

- Od koga sad da je spasavamo, jadan ne bio- posprdnuse jedan od njih iz UDB-e.

- Od Staljina i njegove zločinačke klike - uprije prst prema Staljinovim grudima.

- Ti, ili si lud, ili si pijan. Ne avetaj više da te neko ne čuje - kočoperno će Ona.

- Nit sam lud, nit pijan. A, ti bi, koliko te ja znam i život za Staljina dala - okrenu joj se izazivački.

- Bih, prije no za tebe.

- No, za Tit

- Podjednako.

- Lažeš!

- Ne lažem.

- Dokaži onda. Pljuni mu u brke. Evo, ovako - bijela pjena pljuvačke sniza se niz staklo.

- Znao sam da nećeš. Ti si izdajica. Trebalo bi odmah da te uhapsim. Straža! Straža!

Do tada nijemi svjedoc i bračn e svađe , preras l e u državni obračun , poskaka še da ga smir e. Dij et e u kolijevci zaplaka. Svekrva se ubi u prsa.

- Izvolite, družite majore - ukoči se stražareva glava i cijev puške na otvorenom, prema Dvoru okrenutom, prozoru velike sobe.

- Ima li šta novo? Je li tamo sve mirno? - snizi glas.

- Sve je mirno, družite majore. Nema ništa novo.

- Otvori četvero očiju i pazi. Ni muva da ne proleti. O svemu sumnjivo odmah me obavijesti. Na nepoznate pucaj, bez opomene - otpusti stražara.

Gosti se vratiše stolicama. Sjede i on, na krevetu, ispod popljuvane slike. Dijete se primiri na majčina njedra. Naučilo već. Sviklo na svađu. Budilo se i vriskalo kad je, preko njega u kolijevci, na majku nasrtao. Zvečku mu je repetiranje pištolja zamenjivalo, vika uspravanku.

Nikada se njega nije uplašila. U ratu je njegovu hrabrost prema zarobljenima, nemoćnima, upozнала. Ona to nije bila. On je to znao. Sve je pokušao. Nije uspio. Ovo danas je čisto ludilo. Poslednji, očajnički pokušaj da je na koljena baci. Da je zavisnom učini. Okuje za sebe. Zauvijek.

- Šta se događa? Ništa ne znamo. Ti si na takvom položaju da sve znaš. Više i prije nas. Ne otkrivaj tajnu, ako ne smiješ.

Shvati da ne brinu više njenu, nego svoju brigu.

- Dolazim sa partijskog sastanka. Našem Centralnom komitetu, Informbiro je, po Staljinovom direktatu, Rezoluciju poslao. To još niko ne zna, samo CK i mi koji Tita čuvamo. Planiraju da ga ubiju. Naše je da ga sačuvamo. Lažu da su oni naš CK izdali lenjinizam, da se on stavi u službu svjetskog imperijalizma. Već su doveli ruske trupe na naše granice. Tek nam predstoji prava borba. Naša vjerno stititi u Partiji je na velikoj probi. I, među nama je bilo kolebljivaca. Njih smo lako sredili. Bije ih još. Za njih nećemo imati milosti. Pitanje je života ili smrti. Tito i Partija ili Staljin i Informbiro. Ja sam se već opredijelio. Moraćete i vi.

Bespomoćni Staljin nađese pod njegovim čizmama. Slomljeno staklo unakazi mu čelo, probode oči, rastrže brkove.

Niko ne ustade da ga odbrani. Ni, Ona.

Kad gost i odo še, me tlom pokupi rasu tu srču i polomljen okvir . Iznaka ž e nog Staljin a, i zba c i on. Svi, k oji prođu pored kuće, da ga vide. I, njegov posilni, da ga vidi.

Tito osta sam, nedirnut , u sv om okv iru, na njenoj strani kreveta.

Ujutru, ode u Mmistarstvo . Obrad ova se što će, o pet, biti aktivna . Što će, opet, nositi un iformu i zlatne epolete. Radost joj prodavac novina pomuti.

»Borba! Borba! Rezolucija Informbiroa . Klevetničk i napad na našu Partiju, Centralni komitet i druga Tita. Čitajte Borbu. Borba! Borba!«

Zazebe oko srca.

Nastupiše du gi da ni napetos ti, osluskivan ja, očekivan ja. I, šutnje. Čutalo se i u njenoj kući . Prorijedi še se posjete nedjeljom. Poznanici se rasturiše na nov e zadatke . Rođaka Milana vratiše njego voj repu blici . Drug og poslaše u diplomatij u. Tr eći os ta u Ministarst vu. Ni kad se v iše ne okupiše u kućici na padinama Topčiderskog brda.

Ubrzo ni nje tamo nije bilo. Napust ila je mu ža. Dijete odnijela majci. Sebe je stavila na raspolaganje Partiji i Skižbi. Bilo je to preče od svega.

Odbi nasrtaje muža da mu se vrati. U Radetu nađe druga i prijatelja. Događaja u kućici, nije se više sjećala. Sve do danas.

Milan ju je podsjetio. Major sjećanja podstakao.

Završi pisanje izjave. Pon ovo je proč ita. Ništa nije propusti l a. Niš ta sakri l a. »...s vaki de talj, r ije č ...« su tu. Sve štoje tada rekla, mislila. Sebe nije štedjela. Drugi su bili samo prisutni. Nijesu se izjašnjavali. Jedino Ona nije htjela da pljune Staljinu u brke. Od drugih niko to nije ni tražio.

Sve je stalo na jednom listu papira. Potpisa priznanje. Žurno ga odnese majoru. Predade mu i ključeve od kase. Ključeve od stola, major joj vrati.

- Ostani u svojoj kancelari ji , d ok ne v idim o št a ćemo s tobom.

- Ti to nešto brzo i kratko napisa - nezainteresovan o baci pogled na tek ispisani list hartije.

- Jesi li sigurna da ništa nijesi prećutala, »zaboravila«
- Sve sam iskreno napisala. Nemaš šta da krijem.
- Dobro, kad ti kažeš. Vidjećemo. Provjerićemo. Dotle, imaš vremena da razmisliš. Da se još nečega sjetiš. Napiši mi to i donesi. Ja sam tu. Čekam.

Izjavu priključi plavoj koverti. Stav i ih i između dvije nove korice. Dosije je bio otvoren.

Tek učinjeno priznanje sebi i majoru, otkri kolebljivca u njoj. Njenu neoprostivu neiskrenost prema Partiji i Službi. Za majora je mogla bi ti i vješ to zakamuflira ni neprijatelj. U odsudnom trenutku, planski ubačen u srce Službe. Čak je i nadasve budnog, vještog i nemilosrdnog pukovnika uspjela da prevari. Za saradnika je uzeo. Ključeve od strogo povjerljive kase i zadatke joj povjeravao. Ilegalni stan otkrio.

Vjerovali su joj i oni drugi. »Tebe ostavljamo u Beogradu. Bićeš nam veza...«, napisali su.

Zašto je major nije odmah uhapsio? Zašto je njemu ostavio slobodnom, dok su drugi preko noći nestajali? Njoj još vjeruju. Moraju da joj vjeruju. Sve je pošteno napisala. I, sami će se začuditi njenoj iskrenosti.

Tih dana, razrješenje svoje sudbine tražila je u majorovim očima. U rijetkim susretima sa njenima. Njegove su danima ostale blage i nezainteresovane. Ni je je više zvalo. »Čekam«, rekao je. Osjećala se krivom, što uzalud čeka. Što nema ništa više da mu prizna. Ni za sebe, ni za druge. Što ništa nije zaboravila. I sama je osjećala da je njena izjava prazna, blijeda, ništavna. Njegova su očekivanja, sigurno, bila veća. Presudnija za Službu i njega kao rukovodioca. Ona ga je iznevjerila.

Sljedeće dane provodila je u sređivanju biblioteke. Tamo se i ranije sklanjala predaletima zla i mržnje. Tu je nalazila privremeno pribježište i duševni mir.

Malo se zadržavala, u maloj kancelariji, u potkrovlju. Nije je više bila dostojna. Tu je čekala da joj oprostite priznatu krivicu. Vrate izgubljenopovjerenje u nju. Odužilo se. Vrijeme grozničavo g o čekivanja sporo je prolazilo. Ipak je kraj došao

iznenada. Nagovijes t i o ga je maj orov b d eni pogle d s vrha stepenica u Vatrogasnom domu.

Njegov telefonski poziv tog zimskog jutra, bio je očekivan, izvjestan. Sve drugo što se zatim dogodilo, nije.

- Sjedi i piši – gurnu joj praznu hartiju preko stola.

- Koje još bio prisutan kad si se izjasnila za Staljina? S kim si sve razgovar ala o Rezolu ciji? Piši imena tvojih jednomišljenika . Pose bno ovi h iz Upr ave. Ha jde, p iši, šta čekaš!

- Sve sam napisala. Tog a dan a kad a sa m s e svađ ala s mužem, bila su samo njih trojica . Niko više. Mi lan je mogao samo na osnovu toga događaja od prije tri godine da napiše ono pismo.

- Pusti sad pismo i Milana. Nijesi ti, ove tri godine, samo ćutala o Informbirou. Piši s kim si i šta ste sve pričali.

Primače joj još jedno par če hartije. Ovo je bilo ž uto. Na njemu se crnjelo njeno, tek otkucano, ime. Potpisa i pečata na njemu još nije bilo.

- Da bih poginula za Staljina, rekla sam kad nijesam ni znala za Rezoluciju i napad na Tita i Partiju. Kad sam saznala, bilo mi je jasno da nas kleveću i lažu. Nijesam im ni riječ vjerovala. Ostala sam odana svojoj Partiji. Život bih i sad za nju dala, ako treba. Braću, porodicu, dijete bih žrtvovala.

- Nije nam potreban ni tv o j ni nj ihovi životi . Imena nam trebaju. Neprijatelja da razobličimo, onemogućimo. Pružio sam ti mogućnost da nam u tome pomogneš. Samo tako si mogla i još uvijek možeš da dokažeš svoju odanost i vjernost.

Bijeloje gledala u bijelu hartiju ispred sebe.

- Nećeš, znači, da sarađuješ? Pa, dobro. Sa ma si izabrala. Možda ti je bilo malo vremena za razmišljanje. Sada ćeš ga imati na pretek.

Uze žutu hartiju . Kratkim , izvježbani m pote z om potpisa nalog za hapšenje. Pečat nij e bi o potreban. Nje na sud bina je njegovim perom zapečaćena.

Za njom se nećujno zatvoriše majorova vrata. Bijela hartija osta da se bijeli na njegovom stolu.

Smireno je kroz prozor gledala idilični let bijelih pahuljica. Nikolić je tiho jecao kod vrata.

U ZAJEDNIČKOJ SOBI

Kad je to bilo? Koliko je vremena od tada prošlo? Pogleda u zid. Sabra sve crte. Danas, ili je još noć, svejedno, napunilo se tačno devedeset dana i toliko noći. Pahuljice su se davno istopile. Drveće je olistalo. Cvijeće je procvetalo. Hoće li i kad lišće opadne i cvijeće uvene, još biti ovdje? Trunuti i venuti kad i ono.

Odgovori joj ulazak stražara.

- Oblači ovo. Spakuj uniformu. Kad budeš gotova, lupaj na vrata.

Nevelik zavežljaj pade joj ispred nogu. Razveza rukave. Raskrili kariranu košulju. U njoj složen, opran i opeglan ženski veš, dugačke čarape, cvetići maosuta cica na suk nja, plitke sandale. Sve je, osim čarapa, bile su nove, nekome v služilo. Novo nije. Izbljedelo je. Isprano.

Ko li je nenadni darodavac? Koga je to major zamolio, ili naredio da joj spremi ovu odjeću. Sestrino nije. Njeno bi prepoznala. Neki zna k brigade uočila. Prijatelje u civilu nije imala. Pa, ko je ond

- Požuri, šta čekaš tamo? - prekide joj milicioner odgonetanje.

U cvijećem osutoj suknji, prepozna darodavca. Milanka je to bila. Djevojka dovedena, ili sama došla, iz Čačka, ili Kraljeva. Nikad nije otkrila. Nije je ni zanimalo. Primila ju je u svoju, od beogradske buržujke, konfiskovanu sobu.

- Nek bude kod tebe dok se ne snađe u Beogradu – rekao je načelnik.

Brzo se Milanka snašla. Uz završeni daktilografski kurs, stekla dosta prijatelja, mladih oficira. Stan nije mijenjala. Njih

dvije suse rijeke ti viđale. Nedjeljom prije podne, najčešće. Tako je i zapazila ovu cvjetnu suknju. Služila joj je za po stanu.

Sada su cvjetići visili iz nje, do ko stiju, omršavjelo tijelo. Obuze je gađenje na miris tuđeg, Milankinog tijela. Pranje ga nije zadržalo.

Bez uniforme ostala gola. Ničim više zaštićena.

Milicijer je odveo hodnikom. Ispražnjena uniforma ostala na mjesto gdje leži u ćošku ćelije. Drvo zamijenjeno. Pod sprovodni kovim cokulama zaškrpale daske. Svoje korake ne ču. Ni svoje ogoljeno tijelo ne osjetiti.

Ne odoše daleko. Iz zgrade ne izadoše. Drugi stražar otvorio vrata. Zastade zaslijepljena dnevnom svijetlom. Gurnuta, nađe se u, učini joj se, ogromno prostorište. Od starih, žutih podnica od bijelih su se zraci sunca, ispreresijecani i uokvireni rešetkama.

- Ne boj se. Sigurno su te iz same se sad doveli. Ovo je zajednička soba. Ovdje će ti biti bolje - povede je za hlat skoro radostan mladalački glas.

- Sjedi tu. Ovo je tvoje ćebe. Ugrij se na suncu - brižno i domaćinski upravljala je njo mlada crnooka i crnokosa djevojka.

- Ja sam Makedonka. Politička. Ovamo samo političke dovode. A, ti, odakle si? Mora da si važna marka, kad su te u samici držali. Nešto si opasno uradila, a? Dobro, de. Ne moraš da pričaš, ako nećeš. I treba da si oprezna. Da držiš jezik za zubima. Nikad se ne zna. Ubace ti provokatora, ko meni. Ja mu sve izbrbljala. Kažem i s kim sam i šta sam sve pričala. Zato me još ne puštaju. Ovdje sam više od godinu dana. Drugi dođu i odu. Ja ostajem. Ovo je prolazna soba, znaš. Ja sam mnogo naivna. Svima vjerujem. Ti budeš pametna i ću ti zasu je nedoučeni m srpski m riječim a, njoj još izraza poznatim naglaskom.

- Sad će i ručak. Tek što nije. Ti samo sjedi. Grij se. Uzet ću i tvoju porciju. Milicijeri me već znaju. Još drhtiš. Evo, ogrni i moje ćebe. Samo još i čorba da bude toplija. Zgrijaćeš se, - cvrkutala je skakukući oko nje.

Presta da je sluša i da se čudi. Topli sunčevi zraci smanjiše jezu tije l a. Zagrij aše joj pro mrzle kosti. Slabačak život prostruja zaleđenim venama. Zagleda se u izvor novog života. Nadirao je kroz rešetke nisko postavlje nog prozo ra. Među ukrštenim gvozdenim šipkama, zel enjela se trava. Svjetlucale su kratke vlati. Upijale i odbijale svjetlo sunca. Parče zelenozlataste livade pružalo se pravo ispred njenih nogu. Omeđio ga okvir prozorski o gtvora. Pogledom je u pijala vidljivo parče zelenila.

Iz okrepljujućeg dremeža, tržeje zveckanje porcija na vratima.

- Imamo jednu novu - raportirala je nekome crnooka.

- Daj čistu porciju.

Pogleda preko ramena. Pažnju joj privuče robijaš iz kazana. Bio je vidljiv cio. Vrata su širom otvorena. To je onaj isti iz podzemlja. Poznala je ruku koja se završavala kutlačom. Tri puta dnevno, tri mjeseca, ta ju je ruka opsluživala. Glavu mu prvi put vidi. Takvog ga je dolje i zamišljala. Zgužvana, siva koža, pokrivala mu je vrat i lice. Iz lepezasto raspoređenih bora, gledale su je plave oči. Bio je to pogled starog poznanika. Zračio je razumijevanjem, samilošću i sažaljenjem. S vojničkom pojasom otkači manje ruku. Kućnom zagrebe do dna kazana. Do vrha je napuni čorbom.

- Kod ovog, izgleda, imaš protekciju u doturi joj ručak crnka.

- Bez mnogo priče. Požuri - usiljeno strogo, stiže opomena.

U vidokrug joj upade dotad nezapažena spodoba. Glave spuštene prema porciji između badvi je ruke, nečujno se povlačila u mračni ugao sobe. Sunce tu nije dopiralo. Iz gomile dronjaka, dotakla ogoljele ruke, pomicala su porciju gor-dolje, gor-dolje. Halapljivo je otpijala velike gutljaje tečnosti. Snažnim trzajima odbacivala je dugi gačke, sijede pramenove kose, koji su ulijetali u porciju. Zabačenu glavu pokri porcijom. Srk, srk, usisivala je poslednje kap iz njega. Zaostalu kap, udarcem ruke, utjera u usta. Težak i tužan uzdah prostruja sobom.

Crnka je veselim očima prati l a predstav u. Bez žurbe, kašikom je izvlačila udrobljeni hljeb.

I Ona se lati svog obroka.

Domaćinski, crnka pokupi sve tri prazne manjerke. Do vrata stiže taman na vrijeme da je propuste napolje.

Ona i spod oba ost aše sa me. Iz čo ska su je g l edala dva ogromna zelen a ok a, izba č e na iz očni h d uplji. Bičevi rijetke, pepeljasto-sive, prave kose spuštali su se preko lica do ramena. Između kugli od očiju, štrčaoje veliki, zašiljeni nos. Vrh mu se skoro oslanjao na podvi jenu, oštru bradu. Dugački, bijeli, plavim venama išarani, koščati prsti, završavali su se savijenim kandžama. Njima je čerup ala c rno p arče hlje ba. Mrv icu po mrvicu, ubaciva la je u rupu iz među n osa i b rad e. Iz modrog džempera, vezano g u čvo r, vi sili su k onci. Kro z rupe se nazirala svjetli ja b oja bluze. Noge, pod vijene na složenom vojničko m ébetu , sv e do gležnjev a, pok riv ala je dugačka suknja, neodređene boje. Na njenom kraju, pocijepane čarape u gumenim Batinim cipelama.

Kao hipnotisana gledala je u dva izbuljena oka. U oči mrtve ribe. Ovo je sob a za ludak e, struj alo je mozgom. Šta će Ona ovdj e ? D a ni je i O na skr a tla? Sebe ne može da vidi. Da procijeni. Oni su to mogli. Danima je posmatrali kroz špijunku. Uočili. Izbezumljena o d straha , beskon ačne neizvj es nosti i samoće, ko zna šta je tamo radila. Glasn o pri čala sa ma sa sobom. Mlatarala rukama. Smijala se. Plakala. Oni zaključili – poremetila je.

- Jesi li se prepala? - Trže je dodir crnkine mke po ramenu.

Odmahn u glavo m. Gla sa nema de da od govori. Zastao u grlu. Zavezao se u čvor. Guši je.

- Šta gledaš? Šta si izbuljila? Okreni se zidu - udarcem noge u skvrčenu butinu, pokuša crnka da uvede red.

Nagli i grčeviti trzaji tijela, propratiše neartikulisane krike iz čoška. Nevidljive opru ge razbaci vale su jo j po pa tosu noge, ruke, glavu . Zaje dn o s krici ma, iz be z ubih u sta, pokuljala je bijela pjena. Natapala sijede pramenove kose.

- Straža! Straža! – lupala je crnka po vratima.

- Brzo zovite doktora. Opet je dobila napad, - objasni stražaru.

- Doktor je otišao kući. Neće joj ništa biti. Pogledom obuhvati tijelo u grčevima, ispod svojih nogu.

- Dignite je i stavite na čebe. Donesi vode.

Spod oba se tresla trzajima preko klance kroz oške. Potpuno je umiri mlaz hladne vode, sasut u lice.

Milicioner ode.

Isprekidani jecaji u ćošku, postaje ređi. Zamijeni ih duboko umirujuće disanje.

Sunce se povlačilo kroz rešetke. Odlazećim, blagim zracima milovalo je zelene vlati trave.

Crnka joj se približi na sredini sobe.

- Ona tamo je luda - reče. Zahvaljuje bogu što nije više sama s njom. Preko dana je mirnija. Jednoga, najviše dva puta dobi je napade. Noću je najgora. Naravno, kada je pun mjesec. Tada ustane. Trese rešetke na prozoru. Mrmlja neke nerazumljive riječi. Noćima crnka nije smjela da zaspi. Bojala se u snu da je ne zadavi. Onim orlovskim noktima da je ne unakazi. Oči iskoпа. Sad su tu njih dvije. Moći će na smjenu da spavaju. Za noćas neka ne brine. Dežuraće ona. Od sutra večer će se smjenjivati. Sve tri moraju da spavaju na sredini sobe. Jedna do druge. Takav je kućni red ovdje. Da budu u vidnom polju špijunske. Svi jetlo i mase gasi odmah poslije večere. Spolja, iz hodnika. Tu se i pali.

Mjesec odmijeni sunce. Blijedi dim sjajem isprta od prozora do sredine sobe. U tom pravouglu, crnka prostrije čebe. Umirena luda poslušno prenese svoje prnje. Skupi se na samoj ivici mjeseceve crte. Crnka leže do nje. Svaka se pokri svojim čebetom.

Šta se ovo s njom zbiva? Šta joj to rade? Najprije joj skinu uniformu. Onda je tako ogođenu, nezaštićenu, ranjivu, dovedu ovamo. Širom otvoreni h oči ju gledale u rešetke prozora. Strepjela da mjesec ne nestane. Oblak neki da ga ne zakloni. Ili, ode nekud, dalje. Da je ne ostavi u mraku. Od mraka se i kao dijete bojala. I, kasnije kao partizanka. Stidjela se toga

straha. Krila ga je. Sada se boji i od nevidljivog, nestvarnog, nepoznatog u polumračnim ćoškovima zajedničke sobe. Ležala je na leđima. Pretvorila se u trupac. Ne mrda. Ne diše. Zažali za samicom. U njoj je mogla, po svojoj volji da po stoji, ili nestane. Da se utopi u zidove. Da prođe kroz njih. Da se vrati dalekom domu, prošeta ulicama Beograda, razgovara s bratom, Radetom, majorom...

Naglo upjena sijalica, iznad njihovih glava, opeče joj oči. Natjera kapke da ih zaštitite. Kroz ćebe se probi oko stražara. Nastavi se noć bez kraja. Napetost je odagnala snom u nepovrat.

Promeškolji se crnka u sredini. A, onda, prituljeni krik dopriješdrugog kraja ležaja. Spod oba se otkočljasćebeta. Bježala je od nečega. Kleknu. na koljena. Pomažući se rukama, povlačila se natraške. Dahtala je i cviljela, kao prebijeno pseto. Izbečenim očima molila je milost od crnke.

- Lezi i miruj da ne zovem stražara – siktala je crnka oslonjena na lakat.

- Je li te probudila? Platiće mi za to. Samo ti nas tavi da spavaš. Ovako ona svakenoći – šaptala je, brižno joj namještajući pomjereno ćebe.

Spod oba se četvoronoške vra ti bžaju. Još jedno paljenje sijalice obelježit u pravu njenu noću zajedničkoj sobi za političke zatvorenike.

Danje svijetlo, zateče je budnu, utrnulog mozga. U obližnje kupatilo krenuše sve tri u koloni, jedna za drugom. Prvo, spod oba sa ki blom, zatim crnka sa peškirom preko ramena. Ona je tupo gazila, posladnja.

Porcije odnese da opere crnka. Dugo je ne bi. Sunce, opet, probi resetke. Donese sobom slatki cvrkut ptica.

Odněk udolepršaše i vrapci. Spodoba se hitro obrete kod prozora. Podijeli s vrapcima preostale mrvice hljeba. Oni joj cvrkutom zahvališe.

Kasni povratak crnke, njih dvije dočekaše svaka na svom mjestu. I, vrapci odletješe.

U opustje loj gla vi ne os ta ništ a, ni osjećanj a, ni sjećanja. Ništa više nije zapažala, primjećivala. Guka u grlu zapriječila je izla z glasu. U grudim a ěden a praznina . On a vŝe nije postojala.

U kratkom bljesku svijesti, zateče sebe skvrčenu u ćošku. U spod obi p reko puta, og l edala s e kao u o gledalu. U njoj prepozna sebe. Nokti su na njene oći rasli. Povijali se naniže.

Ponovo potonu u tamu. Kroz nju se više ne probi ni traćak pamćenja.

Koliko je sati , dana , traja lo to pomraćen je u ma i du ŝe, ne zna.

PARĆE VOJNIĆKOG HLJEBA

Pono vni blje sak svjetlo sti, zat eka o j u j e na n ekim drugim vratima. U drug om ne kom vrem enu. I zazva o ga je nepoznati muški glas pored njenog uva.

- Poznaje li neko od vas, ovu? Odgovor nije ćula. Upitane nije vidjela. Iz duboke tame svijest se mućno probijala.

- Kuk u meni , jadoj , ŝta ućinje ŝ e s t obom. Nježni dodir nećije ruke po ćelu. Tihi, brižni ŝapat iznad glave, oćskrinu joj oćne kapke.

U, joŝ uvijek , mutno svjetlu svijesti, zat itra p oznati lik. Titraji se zaustaviŝe. Svijest posta jasnija, ćistija.

- Hvala bogu, doŝla je k svijesti.- Radostan povik vrati joj život i razum.

Naće svoju glav u u kri l u brižn e drugari ce. Na dnj om se nadvijala njena zaova Katka. Tople suzne kapi, padoŝe po njoj. Umi se njima. Vidje jasnije. Okruŝiŝe je njoj nepoznati ljudski likovi mladih žena.

- Dajte joj vode!

- Kakva voda? Dajte joj da jede. Vidite li da je izglednija? Živi je kostur.

Pomogoše joj da sjedne. Iz toplog Katkinog tijela, na koje se naslonila, u nju se pretakao život. Dadoše joj pače dobrog, vojničkog, po l ubijelog hljeba. Ne mno go, da joj ne pozli. Prismakala ga je vodom.

Katka je još tiho plakala. Prekoreše je.

Blaženi mir razli se njenom dušom. Duboki uzdah ol kšanja potrese tijelo. Radosnim, bistrim očima pogleda oko sebe.

U dugačko j, vis okoj sob i, dva reda vojničkih, gvozdениh kreveta. Sa nekih od njih znatije lno su je gledale prijateljske oči žena-vojnika.

Obuze je talas ljubavi i zahvalnosti. Htjede to i d im kaže. Usne nemoćno zadrhtaše. Glas ne izađe. Potraži pomoć u Katkinim očima.

- Biće sve u redu. Odmaraj se. Spavaj. Biću pored tebe. Prićaćemo. Ima vremena.

Okružena brigom i pažnjom, brzo se oporavljala. Ponovo je ovladala i umom i glasom. Vraćeno samopozdanje učiniše sjećanja manje strašnima. Ona iz zajedničke sobe u Glavnjači, otaše neotkrivena.

Postepeno se uklapala u kolektivni život oficira -zatvorenica. Bilo ih je desetak, ili više. Nije ih brojala. Sve su bile mlade. Godinu, dvije starije od nje. Različito g oficira, kog ra nga, od potporučnika, do pukovnika. Udate, v je rene, ili samo zaljubljene. Većina voljeni h podijeli la je njihovu sudbinu. Manji dio se odrekao svojih izabranica. Voljene su, sjećanjima na srećne dane, održavale i jaćale tu ljubav. Tiha patnja za izgubljenom srećom, bila im je zajednička. Držala ih je na okupu. Snažila.

I, krivica im je bila zajednička. Rezolucija Informbiroa. Obrazloženje presude, isto tako. Izdaja zemlje, Partije i Tita. Jedino su im godine robijanja različito određene: osam, deset, dvanaest, osamnaest, dvadeset.

Nije ih pritiskao teret tih godina. Prelazile su preko njih, kao da ih neće ni biti. Sebe su vidjele ponovo spojene sa onima

koje su voljele. Spremne da ih čekaju i sačekaju, ako oni budu robijali koju godinu više od njih.

Za izgubljeni činovi ma, zvanji ma i privilegijama, nijesu žalile. Davani su im. Nijesu ih tražile. Prisilno prekinute škole i studije su ih mučile. Bojale se zaborava i ponovnog počinjanja.

Vrijeme istrage, neka kraće, neka duže, provele su u vojnom zatvoru, slično m o vo m u po drum u Pr vog vojnog suda. Oficirske uniforme, zamijenili su im običmm, vojničkim; Tako su se i ponašale. Čebad na kreveti ma, za tezale. Čistoću i red održavale. Saču vale p onos i dost ojanstvo partizanki, boraca. Mržnju nijesu ispoljavale. Ponizila bi ih, unakazila. Od svojih isleđenja, isljednika, sudija i suđenja, sprdnju su pravile.

Vojska ih je čuvala od njih samih. Od mogućeg bjekstva. Vojnici, a ne robijaši su im kuvali i hranu donosili. Pune i guste kutlače, dobi jale. Kazanje bio pravi, vojnički. Gust pasulj, kupus s mesom, krompir čorb a, rijetko geršla. Hl jeb, mek, svjež, polubijeli. I, cigarete im je, dežurni narednik, svaka dva časa, redovno palio. To pravo stekle su zajedno s presudom. Sledovanje cigareta za pušače, uzimali su i nepušači. Bile su solidarne. Jake.

Uz njih, jačala je i Ona.

JEDNOOKI

U ovoj zgradi će joj presuditi »u ime naroda«, rekle su joj. I, njih su zbog suđenja, o vamo dovođili. Jednu po jednu. Ovaj zatvor je tranzit. Iz njega se putuje dalje. Gdje, nijesu znale. Nijesu o tome glavu razbijale. Najteže je, mislile su, za njima. Prošlo je vrijeme istrage i neizvjesnosti. Sad su načisto. Spremne za dosuđene godine robijanja. Drže ih ovdje dok se ne skupi dovoljan broj za dalji transport. I, Ona je tu uračunata.

Sad, kad su je ovdje doveli, sve će ići brže. Svakog dana može da očekuje suđenje. Zato mora da ojača, da se oporavi.

Svoju krivicu čuće na sudu. Prije je neće znati. A, i šta će joj to. S optužnicom je i presuda izrečena. Istovremeno će joj biti saopšteno i jedno i drugo. Najvažnije je da zapamti koliko su joj godina robijanja odredili. Ostalo za nju nema više nikakvog značaja. Ni optužnicu, ni presudu oči ma neće vidjeti. Ona je samo još jedan slučaj uspješno riješen. Posle toga, staviće je ad acta. Predati je nekom drugom na dalju nadležnost.

Slušala je. Razumijeva la, ni je. Nij e s e m nogo ni brinula. Gore, od ve ć pređeno g, ne može joj biti. St a z a je već dobro utabana. Ići će njom, bez straha. Pon ovo će se vratiti ovdje, među njih. Sve što su one mogle, moći će i Ona.

Otvaranje vrata, između doručk a i ručka , ni je bilo uobičajen o. Otvara la se s amo špi junka. Sv aka d va sata radi paljenja cigareta. Ovoga puta, narednik viknu:

- Postroj se!

Komandu , za čas , izvršiše . U prolazu , izme đ u kreveta, stadoše j dna uz drugu. U stavu mirno, podoficir propusti kroz vrata grupu oficira. Prvi, prema stroju išao je visoki, i po činu i po rastu, oficir. Crni po vez pr eko lijev og oka , isticao je nakazne ožiljke na toj strani lica. Zaustavi se na početku stroja. Pratlja mu osta kod vrata.

Glupo , pon ižen o se os jećala u cicanoj, cvijećem osutoj, dugačkoj suknji. Plašila se da je ne zapita: šta će Ona tu, među vojnicima. Da je ne vrati tamo, odakle je i došla.

Škripa čizama označi početak smotre. Ispred svake je zastao. Svaku je jednim okom i crnim povezom, odmjerio od glave do pete i nazad. Na nekim lcima o ko mu se duže zadržavalo. Znalo se to po škripi čizama, kad ih je u mjestu klatio. I, dlano vi su ta da na lđim a, ritmično u darali jedan o drugi. Završi smotru. Vрати se na čelo stroja.

- Ime? - Unese se oko, crni povez i ožiljci, prvog u stroju.

- Zbog čega si u zatvoni

- Zbog Rezolucije Informbiroa, druž e pukovniče.

- Zbog izdaje si u zatvoru, drugarice!

- Ti? Šta si po činu

- Zašto si ti ovdj
- Zbog Rezolucije, družee...
- Zbog izdaje Partije, naroda i Tita!
- A, ti
- Zbog Rezolucije...
- Zbog izdaje Partije, naroda i Tita, rekao sam, bando!

Odjeknu prostorija.

- Zapamtite to. Tu ste je rste izdale Partiju. Ukaljale čast oficira Jugoslovenske narodne armije. Za to vam je i suđeno. Vi ste obična rulja izdajnika. Slučajni saputnici Revolucije. Vi ste nepopravljiva banda. Neprijatelj, ko ga ćemo nemilosrdno iskorijeniti.

Svaku riječ odsijeca oje naslogove. Dlanovi na leđima u njihovom taktu odzvanjali. Škripa čizama ih ritički pratila. Nadošlo crvenilo lica, istaklo je bijele krajeve ožiljaka i crnilo poveza. Vitko i visoko tijelo, podignuto na prstima, nadnosilo se nad cijeli stroj.

Oštrim korakom pođe k izlazu. Kroz vrata zamakoše i ruke na leđima, stegnute u grč pesnice. Za njim i nijemom pratnjom, podoficir zamandali vrata.

Same sebi dadoše voljno.

On je upravnik ovog zatvora, objasniše joj. Nije loš, kao što izgleda. Šta će, nesrećnik? Unakazila ga bomba u ratu. A, po onoj zdravoj strani lica, vidi se da je bio lijep mmak. Ratuje još od prvog dana. I prije ranjavanja bio je hrabar, poslije još i više. Smrt je tražio, što li? Čuvali su ga od pogibelji. A, ni metak ga više nije htio. Sve o njemu znavaše Ličanka, kapetan, prvoborac. Sada, robijašica, za sledećih dvanaest godina života.

Ne obilazi ih upravnik često. Dođe sa svitom potčinjenih oficira kad dovedu nekog novu, kao nju sada. Pre dstava je uvijek, u dlaku ista.

Prije ovoga bio je pred demobilizacijom. Vojsci je ovakav bio suvišan. Rezolucija Informbir oaga je spasio. Ostao je u uniformi. Postao je koristan. Neophodan. To što je upravnik vojnog zatvora ne piše mu na čelu. Mali broj njegovih ratnih drugova to zna. A, ni on sam se ne miri sa žandarskim poslom.

Sebi je dodijelio ulogu preva spitača. Izdaja i banda su dvije riječi, koji ma se p r i t o m e služi. S voj ponižavajući položaj opravdao bi, kad bi bar jedan njegov zatvorenik, priznao da je izdajnik, banda. Potvrdio bi time svoju sposobnost. Dokazao da je Revoluciji još potreban. Zato je i ljut na njih. Nerviraju ga. Nikako da priznaju da su zbog izdaje, a ne zbog nekakvog Informbira, tu.

Na ovakvim njegovim smotrama i njegovoj ljutnji, sve se i završi. Bez drugih posljedica za zatvorenike.

Njemu su oni potrebni. A, on njih, zabavlja.

Katka joj je bila najbliža. Nije bila oficir. Bila je vojni službenik u KOS-u. U zatvoru je skoro tri mjeseca. Uhapšena je petnaestak dana posle nje. Zbog nje. Sv oje kri vice nije imala. Bila je samo nijem i svje dok dogadja, o d prije tri godine, u bratovljenoj kući, u Topčideru.

Ni što čula, ni što vidjela, tvrdila je isljedniku. Bio je uporan. Htio je bar još jedno ime. Ona nije pominjala ni jedno. Kaznio ju je. Stajanje u čošku, dok ne progovori. Pod budnim okom stražara i svijetlom reflektora. Bez prava da se na zid nasloni. Klekne. Legne. Bez prava žed da ugasi. Glad da utoli. Klatila se na natečenim nogama, ko b iljka bez korijena. Udarala onemoćalom glavom, čas o desni, čas o lijevi zid. Padala na koljena i ruke. Polusvjesna se prostirala po podu. I, ćutala.

Stražari su se smenjivali. Podizali je. Ukopavali joj noge u beton. Vikom i rukama sprečavali dođiti sa zidom. Mlazevima hladne vode, vraćali je k svijesti. Trećeg dana, pala je ko svijeća. Nije su je više dizali. Oči ma nijesu dali da se sklope. Snu da dođe.

- Hoćeš li sada da progovoriš? - nadnosi o se uporni isljednik.

- Ti uporno ćutiš. Kr iješ je. Ne znaš daje Ona odavno u našim rukama. Da je sve priznala, prije nego smo je uhapsili. Ali, nije sve. Samo ono što je Ona govorila. Tebe nije ni kao prisutnu pomenula. Sakrila te. Ona tebe, ti nju. Obadvije nekog

trećeg. I, majka ti je bila prisutna. Vidiš da mi sve znamo. Sjedni sad i piši. Svaki detalj, svaku riječ, svako ime. Piši!

U službi i ne znaju da si u zatvoru. Za sve njih si na godišnjem odmoru. Od tebe zavisi da li ćeš se i kad s odmora vratiti. Tvom draganu smo, jedino, istinu rekli. Odrekao te se. Napisao i potpisao. Odložili smo javni raskid vjeridbe. Možda se opametiš, rekli smo mu. Jedva je pristao. Odlagan je je prihvatio kao partijski zadatak. On je pravi komunista. Partija mu je preča od tebe i vaše ljubavi. I, brat ti je dobar. Za tebe neće više ni da čuje. »Neka joj sada Ona pomogne«, odbio je da te obiđe i s tobom razgovara.

Majka se vratila za Crnu Goru, obavijestio ju je još isljednik. Kuća se raskućila. Braću je u njoj ostao sam. Sa Žarkom i društvom provodi vesele momačke dane. U službi je napredovao. Čin više je dobio. Sada je u Generalštabu. Jedan je od načelnika. Partija nagrađuje vjernost, a izdaju kažnjava.

Tek je tada sve napisala. Onako, kako je bilo. Nije ništa izostavila. Ni Staljinovu sliku. Ni pljuvanje po njoj. Ni snahinu spremnost da za njega pogine. Ni plač djeteta u kolijevci, majčino kukanje, rasutu srću po podu.

Nije prećuta la ni Staljin u kanti za đubre, zov stražara, zanimemjele svjedoke, njihova i mena i funkcije, njihov nagli odlazak...

Nijesu joj sudili. Nova priznanja od nje više nijesu tražili. Nedavno su je doveli u ovu zajedničku sobu. Ostaće u njoj dok se ne napuni deset mjeseci, rekli su joj. Posle će na slobodu. Kuda nije njihova stvar. Vjerenika i brata slobodno više neka ne traži. Neće je.

Bratu, ionako, ne b i otiš la. Majci sirotici, zau vijek-os ramoćena, nema kud. Život joj je razoren, plakala je. Jedina ljubav nepovratno uništena. Nikoga više neće moći da voli. On je bio ostvarenje njeno g sna. Njena budućnost, jecala je. Nije mu zamjerala raskid. Bio je mlad oficir, na pragu uspjeha i karijere. S njom bi bio uništen, nesrećan. Ona ga još voli. Voljeće ga do smrti. Nikad se udat neće. Ni djece neće imati, klela se.

- Ti imaš dijete – govorila je. - Ja ću za koj i mjesec na slobodu. Tebi još nijesu presudili. Pa, i kad te osude, ko zna hoćeš li i kad ćeš slobodu dočekati. Vidiš šta su, nizašta, i tebi i meni uradili. Hoće da te unište, vidim. A, zašto, ne znam. Možda ti o d mene nešto kriješ. I, ne pitam te. Za dijete se bojim. Ostaće siroče i bez majke i bez oca. Otac mu po cijelu noć pijanči i divlja po Beogradu s oficirima. Niko im ništa ne može, niti smije. Žarko ih predvodi.

Znaš koliko volim to dijete. Biću sama i slobodna. Daj mi ga. Podizaću ga i paziti, kao da si ti. Cio svoj život ću njemu posveti ti. Ma šta s tobom da bude, neću dozvoliti da te zaboravi. Ni ja te neću zaboravi ti. Bila si mi sest ra, druge nemam. Jedina drugarica, prijatelji ca. Reci da ćeš mi dati dijete, prije nego op t negdje nestaneš. Prije nego te nekud odvedu – preklinjala ju je Katka.

Nije pristajala na sv o j nestana k. Nije vjerovala u svoj nepovratak. Sada, kad je prošlo ono najgore, kad je krenulo po redu i zakonu, kad će joj suditi i presuditi, ograničiti joj godine robije, izdržaće. Vratice se sinu. Život iznova početi. Nije sama jedina. Kako njima, tako i njoj. Izdržaće. Kad svoje odrobija, neće imati čega da se stidi. Ni je kr ala, ruke okrv avila, kurva nije bila. Ničim svoje nije osramotila. Prihvatiće je. Pomoći joj da ponovo stane na svoje noge. Sina joj neće odbaciti. Čuvaće ga i podizati dok se Ona ne vrati. A, vratice se. U to je čvrsto vjerovala.

Katki je bila neizmjerljivo zahvalna, za njenu ničim mjerljivu ljubav, odanost i žrtvovanje. Ali, sina joj ne može dati. Boji se, njegovim gubitkom, izgubila bi preostali smisao života. Razlog za vraćanje slobodi. Ni za Katku to ne bi bilo rješenje. Mlada je. Zaposliće se. Studije će završiti. Novu ljubav, pošteniju od izgubljene, ponovo će naći.

U takv u budućnost Katka nije vjerovala. Na nju nije ni pristajala.

O tome više nijesu razgovarale.

SUDENJE

- Spremi se. Ideš na sud – prozva je podoficir prije doručka. Uruči joj čistu vojničku sukunju i bluzu. Opet je bila vojnik. Sobom zavlada uzbuđenje.

- To je samo formalnost. Sve je već ranije odlučeno.

- Ako ništa drugo, bar ćeš znati zašto te optužuju.

- I, godine robije ćeš saznati.

- Tvoje držanje neće ništa promijeniti.

- Bilo šta da ti kažu, čuti.

- Ne dozvoli da te sažaljevaju. Ali, ne daj ni da te vrijeđaju i ponižavaju.

- Ne moli i ne kukumavči. Ne zaboravi da si borac, oficir.

- Sprdaće ti se, a presudu nećeš izmijeniti. Kuka vice ni oni ne vole.

- Ne olakšavaj im savjest.

- Brzo to ide. Ponovo ćete ovamo dovesti.

- Vidjećeš, smijaćemo se - brujale su riječi ohrabrenja.

Češljale su je. Okretale. Zagledale. Preširoku bluzu zatezale. Velike rukave na njoj podvrnule. Trljajnem jagodica, natjerivale rumenu blijedo lice.

Ona, među njima, opet je bila sama. Izgubljena. Uplašena. Unezvijerena. Mozak joj nije više funkcionisao.

- Polazi - prekide ih podoficir u poslu. Ostadoše ukopane u mjestu. Zanimješe. Ispratiš je pogledi ma. Ka tka je zagrlila Zajeca.

Prazne glave i prazna srca pođe između dva naoružana vojnika. Onaj ispred nje, bio joj je putokaz. Onome, iza, čula je korake. Potrudi se da svoje, sitne, uskladi s njihovim. Uza stepenice uspeše se u dugački i široki, pun danjeg svijetla, hodnik. Odsjaj sunčeve, slobodne prozore, otkri prašinu pod nogama. Si tne ćeš tice, jahale su na sunčevim zracima. Nekoliko, uz bijele zidove poređanih klupa, bijaše pusto.

Propuštena od pratilaca nađe se u maloj, bočnim zidovima suženoj kancelariji. Njenu prazninu popunjavala je visoka, krupna figura nekog oficira.

- Ja sam tvoj branilac. Određen sam po službenoj dužnosti-sakri svoj pogled od nje.

- Pošto nijesi rekla, koga hoćeš da te brani, mene su odredili. Po zakonu moraš da imaš branioca – zateče je u neznanju.

Da je ranije znala, da su je pitali, bi li izabrala nekog od svojih drugova, da je brani? Ne, i da je znala, ne bi. Ovo je samo formalnost. Sve je već odlučeno. Samo bi nekog, ni krivog ni dužnog u zlo uvalila. Njenog bi izabranog branioca ubrzo neko drugi morao da brani.

- Samo pet minuta imamo da pripremimo odbranu. O tebi znam samo podatke iz službene biografije. Ništa drugo. Reci mi nešto, što bi ti možda pomoglo. Neku olakšavajuću okolnost.

Čitala je ukočena, sleđena.

- Braniću te, koliko mogu. Ali, bilo šta da kažem, na visinu kazne neće uticati. O tome ništa ne zavisi. Ne mogu ti pomoći.

Molio je od nje razumijevanje.

- Od tebe ništa i ne očekujem. Ne tražim. Znam da mi ne možeš pomoći. Niko ne može, - sažali se.

- Dobićeš najmanje pet godina. To je najniža kazna, koju ovaj sud izriče. Predsjednik suda je čuveni potpukovnik Stijo. Strog je. On je odredio granice presude.

Najniža pet, najviše dvadeset godina zatvora. Ponekad i smrtnu kaznu, dosudi. Tebi se to sigurno neće dogoditi. Ali, budi spremna na najmanje pet godina. Tek sada vidje da je plav, plavih, uplašanih očiju. Za sebe se on plaši. Ne za nju. Nje mu je samo žao. Ne može joj pomoći. A, i ne smije da joj pomaže. Toliko i Ona zna. Vid i Ona da se on muči. Rastrže se između zadate mu obaveze i nje nog besmisla. Na ispitu je. Na provjeri. Zadatak mu je nejasan, a on ga besprijeekorno mora izvršiti. Ne smije da pogriješi.

Pet minuta se odužilo. Ne rek oše ništa više. Za jedno su čekali.

- Hajdemo - reče gledajući na sat. Otvori bočna vrata. Ona ih tek tada primijeti. Stupiše u sudnicu. Ona naprijed. On za

njom. Sukobi se sa tri uparadene fi gure na uzdi gnutom podijumu. Biste im je presijecao, po mjeri pravljene sto za trojicu. Nadvisivali su redove praznih, drvenih klupa, bez naslona. Iznad njih bila je samo Titova slika. Zlatne pukovničke epolette sukobljavale su se sa sunčevim zracima. Dva bočna pukovnika, vjerna kopija. Desni lijevo me i lijevi, desno me. Blizanci? Štali? Iz jednog jaje ta izleže ni. Is tom si som dojeni? Široka, stamena poprsja. U njih, usađene istovjetne, velike glave. Iste im oči. Sućmurasto šarene. Isto ordenje na jednakim grudima. I, šake im iste. Široke, kratkih, zadebljanih prstiju.

Između njih, još jedan, drugačiji po tpukovnik. Iste visine, užeg poprsja, manje glave. Po njoj svjetlucava bijela kosa.

Šestoro očiju, četiri sitna, staklena i dva živa oka, zasvrdaše po njoj. Ošinu je oštar, iznenadni bol u donjem dijelu trbuha.

Od branioca je preuze vojnik. Posadi je u prvi red, na prvu klupu. Ispr ed nj e, pr azan prosto r, prlja vi pod. Ispod nogu udubljen, usijan. Oni, visoko gore, izna d nj e. Nad njom. Tri glave. Dvije velike. Jedna manja.

Bol u trbu hu ut ihnu. Za mij eni ga ti štanje. Pritisak, neki. Pogledom potraži branio ca. Bje še do l je , s nj ene de sne strane. Spuštene glave prebirao je hartije po malom stolu ispred sebe.

Za isto takvim stolom , s njen e lje ve stran e, dr ugi neki oficir. Major po činu . Sitnim, mršavim tijelom oslanjao se o naslon stolice. Olovka u nje govoj desnoj ruci, ujednačeno je dobovala po otvorenoj ružičastoj fascikli ispred njega. Sretoše im se oči. Zna ga odnekud. Iz brigade? Možd

Usredsrijedi misli da odgone tne. U rat u se n ijesu sretali. Sjećanje ga je zapamtilo ova kvog ka kvog ga sada vidi. Dotjerano g, opeg lan og, u pri staloj muf ormi . Toga u ratu nije moglo biti. Iz nekog oficirskog društva, posle rata? Otkri ga za kafanskim stolom u Domu armije. Bio je pored nje. Čežnjivo je gledao. Pitao, gdje je i šta radi sada. Da li se udala? Jeste, rekla je. I, sina je rodila. Šteta, odgovorio je. Bili bi lijep par, Ona i on. Odavno mu se dopala. Često iz divizije u brigadu je dolazio da je vidi. Čekao je rat da se završi da joj to kaže. A, onda su se zagubili. Nestala je iz vojske. Nije znao gdje da je traži.

Sada ju je pronašao. Kasno.

Tada joj je bila dosadna ta njegova priča. Nije ga više ni gledala. Bezbrižno se uključila u veselo društvo za stolom.

- Uvedite svjedoka – trže je glas odozgo.

Bešikom se ukrsti še str ijele žesto kog bo l a. Skvrči se u okretu prema vratima. Kroz njih je maloprije Ona uvedena. Od stražara, za mišicu pridržavan, pojavi se svjedok. Očima ovlaš pređe preko sudnice. Tražio je nj u. Je dva je pronađe. Malu, skupljenu, stopljenu s klupom, utonulu u pod. Ispravi je blagim pogledom zelenih očiju. Ohrabri osmjehom samopouzdanja.

Bolovi uminuše. Potmuli pritisak osta.

Posjedoše ga uko so od n je . U d rugi red klupa. Bliže braniocu.

- Skini mu lisice.

Tek sada primijeti gvožđa na nj govim rukama.

Otvorene lisice stražar ponese sa sobom do vrata.

- Optužena..., ustani! Noge je s mukom poslušaje.

- Ti si... Vidi , vidi . Pa , ti si i z... é e rka... . S ram te bilo.

Poznajem ti i oca i majku. Dobri i poštenu ljudi. A, ti izdajnik. Brukaš svoju familiju. Sve nas brukaš, sramotiš. Malo ti je bilo revolucije? Sad hoćeš i kontra. Malo ti je čin kapetana? Htjela bi da bude š major , puk ovnik , g eneral , možda ? Potrčala k Rusima. Oni da ti ga daju. Bijedo jedna. Uzalud su te roditelji školovali. Bolje da se nijesi ni rodila. Da trumeš i okončaš po zatvorima...

Pon ovo prodr ije še bolovi u beš iku. Izb i jak nagon za mokrenje. Preuze joj svu pažnju. Uspaniči se. Pomoć zatraži u svom drugu, njihovom svjedoku.

- Šta ti je? Ne boj se. – Stiže joj prstima , iz školskih dana znanom azbukom, ohrabrenje.

- Znaš li zašto si ovdje? Zbog čega odgovaraš pred Vojnim sudom? Zanimajka glavom.

- Odgovaraj kad te pitam! Sad si zanimajmila. A, znala si da laješ, kad ne treba. Za Ruse i Informbiro da agituješ. Za Staljina da gineš.

- Sjedi!

Poslušaj pazeći da ne uznemiri nabrekli, bolnu bešiku.

- Da čujemo tebe tužioče. Hajde majore, govori. Ali, kratko.

Za šta je optužuješ

- Optužena je dana.. . u svoj ojkuci, pored svjedocima..., izjavila da bi ako treba za Staljina i poginula...

Gospode Bože, molim ti se, samo da se što prije završi.

- .. čime je počinila... Bešika neće izdržati.

- ...krivično djelo...

Šta da radi?

- ...još na početku, opredijelila se...

Kad će kraj?

- .. agitaciju i propagandu u korist...

Bože, ako te ima, samo sad pomoz. Nikad više.

- .. na osnovu člana...

Raspućić će joj se glava, bešika, bubrezi. Sva će se rastočiti.

Neka već jednom presude. Koliko? Zar je to više važno

- ...Zakona...

Zgrčeno lice, opet, okrenu k drugu.

- Šta ti je? - Zabrinuto, nervozno upitaše njegovi prsti.

- Ne znam. Boli me, - postidjeno slagala je njeni.

- Ne daj se. Budi hrabra.

Smanji se napon bešike. Posta podnošljiviji.

- Ne drži nam predavanje. I mi se po malo razumijem o u Zakon. Jesi li završio? - ne sačekava predsjednik odgovor.

- Da čujemo branioca. Šta on ima pametno da nam kaže.

- Druže predsjedniče, drugovi...

- Skrati!

Ona pogleda u drugu. Smješka se. Namignu joj.

- Počinjeno i dokazano djelo izdaje ne može se braniti.

Bešiku, pritisak i bol, držala je pod kontrolom.

- ...moli sud da priliko izricanja presude uzme u obzir olakšavajuće okolnosti. To su njena mladost. Zatim, činjenica da je, takoreći, od djetinjstva pripadala naprednom pokretu. Da je sa petnaest godina postala svojevremena, a sa šesnaest član Komunističke partije. Bila je borac, komesar u ratu, odlikovana za hrabrost...

- Ćuti, budalo! Sve su joj to otežavajuće, a ne olakšavajuće okolnosti.

Branilac pobljedje. Umuče.

- Druže predsjedniče, ako mi dozvolite, ja nijesam dovršio optužnicu - ohrabri se tužilac.

- Okrivljena je počinila još jedno, teže krivično djelo, od izloženog. Bol se pokrenu.

- Govori!

- Optužujem je za saučesništvo u pokušaju bjekstva grupe oficira preko granice. O njihovim izdajničkim namjerama znala je unaprijed. Dokaz je pismo, kojim su je o tome obavijestili. Preko nje i ovdje prisutnog zatvorenika Draga, namjeravali su da nastave svoju zločinačku djelatnost u zemlji. Planirali su da u srcu Ministarstva osnuju špijunske centare, kojim bi oni rukovodili iz inostranstva...

- To nije tačno. Ona o bjekstvu, kao ni ja ništa nije znala - odjeknu novi glas sudnicom.

Bol se primiri pred strahom za njega, njenog druga.

- Sjedi dolje. I t i s i izdajnik. Doći će s i t i na r e d da ti sudimo.

- Nijesam izdajnik. Da jesam ne bih danas sjedio ovdje u okovima. Slobodno bih se šetao Rimom, kao i druge izdajice. Dobrovoljno sam se odazvao pozivu i vratio se iz inostranstva. Na to me niko nije mogao prisiliti, sem moje čiste savjesti. Znao sam da me čeka ispitivanje, istraga. Nijesam znao da me čeka zatvor i okovi. I, da sam znao, opet bih došao. Jer, još uvijek vjerujem u Partiju i njenu pravdu. Pravi neprijatelji vam ne dolaze na noge. Pod nož. Ja nijesam ništa nečasno uradio. Ona još manje...

- Umukni! Izvedi te zatvorenika - predsjednikova pesnica uzdrma sto.

- ...Jeste, rekla je da bi poginula za Staljina...

Lisice škljocnuše.

- ...I za Tita, isto. Prije Rezolucije je to rekla. Znam, bio sam tu...

Odupirao se stražaru. Ukopavao noge u podnice.

- ...I vi biste to rekli... poginuli... Tišina zavlada sudnicom.
- Druže predsjedniče, dozvoli te da nastavim - prekide ga tužilac.

- Šta da nastavljaš? Rekao si šta si imao. Optužio si je za neprijateljsku propagandu. To smo utvrdili. Znači, neprijatelj je. A, pošto je neprijatelj, onda je spremna neprijateljski i da djeluje. Ti djelo, ni putem svjedoka, nije si do kazao. Samo namjere. Ne možeš je optuživati i za jedno i za drugo. Optužio si je za krivično djelo neprijateljske propagande u korist Informbiroa. To si i dokazao. Za to će joj biti i suđeno.

Zaključujem raspravu.

Lijevi i desni pukovnik, neznatno pomjeriše glave iz ležišta. Tužilac preklopi roze fasciklu. Smjesti je u crnu tašnu, iza brave. Branilac ustade.

- Optužena, ustani!

Bešika se koprca izmeđubutina, s tisnuta snažnim mišićima.

- Vojni sud Prve vojne oblasti, pod predsjedništvom... zasijedao je dana... u Beogradu...

Nema mnogo. Samo je jedan list hartije. Četvrtinu je već pročitao. Sad će.

- ...donio je presudu. Okrivljena... osuđuje se na pet godina strogog zatvora i godinu dana lišenja svih građanskih prava.

- Ovakvu presudu...

Dobro je. Izdrži još malo.

- ...sud je...

Pri kraju je.

- ...suđenje je ovim završeno!

Osta da stoji. Još samo tako moći će da drži bešku pod kontrolom. Prerano se opustila. Mišićolabavila. Još je tu. U sudnici. Još nije svi otišli. Samo branilac, prvi. Za njim je krenuo i tužilac. Pukovnici su još na podijumu. Tapšu predsjednika po ramenima. Najzad, silaze. Prođoše pored nje. U isto vrijeme, istim očima je ošinuše. Ona svoji traži stražara. Krenuo je k njjoj.

- Osuđenica neka ostane - zakoči ga predsjednik.

- Ti sačekaj ispred vrata.

Uspaničeno ste ž e butin e. Ponov o zateg nu mišiće do pucanja. Zubima zagriže usnu do krvi.

- Dođi ovamo - pozva je predsjednik idući k braniočevom stolu.

Pažljivo, usredsređena na zbivanja u sebi, priđe.

- Sjedi tu! Piši molbu višem sudu za smanjenje kazne.

- Neću da pišem. Pustite me da se vratim dolje, u zatvor zavapi.

- Sjedi, kad kažem. Ja ću da ti diktiram . Sigurno će ti smanjiti kaznu - nije popuštao.

- Neću da pišem. Kome da pišem? Kadija me tuži, kadija mi sudi, - namjerno ga naljuti.

- Stražar! Vod i je ! Daje m ti sed am da na da razmisliš. Ponovo ću te zvati. Moraš da se žališ.

Njegove posljednje riječi odjeknuše uprazno.

Jedino je vojnik razumjede.

U zajedničku s obu stiže raster ećena. S l obodna od muka. Blažena i zadovoljna.

Njenu razdraganos t protumačiš e neočekiva no blagom kaznom, najnižom d o sad a nji ma izrečen om. PET GODINA STROGOG ZATVORA. Gubitak građanskih prava niko nije ni računao.

Prave razloge svo ga radova nja, svoj e m uke iz sudnice, nikome ne otkri. Ni Katki se ne povjeri.

Zadovolji njihovu znatiželju. Ispriča im tok suđenja. Opisa pukovnike, bli zanc e . I, pot pukovnika, pr ed sjednika. I na njihov im suđen jim a s u ovi puk ovnici b ili. Slušali i ćutali. Povremeno glavama klimali. Predsjednik je presuđivao. Oni s klimanjem saglašavali. Odobravali mu. Na kraju ga, ka o i na njenom suđenju, po ramenima tapšali.

Isti tužilac je i njih optuživao. Sa nekima od njih je i saborac bio. Branilac im, jedino, nij e bi o isti. Sva ka je i mala svoga, službeno određenog.

Iznenadi ih zahtjev predsjednika da se žali na visinu kazne, koju je sam dosudio. Odobriše joj što nije prihvatila. Ne reče

im da ju je bešika omela. Da bi, najvjerojatnije, učinila kako on kaže. Otkriše u njegovim nastojanjima zamku. Malu kaznu joj dosudio. Morao je. Iz njenog je kraja. Roditelje joj poznaje. I, oni njega. A, nije trebalo. Ugrozi o je, u pitanje doveo, visokim kaznama stečeni glas nemilosrdnog presuditelja neprijatelju. Tužioc a je grubo prekinuo. Drugu optužbu, tešku najmanje dvadeset godina, nije ni saslušao. Prepao se predsjednik sopstvene popusti livo sti. Onoga što bi i njega moglo da snađe.

Mora on to, nekako, da popravi. Zabašuri. Sebe da spasava. Prisilio je da se žali višem vojnom sudu. Lično će joj žalbu diktirati. Žaliće se ona onima gore nanjega. Potpisace da ju je prestrogo osudio. Pet godina robije, dodijelio joj, nizašta. Reći će da nije imao milosti. Moli će ih za manju strogo st. Za komunističko razumijevanje i samilost prema njoj, mladoj, zavedenoj, ali Partiji od rane mladosti odanoj. Neka uzmu to kao olakšavajuće okolnosti. Predsjednik Prvog vojnog suda smatrao je to otežavajućim okolnostima. Njima će se žaliti, jer vjeruje u njihovu pravičnost i pravdu. Prvi vojni sud i njegov predsjednik bili su, neopravdano, bez milosti.

Naljutiće se oni gore na nju. Potvrdiće da je pet godina robije prave dno odmjere nakažna za počinjeno djelo. Njenu žalbu ocijenije kao drskost nepopravljivog neprijatelja. Dokaz sumnje u pravičnost i pravdu vojnog suda. Biće joj to još jedna dokazana krivica.

Za nju će joj viši sud dodijeliti još neku godinu više. Najmanje tri. Da bude osam, što je uobičajeno.

Njemu će to biti priznanje da je sudio i presudio kako treba. Tako će i vuci biti siti i ovce na broju.

Na presudu se nije žalila. Njegovu pomoć nije prihvatila. Vikao je i galamio na nju, sedam dana posle suđenja, u praznoj sudnici. Nije mu pomoglo.

Nije se plašila odevišegodi na, koje bi žalbom dobila. Žalvom nije htjela da prekine mir, koji je presudom stekla. Nije htjela da se ponovo vraća na trnovite puteve nezvjesnosti, istrage i patnje.

Bila je zadovoljna da je najzad stigla do kraja, vjerovala je, najtežeg dijela puta. Posle presude predstoji joj onaj lakši, izvjesniji. Kraj mu se vidi. Na kraju je pete godine. A, pet godina robije, već su tekli. Nema više pet godina. Od suđenja je oduzela skoro deset dana. To je deset dana manje od pet godina.

Crvu sumnje, da li je dobro čula, da li je samo pet godina, nije dozvolila da svrdla. Presudu, doduše, nije čitala. Očima je nije vidjela. Nije su ni druge. Ali, zapamtile su. I ona je zapamtila. Nikako ni je mogla da pogriješi. Tlačno je, pet godina. U tome se ne griješi.

Od suđenja njoj prođe i petnaest dana. Proticao je mirni, ustaljeni, dobro organizovani život u zajedničkoj sobi. Ni jednu novu više ne dovedoše na suđenje. Popunili su broj osuđenih za transport, zaključiče.

Mirno čekahu. Nagađale su gdje će im biti robijašnica. Ni ona nije znala gdje su vojni zatvori. Tamo ih moraju odvesti. One su vojnici, oficiri. Gdje li je to? U Sremskoj Mitrovici, Gradiški, Bileću, sigurno. Tamo gdje su robijali i Marksove fakultete završavali Moša, Tito i drugi revolucionari-komunisti, nekada. Tamo je i njima mjesto.

Za taj put su se bez žurbe pripremale. Uniforme su okrpile, dugmad na njima pričvrstile. U zavežljaj su češljeve, ogledalca, ušparane cigarete, iglu i konac, slagale.

Događaje te noći, nespremne dočekaše.

San im presječe nagli upad, jednog oficira i jednog podoficira, u sobu.

Jedno za drugim, oficir pročita šest imena. Među njima i njeno.

Poskakaše iz kreveta. Druge, zbunjene ostaše u njima.

Oficir naredi da se odmah obuku. Kod vrata da se postroje. Zavežljaje neka ostave. Neće im trebati.

Rastadoše se bez pozdrava.

Katka ne stiže da zakuka.

DUGO PUTOVANJE KROZ NOĆ

Pusto i gluvo dvorište vojnog zatvora. Njih šest, jednu za drugom, proguta crna rupa vojne marice. Otko trljase se na njeno dno. Nečujno, za njima se sklopiše teška blindirana vrata. Jasno odjeknu spuštena poluga spolja. Upali se motor. U isto vrijeme na krovu zaškilje, čeličnom mrežom zarobljena sijalica. Jedna do druge zbiše se na gvožđem za pod, prikovanoj klupi.

Dalje od njih, do samih vrata, sjedose njihovi pratioci. Potporučnik, opasani pištoljem, sjedne, vojnik s ruskim automatom među nogama s druge strane. Kroz staklo protkano tankim čeličnim nitima, pratila iz kabine provjeri tovar. Vozilo krete. Nijedna riječ ne bi izgovorena.

Ona svoju pažnju usredsrijedi na kretanje vozila. Kretanje svoga tijela prilagođavala je njegovom. Činjele su to i ostale. Na okukama stezale oblike i skliske ivice klupe. Noga se u pod ukopavale da ne popadaju.

Vožnja ne potraja dugo. Dvadesetak minuta, možda. Zamrije brujanje motora. Otkaci se poluga. Ugasi sijalica. Raskriliše se blindirana vrata.

- Iskači - blago komandova potporučnik. On i vojnik su ih već čekali na neširokoj betoniranoj stazi.

Pred očima joj, obasjan jasnim mjesečevim sjajem, puče dobro znan kraj. Topčider. Blage padine, pritisnute gustom šumom. Znalčko mrukom sađeno drveće gustih, raskošnih krošnji. Po d njima, nepozvanom pogledu, sakriveni lvirinti čistih, bijelih sjajnkompokrivenih staza i stazica. Samo upućeni su znali gdje koja od njih vodi. Gore, ka vrhu, stapa se s nebom, jeska se kod draguljukruni, Bijeli dvor. I njenom mužu podarena kućica bila je bijela. Tu je negdje. Ne vidi se. Njeno bji sakriveno je plaštom noćnog crnila neprobojnih krošnji. Ni druge nastambe se ne vide. Ni Domgarde. Tu je, odmah iza okuke, na dnu padine. Njegov položaj ne može da odvuče pogled sa prekrasne slike dvorca iz bajke.

svijest. Duša isprazni. Po utrobi joj je rovala neka životinja. Otkidala komade. Dočepala se srca. Do pod grlo ga dogurala. Branilo se. Grčilo. Treslo. Htjelo da iskoči. Ostavi ga. Mozak joj ispi.

Nije više bila ni u prošlosti, ni u sadašnjosti. Tuđim, strahom prevučeni očima, gledala je oko sebe. Gledala, a nije vidjela. Ni svoje iz Deligradske nije prepoznala. U taktu voza u poketu, ispred nje, njihale su se nečije glave. Jedna pored druge, izmiješane plave i crne, šetale su tamo-amo, po suprotnom zidu furgona.

Svijest se uzalud koprčala da izađe iz zarobljenog tijela. Ono nije bilo nje. To nije Ona bila. Ovo se nije njoj dešavalo. Sve oko nje, niz nepoznatih žena na nepokretnim klupama, zveke tnevezanih aca pod njihovim nogama, neujednačeno kloparanje točkova, prodoran pisak lokomotive, sve je bilo nestvarno, nemoguće. Nje tu više nije bilo. Opet je nigdje nije bilo.

Prodoran pogled mladoćerice kroz prozor kabine, upućen, činilo joj se, samo njoj, bio posljednje što joj svijest zabilježi na tom dugom putu kroz noć.

NA SLIJEPOM KOLOSJEKU

Komešanje oko nje vraćaje k svijesti. O sjeti ja ku žed. S mukom rastavi spečene, slijepijene usne. Pljuvačke nije bilo da ih pokvasi, razmekša. Duga noć je isisala iz organizma rezerve vode. Nije više bila na klupi. O njoj se samo glava oslanjala. I druge su se u neredu popodprostirale. Na njegovim daskama tražile spas od nesnosne vreline, koja ih je sa svih strana opkolila. Nezadrživo nadirala unutra. Shvati po tome da je već dan uveliko. Da je sunce visoko odskočilo. Da se voz ne miče.

Gomila oko nje se uznemirila. Niz, krečom prevučena lica kapao je znoj. Miješao se sa suzama. Nisu ih brisale. Natečene usne su njima škropile. Usisava le. Žed su njima gasile. Poskidaše toplu odjeću, koja ih je, dotle, u hladnim podrumima grijala.

Vazduh a j e ponestaj alo. U pila ga je gomila. Novi nije pristizao. Nije ni mogao. Čvrsti spoj dasaka i gvožđa, ni grama nije propušta o. Zračio je po njima vr elinom Je tnjeg sunca. Otvorenim ustima otimala su jedna od druge preostali kiseonik. Koprcale se po podu ko ribe na suvom.

- Vode! Dajte nam vode!

- Vazduha! Pogušićemo se!

- Otvorite vrata!

Najprije tih o, pojedinačno, a zatim sve glasni je, va pila je, molila, vikala, jecala gomila.

Niko se ne pojavi. Niko ih ne učutka. Sem njih, zarobljenih, sa svih strana okovanih, niko se i ništa nije micalo. Okno na kabini bilo je prazno.

- Ne vičite, budale! Vi d i te I d nema nikoga. Ostavljene smo na nekom slijepom kolosjeku, daleko od naselja. Niko nas ne može čuti. Dovedene smo ovdje da ko marva pocrkamo bez hrane, bez vode i vazduha.

U jedno m da hu nad jača po vike Li čanka, ka petan iz Deligradske, osuđena na osam godina strogog zatvora.

Gomila utihnu. Iz nje se cijedio po neki uzdah, tihi jecaj.

Mrtvilo beznađa zavlada vagono m. Zah vati cijelu kompoziciju. Putnici ukletog voza nijesu više davali otpora.

U bezličnu, umrtvljenu masu stopi se i Ona. Glasa od sebe nije davala. Nejasno osjećanje stida, besmisla, poniženja, spriječilo ju je da se pridruži molbama i vapajima drugih. Ni vojničku bluzu sa sebe nije skidala. Da olakša sebi, nije htjela. Bilo joj je sve svejedno. U oni ma oko nje, borio sa život. U njoj ga nije bilo. Prepustila se sudbini. Kraju koji nije mogla da dokuči. Nije se ni trudila. Bilo bi besmisleno.

Sporo je proticalo, beskonačno trajalo, mrtvo vrijeme. Teklo je bez pokreta, bez ljudskog glasa, bez života. S unce ga je polagano i nemilosrdno ubijalo.

Sunce n izdrža. Nevoljno se povlači. Odvuklo sobom vrelinu. Mjesto na nebu ustupilo hladnom Mjesecu.

Na ukleti voz pala je noć.

One su izdržale.

Oživlje gomila. Ošamućene, jedna po jedna, pridizale su se sa poda. Oslanjale se o klupe. Ispravljale svoja izmučena tijela.

Kroz zidove se probi neujednačeno i nejasno brujanje nekog motora. Doprije iz daljine. Zaustavi se disanje.

Grozničavim očima zasvrđlaše po drvenoj oplati. Ušima svojim nijesu vjerovala. Zvuk je bio sve bliži, jasniji, stvarniji. Gledale su se s novom, probuđenom nadom.

- Toje trabakul - razbi mir napetosti glas iz gomile.

- Otkud znaš šta je? - posumnja Ličanka.

- Znam, jer sam u Šibeniku, na obali mora, rođena. Naš voz je na nekoj obali. Slušajte! Čujete li kako se more blago talasa? Kako miriš

Zaneseno je cvrkutala Dalmatinka. Svoju veselost prenese i na ostale.

Niko se ne zapita kakve veze s njima ima, ova trabakula u njemu, s njima, osuđenicama, robijašima, pokuplje nim izraza njih kazam, a ti rom domo vine, voženim i doveženim stotinama kilometara do dalekog mora.

U njihovom blizini prestade staračko dahtanje motora. Baš tu, činilo joj se, uza sam njihova gon. Zamijeniše ga nerazumljivi, snažni muški glasovi, trka užvoka, zveket lanaca, poluga, škripta, na vratima furgona, kratke i odsječne komande.

Jasno je razaznala odronjava nje šljunka. Priču joj se i po neki jauk, tup udar i psotka.

I bez komande, njen vagon se užurbano spremio. Bez riječi. Odbačena odjeća, ponovo je obučena. Čvorovi na zavežljajima pritegnuti. Ponovo su, svaka svoje mjesto na klupama, zauzele. Protesti su zamukli. Glad i žed, nestali. Takve ih je, spremne,

i provjera oficir -pratioca zatekla. Iznenada se u kabini vagona stvorio. Dugim , oproštajn im po gled om ih je obuhvatio. Ne gaseći sijalicu, ponovo je i zauvijek nestao.

PUNAT - UKLETI BROD

Škripa, zveket, vika, neumitno kao sudbina, približavala se njima, njihovom vagonu.

- Još ovaj. Otvaraj!

Zategoše joj se mišići. Spremna doček a otvaranje vrata. Mozak je radio.

- Iskači!

Među prvima izvrši naredbu. Sunovrati se niz visoki nasip pruge. Težinom tijela pokr enu i spod sebeđvinu oštrog kamenja. Na dnu nasipa, na početku drvenog mostića, sačekaje je dva mornara. S nasipa je odigo še snažni m, muškim pesnicama. Pesnicama je dodado še drugoj dvoji ci. Oni trećoj. Treći četvrtoj... Udarcima su je održav ali i od ržali da, ni na most, ni na palubu, ne padne.

- Udri!

- Rasturi!

Dodavali su je jedan drugome, ko krpenu lopticu.

U jasnom svijetlu mjese ca , brzinom udara ca i dodavanja, smjenjivali su se likovi mladih mornara. Na njihovim licima ne vidje grčeve mržnje. Veselje, zadovoljstvo neko, iskrilo im je u očima, sjalo iz rumenih obraza. Oni su se igrali. Udarcu u slabinu zadat s desna, ispravljao je njegov drug, udarcem s lijeva. Pri svakom zamahu zaleluja le bi im se modre trakena bijelim, okruglim kapama, dopu canja zatezale bijeloplave pruge na majicama.

Mozgom preljetete sjećanje.

Cvijeti. Dan pred Uskrs. Svu djeću, majke nje ne varošice, obukle u nova odijela. Na crveno-bijelo-plavoj traci oko vrata,

svakom maleno z vono. Cijele zime smišljale majke najljepše sašiveno, ispleteno, izvezeno od ijelo svojoj djeci, za taj dan. Cijele godine su štedjele, radile, tajnu jedna od druge skrivale. Njena je njih četvero obukla u, ovim krajevima brda i planina, još neviđeno mornarsko odijelo. Sestri i njoj plisirane modre suknjice, bijele bluže, velikih četvrtastih kragnji, obrubljenih modrim trakama. Dva mlađa brata, dva prava mornara. Bijele pantalonice, bijele bluzice, modre mašne na njima i bijelim okruglim kapama. Odi jela majka k opirala i Singerovog kataloga, čiji je zastupnik bio otac. Do ovog kataloga, ni mornara, a nekimoli mora, niko od njih nikada vidio nije.

- O, ruk!

Posljednja dvojica u nizu, strmoglavije je niz drvene stepenice na dno broda.

Pade na nešto meko, što ispod nje jauknu. Jaukom se odazva i Ona, kad na nju pade neka iza nje. Mjesto da se skloni nije bilo. Dno se crnjelo od izukrštanih tjeles, a još ih je odozgo dolijetalo. Nekako iskobelja glavu i pola tijela. Podvuče ih pod stepenište. Istrgnute noge privuče do brade. Iza ih rukama.

Pad teškog poklopca iznad njih, označi kraj utovara. Utrnu i jedini izvor svjetlosti. Potpalublje potonu u gusti mrak.

Nad njima je tutnjalo desetine, stotine nogu. Užurbano. Kratkim komandama, uho dano. Ones u, na dnu, mirovale. Zatečene, još nešto su, napeto, očekivale.

Njima se ništa novo ne dogodi.

U blizini proradi motor. Zatrese se korito broda. Zatetura se tovaru njemu. Ubrzo se smiri. Motor je ujednačio ritam. Zaplovili su.

- *Marjane, Marjane...* prodrije,

...na kome se čita,

ime druga Tita!

pritisnu ih odozgo.

Oči rasturiše mrak. Ustalasala se izubijana masa. Gurala se i koprcala. Svaka za sebe tražila bezbolniji položaj.

- Voda!

- Evo, vode!

Vapaj žednih zaglunu pjesmu sa palube. Podivljaše. Razbiše s muko m te k uspostavlje ni re d. Gazile su i preskakale jedna drugu . Kotrlj ale s e. Je dna d rugoj gr abi l e, iz ruku kutlaču otimale . V od u u nep ovrat pro sipale. Pri stigle do pričvršćenog čabra, rukama su je zahvata l e. Gla ve u čab ar pota pale. Od njega se nijesu odvajale. Htjele su još. Ne snosnu, d nonoćnu žed, nijesu utolile. Sa dna malenog čabra, noktima su preostale kapljice skupljale.

Vika, cika, psovke i udarci, postadoše jači, bezumniji.

- ... *na kome se čita...*

- Hoćete vod

- ... *ime druga Tita!*

- Evo vam!

Uzavrelu masu pokl opi odo zgo mlaz hladne morske vode.

Rasturi je po potpalublju. Uspostavi narušeni red.

Poklopac po drugi put utrnu svijetlo Mjeseca.

I gore i dolje , n a bro du, zav l ada tiš ina. Uje dnačeni rad motora je umirivao. Blagi udari talas a o bo kove , kao u kolijevci, uljuljkivali.

To im dones e n ove nev olje. Mnog e zahvati mučnina. Uzburka se o d drug ih ote ta v oda. Ob uze i h nagon za povraćanjem. Ponovo se ustalasaše. Nasta nered i gurnjava. Do velike kible, smještene uz maleni čabar z a vo du, na sredini, teško se dolazilo . Njih m no go, a kibla jedna. Okovana, opkoljena i ona sa svih strana. Do nje ne dopriješe sve kojima se vraćalo, ni sve kojima su se crijeva u prolivu grčila. Oštar smrad i zadah, dosta njih natjera da odustanu od nužde. Neke su, kao i Ona, savladale nadoš l e nago ne. Sabile ih u utrobu. Voljom spriječile da prodr u napolj e. Srećo m, ma nji b roj osta da krklja i napinje prazna crijeva. Cijedile su bijedne ostatke iz utrobe po sebi i oko sebe, po drugima.

Svako zlo ima svoj e dob ro, pom isli. Dob ro j e št o im, ne znade da izračuna otkad, nijesu dali ni da jedu ni da piju. Znali su oni zašto, šta i kada nešto rade.

Smiriše se i one s prolivom. Grčevi im začas ostrugali prazna crijeva. Kiblu ne prepuniše. Po mjeri je i dobrim proračunima pravljena.

Privikoše se na mrak, smrad, tjeskobu. Na sve jače ljuljanje broda, sve bješnje udar e talasa, ujedn ačeno, umirujuće brundanje motora. Dahtale su i škripale ko probušena mješina. Iz tijela je isticao hladan znoj. Kvasio im okamenjena čela i obraze, slivao se niz grlo, među djevojačke grudi.

Sem očiju i djelića uma, sve je u njoj i na njoj bilo utrulo. Ruke i noge nije nalazila. Nije ih ni tražila. Ovako je bilo dobro.

Ujednačeno dahtanje gomile, povremeno bi rascijepio glasni potmul j auk. Izvira o je iz njene blizine. Okrenu glavu na tu stranu.

Nedaleko od nje, iz isprepletano g klupka v irila je sijeda glava, duge raspletene kose. Jaucima ju je dizala i spuštala. U ritmu j auk a slijeplje ni prame novi su joj otkriv ali i pokrivali lice. Na njemu nijesu blista le kapljice znoja. Crnje le su se krvave brazde iskopane sopstvenim noktima.

To je ona. Luda iz zajedničke sobe u Glavnjači, prisjeti se. Straha od nje više nije bilo. Sažaljenje se javi. I, čuđenje, otkud ona tu? A, jeste. S njom onda mora biti i crnooka. Potraži je očima. Ne nađe je.

- Što jaučeš? Svima nam je isto – reče joj šapatom.

- Nije, nije isto. J a tam o ide m po dr ugi put . Ja sam dvomotorac.

Iz očnih duplji iskočiše dva zelena fildžana.

- Šta ti to znači? Smiri se!

Nastojala je da umanj i nje no l d ilo, da je v rati razumu, razjasni događaje iz zajedničke sobe.

- Mene će tamo da ubiju. Otud mi ži voj n ema povratka bogoradila je.

- Zašto će baš tebe da ubiju? Ko će da te ubij

- One tamo. One će me raščerečiti. Osvetiće mi se. Vратиće mi.

Mora da je potpuno skrenula, po misli. Ovo je više spasa nema. Zašto je s njima, a ne u ludnici? Još tamo, u istražnom, vidjelo se da nije normalna, da je izbezumljena.

A, možda je ovo put za ludnicu? Za sve njih? Uzdrhta.

Možda plove ka nekom Paviljonu br. 6, gdje ih čeka neki »prostosrdačni«, »isluženi« Nikita, koji »udara po glavi, prsima, leđima, gdje stigne«, uvjeren da »bez toga ne bi bilo reda«.

Ali, luda je rekla »one tamo«. Znači, ima ih više. Ili ih je njena paranoja udvostručila, utrostručila? U zajedničkoj sobi Glavnjače, sjetio se, bježala je u mračni ćošak, gdje sunce ne dopire. Drhtala skrupulozno, u gomili prnja. Ivan Dimitrič Gromov bježao je u gazdaričin podrum. Ona u zatvorsko ćoše. Gromov je iz podruma sam izašao. Nju su iz ćoška drugi izvukli.

- Na koliko si osuđen

- Kako, na koliko. Zna se, dobila sam još dvije - sumnjičavo izbulji na nju.

- Samo? Nemoguće? Ko ti je sudio

- Svi, svi su mi sudili. I, još će da mi sude. Ubice me! Mučice me - ponovo zakuka, kosu počupa.

- Umukni već jednom! - rascijepi utrobu broda nečiji glas.

- Ako te i ubiju, znači kriva si, to si i zaslužila. Mene neće. Greškom sam ovdje među vama. Mene će pustiti na slobodu.

- Kako da neće? To reci onima kad stignemo na Mermer. A, sad i ti zaveži - zapovijedi neka druga iz gomile.

Umukoše. Samo je luda neutješno cviljela.

Brod je ope t mirno plovio. Tala si su ga blago posticali. Udare o bokove usklađivali sa radom motora.

»...Ka d stignemo na Mermer«, izl uč i novo saznanje iz malopredšnjeg razgovora. Tamo, da kle, idu. U kaznionicu, koja se zove Mermer. U njoj će, sigurno, i slobodu dočekati. Odslužiće svoje.

Izdržaće!

Kroz drveno kori to prod rije vruć ina. Iz časa u čas, sve žešća. Potpalublje preplavi izmaglica raznih isparenja. Grlo se osuši. Oštar vonj amonijaka, nad vlada ostale mi rise. Oči zapekoše suzama. Od nadošle žeđi i pojačanog smrada, masa se gušila. Osušenim se kašljem branila.

Stiša ih trka po palubi. Brod se zane se. Oživljuje. Motor zakašlja, pa utihnu.

Do ušiju joj izdalek a dop rije pjesma. Aždajski hor. Heruvimi su to poznatu joj pjesmu pjevali.

»Uz Maršala Tita...«

Riječi su same u njoj odzvanjale. Slij pljenu kosu sa glave dizale.

...Na snježnim i pakom smest-, zvonili su čisti, poletni, djevojački glasovi. Punili brod. Lebdjeli iznad glava. Razbijali mrak. Potiskivali smrad. Zaustavljali suze i kašalj.

Ja to haluciniram. Amonijak me opio, zaneseno pomisli.

...ko drukčije kaže,

kleveće i laže,

i našu osjetiće pest!»

Brod se strese. Zadrhta.

- Evo nam dobrodošlice - ču se šapat.

Umuče motor. I, pjesma umuče. Preko njih preljeće teška, zlokobna tišina. Brod joj se ukletim pričini.

Životinja se uskoprcu iz nje da izađe. Iz zamke da pobjegne. Put joj zapriječi srce, zastalo pod grlom.

MERMER I ZVUCI

Teški poklopac ustupi mjesto danu i suncu. Jarka svjetlost obasja im blijeda, izbljuvana lica. Oči zaslijepi.

- Penji se gore!

Pokri ih mornareva sjenka.

- Jedna, po jedna. Brže!

Oklijevale su. Tiskale se i gurale. Spas u mračnim djelovima utrobe tražile. Uplašile se danjeg svijetla, sunčeva sjaja, nastale tišine.

- Izlazite da vas ja ne izvlačim! Gomi la iz dubine pogura ispred sebe one bliže stepenicama. Susret sa opstvenom sudbinom su tako odlagale. Nemilosrdni pritisci, izbaciše prve na palubu.

- Udri bandu - odjeknu vasionom.

- Joj, majko moja - potonu u bezdan.

- Za Tita!

- Udri!

- Za Partiju!

- Udri!

- Ubij izdajicu!

Pritiska k izv uč e i n ju i spod stepe nica. Izb i je do vrha. Zenice joj pogodi snažno bjelilo.

Zakratko.

- Evo vam kapetana!

Udarac u glavu preli joj vidik jarko crvenom bojom.

Bol nije osjećala . Mis l i ni je im ala. Svi jest nije gubila. Prepustila se da je nose šakama stisnutim pesnicama. Glava joj se među njim a klati l a. Ti jelo jo j od je dne do druge prelijetalo. Od lijeve ka desnoj, od desne ka lijevoj. Nijesu joj dale da padne. Zemlju da dodirne. U nebeske visine su je pele.

Lice i oči nijesu joj da l e d a i h vidi . Ruk e, sa mo ruke. Bezbroj, stotine, hiljade ruku . Bijeli h, crveni h, crn ih ruku u zamahu.

- Bando!

- Ubij!

- Udri!

Ruke su vikale. Kosu čupale. Oči krvlju zalijevale. Ritmički se nad njom sklapale. Ni jedn a n e zastade . N i jed na je ne propusti. Predaha ne dade.

Uz brdo je na rukam a iznesoše . N a bij elo je kamenje strmoglavije.

Druge su za njom pristizale. Po njoj i pored nje su padale. Narastala je krvava gomila. Bijeli kamen u crveni je bojila.

- Diži se, bando!
- Nema izležavanja!
- Ovo je tek početak.
- Izdajice!
- Prodane duše!

Hroptali su, škripali glasovi. Udarci i tu upo odjekivali po slabinama, rebrima, glavi...

Noge joj usadiše između dva kamena. Sjede.

Daleko dolje, plavetnilom se ljeskalo more. Bijelu, kamenu obalu naružilo crnilo broda. Svaki crni to var izbacivao je iz utrobe na ostrvo. Predavao ga dvostrukom, bijelom lancu.

Neljudski krici iz stroja, stapali su se sa kricima galebova na nebu. Spojeni odjekivali vasionom.

Povijao se bijeli lanac, ko klasje na vjetru. Izbacivao iz sebe crni kukolj. Slagao ga na gomilu.

Kada je i gdje nešto sli no vidjela?

»Stavio ih je u dva reda, kao što se ljudi svrstavaju za takmičenje u vučenju konopca...

... i bioje vedar dan...

... i bilo je oblaka visoko na nebu...

Rulja je vikala...

... Ubijte ih!

Premlatite ih!

... Tako...

- Zašto ćemo ovo da uradimo Pilar?

- Da bismo uštedjeli metke. I da bi svaki čovjek imao dio odgovornosti.

... i onda se ču jedan krik i još jedan... «

Ova zvona su za njih, za nju na ovom otoku zvonila. Glava joj je narastala. Vid se sužavao. Usne naticale. Krv se sasušila. Rane je sunce zapeklo. Začepilo. Oteža joj glava. Iz lijevog oka nesta svjetlosti. Zatvori se. Na desnome osta uski prorez. Kroz njega ugleda kako se kida bijeli lanac. Kako se u gomilu sabija. Penje ka vrhu. S urlicima nadolazi.

Očekivala ih je bez straha. Bez bol. Njoj se ništa više ne može dogoditi. To više nije bila Ona.

Iz stroja je izašla drugačija. Preporođe na. Dugogodišnje oko ve su joj u stroju pokidale. Rasurile gustu tminu ideala, iluzija, nada i vjere. Oči otvorile. Pravim saznanjima um su joj prosvijetlile.

»Kroz muk e se duša pročišćava«, pročitala je nekada, negdje. Njenu su ovdje pročistili.

Osjeti se oslobođenom, svojom, nedodirljivom, neranjivom. Nije više kukavički bijezala. Uko me i d ušu i svijest zakopavala. Zabavom strah zataškavala. Tuđim očima gledala. Kroz uski prorez na desnom oku, prvi put je jasno progledala.

»Mržnja ohrabruje i jača čovjeka. Ljubav ga uništava.«

Oko krvave mase, nabačene na bijelo-crveno stijenje, splete se mnogostruki vijenac mladosti i ljepote.

- Druže Tito, Maršale,
naša borba takva je...

Zaori se pučinom, skladno, veselo, poletno.

- Pjevaj bando!

... naša borba zahtijeva...

- Nećeš,

Otkotrlja se kamenje ispod tijela u padu.

... kad se gine da se pjeva.

- Ne čujemo dobro. Jače!

- ... druže, Maršale e e...

Zaječa gomila. Brdo odjeknu ehom razdraganog smijeha.

- Razlaz! U barake!

Vijenac se rasplete. Rasu se dolje, niz padinu. Na vrhu, među kamenjem, ostadoše one. Ne same. Iznad svake okrvavljene, polegla, iznemogla, posljedna snažna, mlada, preplanula. Bijele bluze im ukrašene krvlju, crvenim bulkama.

- Govori! Koga si prikri!

- Koji je bio veza s Rusima?

- Koj vam je bio vođa grup

- Koliko vas je bilo

- Šta ste smjerali?
 - Koga ste sve vrbovali i zavrbovali
 - Gdje ste se i kada dogovarali
- Ćutanje su razbijale snim udarcima.
- Sve sam rekla u istrazi, takođe.
 - Isljednik sve zna. Rekla sam mu - pesnicama dočekivale.
- Kovale su još vruće gvožde.
- Nečije joj sjenke sunce zakloniše. Sjenkama krug napraviše.
- Ustaj, kapetane - podstaćejoj slabinu crna lakovana čizma.
 - Stani mirno kad samnom razgovaraš. Nijesi u partizanima.
- Osovi se na noge. Kamenje ih je pridržavalo.
- Glavu gore. U oči gledaj, bando!

Šamarima s desna i s lijeva, nasadiše joj glavu na sredinu.

U očni prorez ocrta se lik lijepe djevojke. Dugačko, mlado lice, okruženo gustim kovrdžama crne kose.

Kovrdže takve, kosu, sebi je oduvijek uzalud željela. Njena je bila oštra, prava, neposlušna. Još kao djevojčurak, učenica, je zbog toga patila. Sestru rođenu je, zbog šećernom vodicom učvršćenih talasa i debelih plavih pletenica, skor o zamrzla. Njene, krišom upletene, majka je ljuti to maka za ma odsjekla. »Ne pokušavaj da budeš kao sestra. Nikada to i nećeš biti. Njoj pletenice lijepo stoje. A, tvoja je kosa baš kao i ti, drska, neposlušna, svojeglava. Za učenje ti jepot a ne treba. Drži se ti knjige. Ogledalo ostavi onima, kojima je Bog ljepotu podario«, govorila je majka.

Ova kovrdžava bila je vitka i visoka. Skoro za glavu viša od nje. Odiže prorez da joj oči vidi. Bile su crne, prodorne, staklene. Između očiju, na milicionerskoj kap i, uglavljena prozirna crvena zvijezda petokraka.

Scenu su ćutke posmatrale još d vije milicionerke. Jedna, desna, mala, zdepasta, ružnog muškobanjastog iz gleda. Čin zastavnika je na ramenima nosila. Ona lijeva, više domaćica, nego vojnik. Opasači su im »Berete« pridržavali.

- Znaš li, gade, gdje si došla? Znaš li šta te ovdje čeka? Ovdje ja sudim. Iz rata si se živak izvučla, o davde nećeš. Pljujem ti na čin, kapetane.

Ljigava sluz razmekša zapečen u kr v n a lcu . Pomiješane, začas ih sunce sasušl.

- Da vidiš kako obična milicija bije, - poletje glava na jednu.

- Sad si major - vrati se na drugu stranu.

- A, ovo ti je orden za ratne zasluge - sastaviše se vilice s nebom.

Udarac po užičici savi je u pasu. Čizma je pogotkom u cjevanicu, uspravi.

Neko ju je snažnim rukama vukao niz strminu. Za njima se kamenje kotrljalo.

- Peri se, bando! - Zagnjuri joj glavu u more. Prodrije so u žive rane. Do mozga zapeče.

- Trpi, neka peče. Brže će da zaraste - ću šapat.

- Nemoj ja da te perem - ću viku.

- Sva ti je glava u ranama, jade moja - šapuće.

- Brže! Peri! Trljaj! Boli, a? - viće.

- Još više će, teško meni - šapuće. Gurana i podstrekavana vikom, nađe se, zajedno sa pratioćem, na nekoj drvenoj klupi, iza barake.

- Kuku meni jadnoj šta učinješe s tobom. Poznaješ li me? Ja sam Zora.

Ime joj ništa ne objasni. Lik, viđen krvlju zalivenim očima, ne pokrenu sjećanje.

- Zora, nesrećnica kao i ti. Zajedno s mo u SKOJ-u bile. Drmala ju je. Podmetala glavu pod oćne oćtekle. Uzalud. Sva sjećanja i osjećanja ostala su, malo prije, gore na vrhu kamenog brda. Ostali su tamo i SKOJ i Partija, njen fanatizam, vjera i odanost, pokidani lanci, koji su je skoro deset godina okivali.

- Sjeti se Malog krša, mrće, Štavne, sabora, naših ilegalnih sastanaka, priprema za ustanak, za revoluciju, dabogda nam oći izvadila, kao štojeste.

- Imaš, imaš! Sjetićeš se ti i majćino mlijeko kad si posisala!

Glasnoje siktala.

- Kako ide? Ćuti? Tvrdoćglava je? Smekšaće ona, ne brini.

Ispred njih dvije, bez krvi na bluzama, preplanule žene.

- Hoće, drugarice komandan t. Zn am ja nj u. Iz is tog smo kraja. Sve će ona priznati. Vidjećete, brzo će se vratiti našoj Partiji - raportira Zora u stavu mirno. I nju povuče da ustane.

- A, da, vi ste zemljakinje - prisjeti se komandant.

- Pa bolje bi ti bilo da poslušáš Zoru. Sve odmah da priznaš. Što prije to bolje za tebe. I tebi i onima, koje ti sada skrivaš, pomoći će Partija da se vrati te na pravi put. Svima nama je pomogla. I, Zori. Ona sutra izlazi na slobodu, a slobodu ovdje treba zaslužiti. Reci joj, kako, Zoro.

- Kuku meni, kukavici, šta ću s tobom? Znaš li jade šta te ovdje još čeka? Priznaj im sve i što jesi i što nijesi učinila, ili pomislila. Pljuj po sebi iz sve snage. Manje mjesta za njih da ostane.

Zapali cigaru.

- Sve krivice sebi pripiši. Dako ti onda mlađu braću i drugove poštede. Njih oni hoće. Što više neprijatelja baš oni da otkriju. Na o vo đav olje os trv o d a ih dov edu. Na njihovim mukama, put svoga spasa da izgrade. Slobodu tako da zasluže.

Opojni miris duvana prodrije joj kroz razbijene nosnice.

- Daj mi cigaretu - reče.

- Jesi li poludjela? Ne smijem. Ti si sada banda, razumiješ li? Nijesi više čovjek. Ti si sada ništa. Ono si što oni kažu da si. Ne smijem, nikako.

- Daj, samo dva dima da povučem.

- Koji me jad našao. Slobode vidjet neću. Ne smijem, velim ti. Ako vide, a oni sve vide, ništa se od njih ne može sakriti, umjesto na slobodu, pod bojkot ću završiti. Kroz špalir će me noćas pustiti.

- Jedan dim samo, pa makar poslij e i umrla . T i m e ubij. Neću zamjeriti. Reci da sam ti otela.

- Pamet ti se danas oduzela. Nijesi je nikad ni imala, kad si ovdje stigla. Hajde, naprijed. U nužnik ćemo.

Zora tijelom zakloni otvor na poljskom nužniku. Dimom iz svoje cigarete pokri onaj iz nužnika.

Nju obuze omama oporo slatkog spoja nikotina i amonijaka. »Smiješane najslade se piju«, izrecitova zamagljeni joj mozak.

- Diži se, gade! Izlazi već jednom! Ne zabušavaj! Iscijedeđeni opušak, tužno zacvrča u rupi. Tihi suton zateče je pored Zore na drvenoj klupi. Ovoga puta, ispred barake.

Na klupama, pred b rakama, nanizanim uz kamenu padinu, bile su druge. Šaputale su, plakale, vičale, u parovima. Aktivista i banda. Pratilac i praćena.

Kamenu uvala razotkriva o je mjesec. S vrha brda, kao s prijestola, crvenilo krvi bojio crnilom, bjelilo bluzastapao s kamenim. Na dnu uvala more se bijesno otimalo mjesječevom pogledu.

Beskrajni žamor u nizu, prekidan jaucima i vikom, prikrivao je šutnju na njenoj i Zorinoj klupi. Prigušeni Zorini jecaji, nijesu do nje dopirali. Kao ni Zorine riječi, prije.

- ... U Centar!

Nadjača žamor, udar talasa, zatamnje mjesčevsaj, povik odozgo.

- Zar opet, jade moja? To tebe zovu u Centar. Što su ti se natovrzli? Šta si im to učinila? Kuku meni danas za tebe.

Ne sačeka ponovni poziv. Iz Zorine istrasvoju ruku. Pođe naviše, put mjesca. Vodio ju je odjek njenog imena, koje je nestajalo u šupljinama kamena. Pratile su je zanijemljele klupe ispred baraka.

Desnu zenicu ispunikamena kućica. Maliplato ispred nje svjetlucaojenikad viđenim bojama. U njenojsjenci boje potamnješe.

Naglobačenu unutra, na trenjoj jakasijalica zaslijepi preostali vid. Brzose razbježašecrvenisvici.

Puna soba glava. U polukrugu načičkane u dva reda.

U prvom, u sredini polukrugaprepoznastameno, ozbiljno, važno lice »... i tebi će Partija pomoći.. « Malo dalje mirovale su sjajne, crne kovrdžemilicionerke. Uz nju plavile su se još dvije uniforme.

- Ovo je naša Ana Pauker - upozna prisutne s njom, važno lice.

- Nije, drugari ce komandant. Prije bih rekla da nam je u goste došla lično velika La Passionaria. Više joj odgovara.

- Zašto misliš da je La Passionaria, a ne Paukerk
- Zato što su i jedna i druga borci, revolucionari. Ali Doloros Ibaruri joj je bila idol. Zbog nje je tako ranio i pristupila komunističkom pokretu.

- I u partizane je zbog nje otišla.
- O Paukerki, sve do Rezolucije, nije ni znala.
- Možda ste u pravu. Kominternu nam je La Passionariju poslala u inspekciju.

- Informbirou izvještaj da podnese.

- Staljinu lično.

- Da potvrdi Titovu izdaju.

- Da razobličuje slugu imperijalizma u našem Centralnom komitetu.

- Da nas vrati na Staljinov put u socijalizam.

- Tita i Rankovića Staljinu da predamo.

- Ili da ih ubijemo.

- Stanite! Sama će nam reći.

- Neka izabere.

- Ana Pauker ili La Passionari

- Podjednako su nam drage.

- Dobrodošle nam i jedna i druga.

- Vala ih nećemo razdvajati.

- Koja si? - Ode glava ka plafonu.

- Ana Pauker? - Skrete lijevo.

- La Passionaria? - Odletje desno.

- Obadvije? - Savi se u pasu.

- Biraj! - Pokleknu.

Crne kovrdže je serijom udaraca osoviše na noge.

Lica iz polukruga prilikom kričanja. Sjenkom ih zamrači visoka i vitka milicionerkinina figura.

- Htjela si da ubiješ našeg generala P.? Oštri vrh lakovanih čizama naizmjenično je rasturao moždinu po cjevanicama. Odnjegovani prsti, zariveni pod ključne kosti, nijesu dali tijelu da padne.

- Priznaj zavjeru! Ko su zavjerenici? U ratu povrijeđena lijeva noga, prenese pitanje mozgu.

- Htjela si ti da budeš general? Ti da nam komanduješ
Riječi prođuše uhodanim putem.

Glava joj sama, dobrovoljno, poletje na prijed. Nacilja crni sjaj čizme u letu. Pogodi je krvavim ispljuvkom.

Ostatak prve noći na Golom otoku ne zapamti. Proveđe ga u beslovesnom stanju.

SIZIFOVA STAZA

- Ustaj bando! Nema izležavanja! Osvijestite se udarac u butinu.

- U stroj!

Pored glave su joj prolijetale desetine nogu. Iznad nje cviljele su daske na ležajevima.

- Brže bando! Šta čekaš

S mukom se izvlače i spod boksa. Neko je snažno povuče kroz vrata. Nađe se u stroju, na maloj, svjetlucavim šljunkom posutoj zaravni, ispred barake. Tu je, poredan u dva reda, stajalo pedesetak žena. Stroj se umiri tek kad iz barake izvukoše i na začelje postaviše, traljama, modricama i krvlju iznakaženu spodobu.

- Mirno! - Prenese se stepenasto duž baraka. Pomiješala sa kriticima galebova.

Na plato stupi znana joj milicionerska trojka. Naprijed zdepasti zastavnik, korak dva iza nje ljepojka i ona druga.

- Drugarice komandirice, stareši na barake broj tri raportira: brojno stanje povećano za jedanaest novih. Povučete starešina na čelo dvoreda.

- Dva, četiri, šest, osam, deset... - odbrojavo je zatupasti kažiprst. Čizme škripom brojku potvrdivale. Kažiprst za tren zastade pred njom. Krvavo joj oko susrete ispitivački, ljubopitljivi zastavnik pogled. Pričinio joj se da u njemu

bljesnu iskra sažaljenja, razumijevanja . Pr pade se. Spusti otečene kapke.

Iz malog pristaništa, na dnu uvale, ogłosi se Punat veselom piskom. Oto k zani je mi sve č a nom tiš ino m. I z tr i puta sirena označi povrata k slo bodi on ih na bro du, na du ovima, koji tek treba da je zarade.

Na palubi crn og bro da , ko buket bijeli h rad a, talasala se mladost oslobođenih zatočenica paklenog ostrva.

- *Sa Ovčara i Kablara . . .* odbiše se o hridin e srećni djevojački glasovi.

- *Druže Tito, belo lice,*

kad ćeš doći u Užice... - odletje pučinom ka dalekoj obali.

- Tri puta ura Upravu!

- Ura! Ura! Ura!, okrenu se ka otoku. Bijele bluze zadržanih na ostrvu, škropile su suze nade, vjere, straha. Grudi im odizali tužni jecaji. Ruk e pozdrav l jale slobo du, koja je nestajala na plavom horizontu.

Na otoku ostadoše one, banda i galebovi. Banda se u kamen ukopavala. Smanjivala, nepostojećom činila. Bijele bluze su ih pronalazile , iskopa vale. Uzalud pro l iven e suze zamijeniše nekontrolisanim bijesom, mržnjom, žurbom da i one što prije, most do Punatove palube izgrade.

Ona Zoru pogled om ne potraži. Dalek o j e Zor a bila . Dio sebe je njoj ostavila. Svoju slobodu je rizikovala. U njene ruke je predala. Vjeru u ljude joj vratila.

Mlaka, crna voda , razmekš a jo j zapečen e usne , utrobu razblaži.

- Uzimaj tragač, bando!

- Brže, ne sabotiraj!

Komande i udarci, pljuštali su sa svih strana.Njen pratilac, lika joj ne zapamti, natovari joj na leđa čudnu drvenu napravu.

- Trkom, gade!

Pritisnu ta drve nom nos iljkom , dužom i ši ro m od nje same, spoti cala se i tetu rala nizb rdo. Pr ateći joj nesi gurni korak, u stopu pored nje, kaskala je i soptala neka srednjovječna žena.

Uvrnuti m ruka ma pridrž a vala je da ske tr agača na bđima. Odizala ga d o glav e daj e drž a č i n e sapletu . Ni je h tjela da padne.

Na dn u uv ale, gdje P unata viš e nij e bi l o, gdje se iznad gomila razbacanog kamena uzdizala kamena cisterna za vodu, zakoči je uzvik:

- Stani! Tovari, bando!

I bez toga dalje ne bi mogla . Ne b i im ala kud. Duboko, plavo-zeleno Jadransko more, bodljikavu žicu, zatvorske zidine je zamijenilo.

-Još! Ovaj! I, ovaj!

- Tovari brže!

- Trko ! Nosi!

Zaškripaše teretom natovarene daske, razapete, za dva držača čivijama zakovan e. Pr va od iže, o dozdo . Njen par, srednjovječna žena, naprijed. Jedva.

Krenuše naviše, u susret suncu. Na vrhu brda ih je čekalo. Istim putem od juče, bijelim, kamenim gromadama obložen.

Iza, iznad, pored nj , klatilo se, teturalo, desetina e tralja. Posustajale su, padale , od kame na napadan e, gnječene, udarcima, psovka ma i vi kom pod izane, pos rtale su stotine žena. Težile su ka vrhu piramide, suncu, predahu.

Strmina, napor da na tragaču zadrži oštro kamenje, da pod njim ne poklekne, da je ne osakati, na tje ra j e da, mnogim rukama uglačane i skliske držače, podigne do ramena. Cio teret na uzbrdici bio je na njoj. Tako je pratilac odredila.

Izdrža ga. Ne i ona naprijed. Pokleknu. Pade. Ispusti držače. Kamen s vrha tovara, po klopi joj leđa. Zaj auk a. Do neba se čulo.

Prednji m dije l om os ovi se tr aga č na b rdo. Zadnji Ona zadrža.

- Diži se, bando ! Namjer no si ga ispus tila. Hoć e š da se osakatiš? Znamo mi takve. Hoće gad bolnicu. Teški k men da ne nosi. Htjela bi da se ubije. Istragu da ne raščisti.

Po pleglo j ženi , ukliješt enoj i zmeđu oštrog kamenja, pljuštale su riječi, udarci.

Pored njih su druge pu zale, padale i dizale se, kamen prosipale, četvoronoške ga, krvavim rukama ponovo tovarile, naviše ga i naniže nosile. Gromade su jaucima razbijale.

Njen par ne ustade. Odvuk oše n ekud. Zamijenije je mladom, jačom. Snažan trzaj tragača, poremeti njenu, mukom uspostavljen u ravnotežu. Pade na koljena. Bol ne osjeti. Teret se uzdrma. Zadrža ga iznad glave. Nova je snažno vukla i tralje i nju, naprijed. Stigoše na vrh brda.

- Istovari!

Svoj kamen dodadoše drugom.

- Utovaraj!

- Ne, taj. Ovaj, bando! I, ovaj! Još!

Povratak nazad zadade joj teže muke. Sada je Ona bila naprijed. Tako je go nič određio. Ruke nije smjela da opusti. Sav tovar bi se na nju sručio. Podiže tragač do ispod pazuha. Dosta sigurno držala ga je u ravni. Nizbrdica je usmjeravala teret ka njoj, na nju. Gromade teškog kamena visile su joj nad kičmom, nad glavom.

Usput se mimoilazila sa parovima, koji su mijelji uzbrdo, trčkarala uporedo sa onima, niz brdo.

- Istovari!

Koliko odniješe, toliko i doniješe do mora.

- Utovaruj!

More je nježno milovalo obalu.

Sunce se pridruži goničima. Posta im saveznik.

Svrdlaloje po lobanji. Oslepljivalo.

- Vode!

Između vike, psovki, jauka, kotrljanja kamena, prubiše se slabašni vapaji.

- Dajte mi vode - zatraži i njen par sa tragača.

- Vod u tražiš, bando? Ruški čaj ćeš da dobiješ - obasu je pesnicama.

Za drskost bi kažnjena. Promijeniše mjesta na tr -ljama.

Njoj bi lakše. Uzbrdo, naprijed. Nizbrdo, pozadi.

- Stani, bando!

Iz krvavih ruku ispusti držače. Osloni ih na kamen. Ona iza nje ih je do ramena držala.

- Ne spuštaj, gade – opomenu je udarac po leđima.

- Diži i čekaj!

Vod u j e pr at ilac pi l a. Ubi tačn u ž e d je ga sila. Goniče su, vod om i cisterne, vodo noše nap ajale. Gon jen ima ni predaha nijesu dale.

Banda se iz svojih rezervi napajala. Na znoj ih nije trošila. S vremena na vrijeme su ih u morski plićak naganjale. Udare sunčanica su tak o sprečava l e. Bla žnstvu hladn e v ode na uzavreli mozak ni jedna nij e odo l jela. Glava ma s u, ko krda žedne stoke, u more jurišale. Razum ih ne opomenu. Nijesu ga ni imale. Ni b ol od slane vo de u jučera šnjim i novostečenim ranama ih ne urazumi. Ni nju nije.

Glavu je držala pod vodom sve dok je snažni trzaj ne obori na leđa. Ipak je uspjela gutljaj-dva, mora da popije. Žed da zavara.

Osvježene, nastavljale su hod po mukama. Iz zenita, sunce se smijalo njih ovom kr atkom pole tu. Vodu bi brzo iz njih upilo. Bije l u s o i m ostavilo. Ko u je, od stvrđnut e, zapečene soli, u teške kacige pretvaralo. Pritiskoše im i pognuše otežale glave. Slani ok l op o buhv ati l e , usne . Nosn e šupljine se smanjiše. Grlo se smežura. More se u utrob i zatalas a. Oči prosuše slane suze.

Učestaše padanja, rušenja tovara, batinjanja, vika, kuknjava, krici galebova.

Smanji se učinak Sizifovog posla.

Ponovo u plićak. I, još jedanput. I, opet, sve do jeke zvona iz uvale.

Nešto su za ručak jele. Njoj je kašika, često, nazad u manjerku padala. Krvav e žuljev e n a rukam a, zapekla je i zategla slana voda. Prste učini l a nepokretni ma. Ba tali kašiku. Iz manjerke ispi tekućinu.

Oko nje, na podzidu platoa, jedna do druge, goniči i gonjeni. Njoj se pridruži starešina barake.

- Šta si odlučila? Teški kamen da nosiš, ili sve, odmah, iskreno da kažeš? Treće nema. Tuka sam da ti pomognem. Kad odlučiš, kaži. Na raport da se javiš. Zapisnik da dopuniš. Ovdje ništa ne može da se sakrije...

Mljela je starešina, između u kašika, nek om mješavinom srpsko-makedonskog jezika.

Čaša mlake, pitke vode, koju dobi poslije ručka, izazva buru u stomaku. Pomiješa se sa morskom. Uz psovku pratilaca, sve u isto vrijeme, nagrnuše na poljski klozet. Mukama se pridoda i sramota.

Udari zvon a označiš e i kraj predaha. Goni čih ponovo potjeraše na Sizifovu stazu. Nijesu posustajali. Neumorni i puni poleta gonili su bandu, sve dok sunce ne potonu u more.

Zvono ih ponovo satjera ispred baraka. Bijes pratilaca pojačaše jauci bande, koja se valjala i savijala pod grčevima u stomaku. Večeru im ne dadoše. Samo po gutljaj vode dobiše.

Satjerane uza zid barake, gledale su kako se ispred njih, na platou, formira dvostruki lanac bijelih bluza. U miruće danje svijetlo otkrivalo je odlučnost i nestrpljenje na njihovim licima. Teška tišina pritiskala je uvalu. Grčevi su mirovali.

- Izvlači bojkotovanu!

Kroz vrata barake ispade tranjava spodoba. Snažne, odmorne, preplanule ruke, ubaciše je u žrvanj. Lanac se, poput kamdžije, povijao. Fijukao. Urlao.

- Udri!

- Ubij, bandu!

- Dižije!

- Dodaj!

- Evo ti Staljina!

- IB te pozdravlja!

- Ovo ti je za Tita!

- Ovo za Partiju!

Dahtao je, ječao, jaukao lanac, u blijedom sjaju mjeseca se prema crnom, bezobličnom klupčetu, savijao. Izbljuva je žrvanj samljevenu, krvavu, rastrgnutu.

- Ustaj, mrcino da te mi ne dižemo!

Bez glasa, bez jauka se osovina koljena i ruke. Odbaulja preko praga, znanim joj putem u baraku. Za sobom je vukla krvavi trag.

Dvostruki anac prestroj se ujednostruki. U polukrug se postavi prema novoj bandi. Drhtala je banda. Daske na baraci su se tresle.

- Ova je okorela banda. Nepopravljivi, zagriženi neprijatelj - obrati im se starešina barake.

- Već dvije godine tvrđavu odbija da revidira stav. Zapisnik neće da dopuni, niti istragu da završi. Neprijatelje na slobodi još uvijek prikriva. Ovako kako ona prolazi, i još gore, proći će svaka od vas, koja iskreno i odmah ne počne sa revizijom stava. Ako ne prizna sve, ako ne otkrije sve veze i vezice. Sve neprijatelje, koji još uvijek sa slobode rovale. Što prije, to bolje za vas.

Partijana mi je svima, preko naše Uprave, društveno-korisnog rada ovdje, još jedanput, velikodušno pružila priliku da se pokajemo, da se popravimo i da se što prije vratimo među poštene, Centralnom komitetu i drugu Titu, odane ljude. Oprostiće nam zlo koje smo joj nanijeli. Vratit će nas u radne brigade, među graditelje naše socijalizma. Ovdje ste da se prevaspitate. Da iskreno prihvatite milostipruženu ruku, da zauvijek odbacite klevete i laži.

Ko to neće milom, moraće silom. Prema neprijatelju nema milosti – stisnuta joj pesnica poletje k mjesecu.

- Ko se javlja da dopuni zapisnik? Pesnica osta u vazduhu.

- Niko se ne javlja

Spuštena pesnica naredi bijelim bluzama juriš.

- Nemaš šta da dopuniš,

- Sve si isljedniku rekl

- Greškom si ovdje? UDB-a je pogriješil

Pitale su i mjesto njih pesnicama odgovarale. Lepljiva sluz pljuvačke oči zatvarala, zapečenu so sa lica rastakala.

- Imaš! Imaš!

- Propjevaćeš ti!

- Govorićeš ko bijela lala. Zvono ih svrsta u dvojne redove.

- Uz Maršala Tita... do mjeseca se izvi zvonki djevo-jački glas.

... junačkoga sina..., podrža ga desetina drugih.

... nas neće ni pakao smest. ... Ko drukčije kaže...

- Pjevaj bando!

... kleveće i laže...

- Jače!

... našu osjetiće pest!

- Mirno! - Prekide pjesmu dolazak milicionerske trojke. Sve su bile tu, na broju. I, nove i stare.

Teškim kamenom, batinam a i proliv om iznurena banda prenoći ispod dvospratnih boksova.

U uglu barake, uskraćenog prava na san, ko plamen svijeće na vjetru, povijela se sjenka bojko tovane. Stavljena van svih ljudskih zakona, opstojala je nekom snagom, kojom je do životinjskog bijesa dovodila slomljenu rulju.

RAPORT

Nošenje teškog kamena, postaje njena svakodnevnica. Iz dana u dan postajala je sve vješta. Bilo se prilagođavala ovom stadijumu prevaspitanja. Sebi je olakšavala. Preteče kamenje, desno i lijevo od sebe je istovarivala. U ponovnom utovarivanju, predahe nalazila. Udarce i psovke, nije osjećala. Tijelo i dušu je kamenu posvetila.

Mnoge su kao Ona činile. Ne, sve. Nekima kamen, oštrinom svojom, listove na nogama je cijepao, težinom kosti lomio. U improvizovanoj ambulanti su ih krpili.

Onima, kojima je kamen dušu zgnječio, papir i olovku dadoše. Jutarnji mraport ima ih sa Upravom povezaše. Za uzvrat, do provjere dopisanoga, lakši kamen im podariše.

Sporo, ali sigurno, osipao se i raslojavao stroj nove bande.

Njeno prevaspitanje preuze na sebe strešina barake, lično. U predahu za ručak, svake večeri posle špalira za staru i novobojkotovanu, pozivaju za dopunu zapisnika, pljuvanja i batinjanja, posle uvijek iste pjesme i prebrojavanja, odvlačila ju je u neki kutak.

Zna, govorila je, da joj je kuća blizu albanske granice. Da su joj tamo majka i sestra. Maloga sina nije pominjala. Ni braću, koja su se, daleko odatle, školovala.

Ne treba, savjetovala je, da krije ono što se već zna. Ona će joj, koliko sutra ujutru, a može i odmah, dosta hartije i olovku dati. Na onom malom stočiću i spod prozora, neometana će moći da piše. Ali, sve, iskreno.

O majci, kako je planinom granicu prelazila. Poruke i poštu Enver Hodži, prenosi la. Od nje ga direktive informbirovcima, donosila. O majčinim jatacima, javkama, vama... Sve, ama baš sve treba da napiše. Nikoga iz te mreže da ne izostavi.

UDB-i to ne treba. Ona to već zna. Cijela mreža je već davno otkrivena. Kanal od njene majke do Envera, prekinut je. Svojom izjavom ona treba sebi, a ne UDB-i da pomogne. Upravi i ovom kolektiv u da dokaže spremnost da stav neprijateljski, revidira. Tako očišćena, Partiji svojoj da se vrati.

Zna da je to teško, da se koleba, majka je to. Ali, vidjeće i ona će joj, jednoga dana kad se prevaspi ta, na tome biti zahvalna.

Kad dopuni zapisnik, teški kamen neće više nositi, niko je više neće pljuvati i udarati. Ona će druge moći da goni, sebe da dokazuje, njih da prevaspitava. Sebi putka slobodi i srećnoj budućnosti da ubrza.

Ali, dobro neka pazi, upozoravala je, ni jedno ime, ni jedan podtak, ne smije da sakrije, da zaboravi. Njenu izjavu će Uprava da provjeri. Neiskrenost, laži i zavaravanje skupo bi je koštale. Bojkot joj tada ne gine. Svako večer kroz špalir barake bi prolazila. Bez mogućnosti da se o nešto osloni, pod sijalicom bi do zore stajala. Nosila i prala kible. Klozete bi ribala. Najteži kamen nosila. Na tragaču bi se nosači smenjivali, ona bi bila nepromenljiva. Svako kome je do slobode stalo, mogao bi da je

pljuje, gazi, psuje. Ni riječ ni jauk iz sebe ne bi smjela da ispusti. Nikoga da gleda ili pogleda. U kamen bijeli i svoj krvavi trag, samo.

Ne treba da žuri. Neka dobro razmisli. Neka se svega prisjeti. Ima vremena. Ali, što prije to bolje za nju, za majku joj i one druge. Njihovo vraćanje na pravi put samo od nje zavisi.

Uzdrma je svom silinom. Besmisao ovog zahatjeva, vrati potisnuti strah.

Uspaniči je svakodnevno i svakovečernje, sve upornije i nestrpljivije traženje da već jednom napíše tu izjavu, dopuni zapisnik, počne da revidira stav.

- Hoću! Napisaću! Samo da se svega sjetim. Neki detalj, ime neko da ne ispusti. Iz mreže neko da mi ne izmakne. Napisaću.

Koprcala se, batrgala, koživjeru kljuse uhvaćena. Obećavala, odugo vlačila. Osjećala je kako se zamka oko nje zateže.

Reći starešini barake da je to glupo, apsurdno, bilo bi još gluplje, apsurdnije. Značilo bi osuditi sebe na smrt, na dugo i mučno umiranje.

Kako njoj objasniti da je njena majka, majka. Da mrzi sve, pa i komuniste, kada joj politikom porodicu razaraju, ognjište rasturaju. Kako joj reći da se majka i nje odrekla, kada je iz doma u partizane pobjegla. Kada je sopsšten u kuću ugrozila. Nogom u vagan iz kojeg je jela, udarila.

Kako starešini barake opisati vjekovni strah i otpor prema Šiptarima na granici i iza nje, makar se oni i Enverima zvali. Kako joj ispričati zadugu krvi. Za ubijenog strica, za popaljene kuće, zbjeg ove, skrivanja po dubokim planinskim pećinama pred njihovim arlaucima, njihovim ognevima i noževima.

Ne može i neće to starešina shvatiti. Da joj se tako lako izmakne lčni dopri nosu otkriva njui hvatanju neprijatelja, neće prihvatiti. Tu priču je ona smislila. Ko davljenik za slamku se za nju uhvatio. Sebe, na Punatovoj palubi je već vidjela. Priznanje mora biti napisano.

Spas od bezumlja u Upravi potraži. Javi se na raport. Reče da će njima, isljedniku sve da kaže, da prizna.

Starešini ne bi pravo. Na ovaj korak ju je, reče, ona navela. Tako i u zapisnik treba da napiše. Isljedniku to da kaže. Da se zna.

Cijelu noć oka ne sklopi. Na raport u Upravu se išlo, znala je to, samo da se nešto novo, ime neko, u zapisnik unese. Istraga da se proširi. Još neprijatelja otkrije.

Njen raport biće vapaj za pomoć od optužbi, van pameti. Od zahtjeva ravnih ludilu. Bira li to Ona manje zlo od goreg? Ili će biti obratno

Šta će se na raportu i posle njega do goditi? Hoće li je bar saslušati, ili će je, čim progovori, nazad u baraku, vratiti? Na milost i nemilost starešini, njenoj osveti, predati

Ujutru je starešina, umivenu i očešljanu, do Uprave doprati. Od žice, logorske granice, put do Upravine barake vođo ih je mermernim škriljcima posuto m stazom, uko panom i podzidanom preko padine.

Pred barakom, milicioner reče starešini da tu čeka. Nju, unutra sprovede.

U prostranoj, svijetloj i čistoj kancelariji, za pisaćim stolom, sjedela je stamena, lije po obučena žena. Ničeg a na njoj isljedničkog, policijskog, nije bilo.

- Zovem se Rada... Ja sam tvoj isljednik ovlaš je, kao starog poznanika, okrznu plavim očima. Njoj su noge klecale. Ruke o butine udarale.

- Javila si se na raport? Zašto? Šta imaš da mi kažeš

- Ja... ja... traže od mene da napišem... – mucala je.

Ne umjede da ispriča šta to od nje traže. Spriječi je besmisao onoga što je trebalo reći.

- Ostavi to. Sjedi!

Pozvanom milicione ru reče da starešini nam ože da ide. Ustade. Oslonjena rukama o niski prozor, ćutke ju je gledala. Povjetarac sa mora odizao joj je pramenove njegovane, plave kose. Sobu je ispunjavalo blago udaranje talasa o podzid. Jauci iz logora utapali su se u debele obloge zidova.

- Hoću da mi kažeš, pošteno, bez straha... Ostade oslonjena na prozor.

- ...Šta ti misliš o ovom akvom si stemu prevaspitavanja informirovaca? Ima li on svrhe? Pozitivnog učinka

Zateče je pitanje. Očekivala je i snagu priključila da odgovori, nove napade, izmišljotine da pobije. Nov optužbe, prijetnje i psovke je očekivala. Blagost je dočeka. Ozbiljnost, zabrinutost u glasu i isljedničkim očima, otkri. Poštenje, a ne zamku, u njima vidje. Razmaka se se žica između robijašice i isljednika. Vratilo joj se snaga i povjerenje. Hrabrost prikupi.

- Zar od mene, poslije svega štomi je učinjeno i što mi se čini, tražite mišljenje? Pogledajte me do bro, drugarice isljednik. Dobro me pogledajte. Lice, ruke, tijelo, dušu. Sve je u ranama. Krvarim i spolja i iznutra. Sva moja vjera, ideali, iluzije, ljubav, sve se rastočilo, nestalo među pesnicama, pod kamenom. Partiji odanog fanatika ste izgubili. Komunistu ste u meni, a ne informirovca, ubili...

U jednom dahu, zapjenušana, na sve spremna, istresalaje sav svoj, dugo skupljena ni, u kvrgu zapečeni, bol, jad, razočarenje. Mržnju ni sada ne osjeti.

- I ti bi to radila da su te, kojim čudom, pošteđeli, da si u službi ostala – blago je prekore. Pučini se okrenu.

- Ne! Ovo ne bih mogla nikad... čini mi se... ne znam... Ništa ne razumijem.

Nijekalaj e glavo m, zarivenom u šake. Pokoleban a, iz kamena iščupana, nesigurno se od takve mogućnosti branila.

- Moraš da shvatiš da ovako mora. Drugačije ne ide. Moru je govorila.

- Možeš da ideš - ne okrenu se.

Na mermernoj, suncem obasjanoj stazi, nađe se sama. Srce i mozak, razdirala su pitanja: »Zašto, zašto se baš ovako mora? Zašto drugačije ne ide?«

Obuze je duboka, neizmijerna tuga. Beznađe i za sebe i za isljednicu Radu. Za sve njih.

Zaplaka glasnim jecajima. Nikoga nije bilo da ih čuje, sprdnjom, poniženjem, psovkom, pesnicom, kamenom da ih

ućutka. Upućiva l a i h j e dale koj o bali. Ob ala i h nije čula. Nepobjedi vo Jadransko more, z idom vodene iz maglice, štitilo je obalu o d njeni h jauk a. Sa mo su ih ga l ebo vi sa svojim kriticima stapali.

Obrisa suze.

Zastade na samoj padini, gdje je počinja o ili se završavao krug bodljikave žice i gdje je počinjao onaj drugi, stvarniji, od Boga proklet, od ljudi stvoren, život.

Logor i radilište.

Dolje, na dnu uvale, na početku mora, ljuljuška o se, vezan za drveni ispus, prazan čamac. Oko visoke cisterne poslovale su vodon oše. Sre dino m uvale , c rnje l e su s e, do ispod brda, poređane jedna do druge, drvene barake. Ona je bila stanovnik treće po redu . D o nj ih se sti zalo, sred ino m uvale usjećenim, klesanim kamenom podzidani m, šlj unkom nasutim stepenicama. Ispred svake barake, u njenoj širini, na isti način uradeni plato. Bliže vrhu, popri jeko u kop ana, mala kamena kuća. Centar. U njenoj ravni, bijela okrečena baraka. Bila je to ambulanta. U njoj su im, crnim ugljenom, pro liv zaustavljali, kamene rane previjali, odlive krvi zaustavljali.

Čitavo m duži nom nase l ja , o d obale do vrha brda, ograničeno suprotnom padinom, prostiralo se Siziŕovo radilište. Ono je i kao staza bezumlja, staza mućenika, služilo. Njome su i nju, sve do vrha, osam stotina par i ruku i nogu, popeli. Na ovo m vrhu su j o j iz razbij ene glave, z a je dno s krvlju, ideali, vjera, iluzije iscureli. Sve s čim je i z b o g č e ga je do tada živjela. Špalir j o j je, k o prolj eće zmi ji, z gulio s taru kožu. Iz njega je izašla drugačija, čistija.

Da li je?

»... Ovako mora. Drugačije ne ide.« Da li je isljednica Rada, njena vjera, jača od špalira, tešk og kamen a, svekolikog bezumnog besmisla, ovdje i sad

- Za kog
- Za Tita!
- Za kog
- Za Partiju!

- Oooo - ruk! Uraaa..!

Gvozdenim ćuskijama , snažni m ruka ma odvaljivane, polijetale su kame ne gromade, mrvenci pod sobom manje, sve do Sizifovog radilišta. Survavale se u more.

Polet i veselje onih na padinama, odje c i suda ra teških macola i ćuskija sa kamenom, miješali su se s jaucima, teškim kamenom gonjenih, psovkom i vikom goniča. U ovu Đavolovu simfoniju uklapali su se i prodorni krici jata galebova.

Ne, drugarice Rado. U ovom besmišlu, ne traži smisao. Ne možeš ga naći. Bezumlje samo ludilu, ponoru, a ne vaskrsnuću, vodi . N e m o r a s e o v a k o . M o g l o j e , m o g l o j e , d r u g a r i c e i s l j e d n i k , i d r u g a č i j e .

Strese se. Krenu sada jedinim, svojim putem, ka logoru.

U baraci, bojkotovana i dežurna, sam e. Os tale su na radilištu. Bojkotovana je, povremeno podsticana nogom, ribala patos. Nju dežurna odredi da za bojkotovanom, vodu kupi.

Odnekud, iz blizine, dopriješe sjetni zvuci gitare. Čuje ih, a sebi ne vjeruje. Bliži su, jasniji od vi ke i v r e v e s a r a d i l i š t a . S u n c e i h n a s v o j i m z r a c i m a , k r o z p r o z o r i v r a t a , u n o s i . N e m o ž e d a v j e r u j e . V a r k a j e t o n j e n i h p o r e m e ć e n i h ć u l a . Z a s t a d e . O s l u š n u . J e s t e , g i t a r a j e t o . O t k u d g i t a r a m e đ u s t i j e n a m a ? O t k u d z v u c i ž i v o t a , m e đ u z v u c i m a p a t n j i i u m i r a n j

- Šta si zinula? Radi! Požuri. Sustiže bojkotovanu.

- Svira Dražina ćerka - prođe šapat ispod pazuha.

- Ko to govori? - Dotrča dežurna, prekinuta u dotjerivanju noktiju i slušanju gitare.

- Rekla sam ovoj da ne prosipa uzalud ovoliku vodu.

- Znaš li ti, band o, da s bojkotovani ma ne sm ije da se govori. Prijaviću te starešini.

- Nijesam znala . N e ć u v i š e . U p o s a o s a m s e z a n i j e l a , z a b o r a v i l a .

- Sad znaš. Radi i ćuti, ako nećeš da joj se pridružiš.

Vrati se suncu i gitari.

Pažljivij e s e , k r i š o m , j e d n a u d r u g u , b o j k o t o v a n a i O n a , z a g l e d a š e . N j o j s e o v e , k a o p r s t d e b e l e , m e đ u o ć i s p o j e n e o b r v e , u ć i n i š e p o z n a t i m . N e k a d a d a v n o , n e g d j e , v i đ e n i m .

Sjećanjem, s ov o gica sklon i skor elu kr v, izbri sa ra ne i modrice. Uka z a se okru glo, neli jepo, muškobanjasto, crnim dlakavim mladežom naruženo, ice. Od rasutih , raščupanih pramenov a crn e kos e, de bele plete nice isple te. Oko velike glave joj ih obavi. Tranje zamijen i crn om suk nj om i bijelom bluzom.

Cvijeta! Biće da je ovo Cvijeta. Iz njenog je kraja. Pravnica, kolik o se sje ć a. Ka o dije te ju je zapazi la. Skretala joj pažnju svoji m neobični m, posto jano ru žnim izg l edom . Još više uzdržanim poštovanjem, kojim su je stariji dočekiv li, kad bi iz svog malog mjesta, dolazila u kafanu njenog oca. Pričalo se u gradiću da je komunista. I ona i braća joj. Svi u nje noj kući, sem starog i mn ogo poš tova nog oca. Djecu je, g ovorilo se, s mukom , s a sirotin je ško l ova o. Sada ih žandari pre bijaju. Po apsanama trunu. Zaludna mu muka bila.

Na prljavu krp u i ruke, pade nečija sjenka.

- Tuka si,

- Jesam, drugarice starešino. Drugarica, isljednica Rada me u baraku poslala.

- Ona je mno go do bra. M ore, za te b e je dru garica Marija. Bojkot da omirišeš. Sve odmah da priznaš, a ne da vrdaš i da nas zamajavaš.

- Sve sam drugarici Radi rekla. Napisala sam sve, drugarice starešino. Pitajte je.

Niz noge, u stavu mirno, cijedila se prljava voda.

- Dobro, de. Radi sada. Sutra ćemo da vidimo.

DVOBOJ

Sjutradan, po podne je s tragačem, pratiocem, sa Sizifovog, na drug o radilišt e, odve doš e. I, ženu u par u joj, drugom zamijeniše.

Uskom stazom, usječeno m u oštr u strmi nu izn ad mora, stizalo se do mermernog majdana. Desetine žena tu su marale odvaljen e gromad e mramora . Odvajale ih. Razbij ale i obliko vale macolama. Druge su, otpal e komad e, u mermerni šljunak pretvarale.

Bio je to društveno-koristan rad.

Ona i druge iz band e natovari še bezvri jedno kamenje. Potjeraše ih trkom niz strminu, do mora. Druge su ga ovdje, u tucanik pretvarale. Sve zajedn o, kame nom su socijalizam gradile.

Od obale do majdana, gore, prazne tralje su, na leđima, na smjenu nosile . Trkom, bez predah a. Gon iči su tako normu ispunjavali . Z a svaki prekrša j uv eče, pr ed stroje m, pohvale dobijali.

U povratku k majdanu, na okuci strme staze, sunce obasja vitku i visoku figuru iljep e milicioner ke. P red nj om, trk zaustaviše. U šljunak noge ukopaše, glave pognuše. Odavanje dužnog poštovanja potraja. Njoj srce pod grlo natjera. Slutnja joj mišiće zategnu. Vidik na usku stazu suzi.

Natovarene novim tovarom, niz strminu ponovo potrčāše.

Na istom mjestu, na blagoj okuci, u odsjaju sunca i kamena u kip pretvorena, isticala se modro-plava figura. Čekala ih je.

- Spuštaj!

Pomjeri ih iz stava dužnog poštovanja.

- *Tovari!*

Dotače čizma veliki, ispušteni kamen, s kraja puta.

- Ne, ti! Kapetan neka tovari! Daske na tragaču zaškripaše.

Manje kamenje razmače se pred većim.

- I ovaj - pokaza čizma.

- Drugarice komandir, pući će tragač - prepade se pratilac.

- Tovari, kad kažem! - Preču opome nu prati oca. Udarac čizmom u cjevanicu sagnu je do pokazane stijene.

- Sad nosi. Trkom!

Odiže, jedva, svoj, zadnji kraj tragača. Prednji, njen par ne pomjeri. Stenjala je, upinjala se, podizanjem samo jedne ručke, tovar opasno ka ambisu naginjala.

Jednom , s a st aze prosut o kamenje , bi l o j e izgubljeno. Strmoglavljivalo se, potanjalo i zauvijek u morskim dubinama ostajalo. Banda bi se tada prazna do majdana, za drugi vraćala. Od teškog kamena se tako, neplanirano odmarala. Norma se ne bi ispunjavala.

Prednjaku , prat ilac pom ože. Za jedno tragač podigoše. Teturajući, niz brdo krenuše . N i dese t korak a. Star ija žena, naprijed, ne izdrža. Posrnu. Pade na koljena. Glavom u šljunak zaroni. Izokrenu i ispusti tralje. Kamen se lomeći sebe i one na putu, strmoglavi u ponor.

Pratilac svoj bijes i nemoć, na ženi odranih koljena, dlanova i čela iskali. Na majdan u j e zamije ni s dru gom, jačom i mladom.

Na okuc i i h j e op et milicion erka čekala. Op et je kapetan tovaru još kamenja dodava o. Op et je pre dnji pa r na tragaču padao. Kamenje morska dubinu popunjaval o.

I s trećim parom dogodi se isto. Ni jedan tovar do radilišta nije stizao.

Milicionerkin a upor nos t da kape tana ba c i na k oljena i kapetanova da joj to ne dozvoli, prekide zvono iz uvale.

Tada im se i oči sretoše.

Pratilac, prkosno naredi drugoj da do logora tralje nosi.

Strah joj zaokupi noć od ponovnog susreta s milicionerkom. Od mogućnosti da ne izdrži, da poklekne, da je ponizi, ismije, da nad njom pobjednički seiri. Oči joj prekri crnilo umora.

Još iz logora , u odsjaju neb a, s un ca i kame na, vi dje plavu figuru. Čekala ju j gore na obronku. Neumoljiva kao sudbina.

Podsmjehnu se pozdravu u stavu mirno.

Bolni, teškim teretom istegnuti mišići na rukama, nogama i leđima, neće izdržati. Kičma će joj se rasprsnuti. Pašće, d nas. Ili će milost milicionerkin u, u nemoći, zatra ž iti. Nema joj izlaza. Spas od muka, poniženja i sramote, na vidi. Ni u smrti ga neće naći. Ni smrti ovdje, po sopstvenoj želji, nema.

Uvjerila se u to juče.

Jedna, tri traga č a ispred nje, izokrenula je tragač, ispustila ga i zajedno s kamenje m u ambi s poljetjela. Sa staze su, s

teretom u rukama gledale kako se naniže kotrija. Poskakivala je preko oštih stije na glavom, pa no ga ma , u klupko savijena. Oštrim nagibom strmine nošena.

Baćeni kamen teži, brži, jači, poto nu u du bine prije nje. More ga prihvati, nj u n a površinu iz baci. Po kupi je patrolni čamac, koji odnekud, ispod neke hridine, istog trena, isplovi.

Da nije umrla kad je i kako je ona to htjela, saznade uveče.

Na stazi mučenika, čekao ju je špalir.

*»Druže Tito, Maršale,
naša borba takva je,
naša borba zahtijeva,
kad se gine da se pjeva«*,

veselo su prekraćivale vrijeme do dolaska čamca.

*»Družeee, Maršaleee,
naša borba takva jeee... «*

Svu bandu, na uzvišici postrojiše. Znanja i ravnanja radi.

Masakr nad nesuđenim samoubicom izbi joj iz glave svaku pomisao na izbor sopstvene smrti.

O tome da život svoj prekrati, smrću, zablude svoje, sramotu i poniženja da spere, razmišljala je još da vne 1944. godine. Petnaest godina joj je tad a bilo . Bjeckstvo od kuće, izdaju porodice , misli l a je , ni je počnila da bi partizana nima prala, krpila, kuvala, putene strasti koman dirati ko mesara, članova Partije , iz pratće četekorpu sa, zadovoljava la. Pošla je da se bori. Ubrzo zaželje da pogine. Ponudu da bolničarka u divizijsko sanitetu bude, odbi . Ka brigadi , ka svojim mladalačkim snovima, požuri.

U štabu je komandant brigade i žena mu dočekaše. Ružna, sitnim zelenim očima, zlim borama izobličena, komandantova žena je siktala. Takve ka o Ona , gimnazijalk e, kćeri sitnih buržuja, avanturistkinje, bez ideja i komunističkih ideala, samo zlo borcima dono se. Među njih n emora l unose . Skreću im pažnju s glavnih ciljeva borbe. Razmekšavaju ih. Takvog balasta brigada se mora osloboditi. Nju bi trebalo kući vratiti.

Da nije sve tak o crno, kao što komandantova žena iz Agitpropa brigade vidi, objasni s vrata visoki, mladi, u lijepoj

uniformi oficir. Tačnije da je novodošla gimnazijalka, da joj je otac kafedžija, ali je tačno i to daje skojevka, ilegalna, da je provjerena i odana.

Komandantu neke hartije predade, ženu mu preskoči.

Ispljučvana, osramočena, ponižena i uvrijeđena, pođe u brda ka brigadi. Suze i jecaji, želja da više nigdje ne stigne, zaustaviše je na jednom proplanku. S bojbom u rukama, drugog oružja nije imala, s tu gomju slušajući se zvuke svirale malog čobančeta. Sjećala se majke i odbačenog toplog doma.

- Odmaraš se? Hajdemo polako. Zajedno ćemo. Nije više daleko. I, ja ću pješke. Konju je uzbrdo teško. Još teže onome kojigajaše - zateče je uplakanu, spremnu da život svoj prekrati, onaj oficir iz štaba.

Reče joj usput da na komandantovu ženu ne treba da se ljuti. Treba da je žali. Po zatvorima je prije vremena ostarila, poružnje la i ojalovi la. Sv oju mla do sti porod jednakosti, bratstvu i slobodi je žrtvovala. Kao studentkinjaje počela, a kao žena komandanta slavne brigade, završila. On je njena slamka. Za njega se uhvatila. Za njega se bori i boji. Od mladih i lijepih se brani.

Neka je zaboravi. Danas ju je vidjela i nikad više. U brigadi je sve drugačije. Tamo se bori i gine. Za mržnju nema mjesta, ni vremena, posavjetova je.

Ko će je sada posavjetovati? Od ovog što je danas čeka, zaštititi

Ona što je, neumitno ka o sudbina, na okuci čeka nije ni ružna, ni jalova. Ne žrtvuje o na svoju, već tuđu mladost žrtvuje. I, ne za jedinstvo, bratstvo i slobodu. Za lijepo skrojenu teget uniformu, za meke, crne od kože čizme, za zlataste zvjezdice na lijepim ramenima, to čini.

Nju, nema razloga da žali. I previše ima da je mrzi. Od prvog dana, nje se i najviše bojala. Strah je u mržnju pretvorila. Kao i u Glavnjači od Novovića. Na osvetu njemu, sada i njoj, se sebi zaklinjala. U mislima ih je na muke stavljala. Da mole za milost, za oprostaj ih je primoravala. Zakletve da nikoga

više neće mučiti i od njih je iznuđivala. Mržnju, njoj dotad nepoznat osjećaj je uporno u sebi pothranjivala. Mržnja joj je, zauzvrat, snagu da izdrži davala.

Pratilac je odugovlačila, oklijevala. Dugo je kamen za tovar birala. Ukrštala ga i namještala da ni za jednog više mjesta ne bude. Često je niz stazu pogledavala.

Svi parovi teškaša su niz brdo odmakli, nje ne traže se još utovaraju, istovaraju, ponovo tovore.

- Kreći!

Vidi pratilac nema kud. Mora se.

A, na okuci:

- Skini ovaj. Utovaruj ovaj. I, ovaj, kapetane. Ovaj, ovaj.

Teške gromade ukopale tragač u stazu. Drške uglavile među oštri šoder. Ne može im prići. Otkopava ih šakama koje krvare.

Odiže svoj kraj. I, parnjak, takođe.

- Spusti!

Uz milicionerku stade komandat Beta. Pored nje, još dvije iz Centra.

- Je li teško? - pita.

- Nije, drugarice komandant.

- Istovari ova dva. Dosta je.

Milicionerka je više na okuci nego s teška.

U dvoboju ne bi ni pobijeđenog ni pobjednika.

RASKRITIKOVANJE

Ni starešina joj više majku i Envera ne pomenu. Druga je, na prevaspitavanje preuze.

Zapazila ju je po čestim raportima na koje je u Upravu išla. Njeno mlado, pjegama osuto lice, pozna tim joj se činilo. Da razmišlja otkud, nije ni mala ni vremena ni snage. Sjećanje joj vrati ona sama. Na sebe i svog muža, kapetana Simu.

Znala je da je Sima davno prije nje nestao. Na partijskom sastanku, rekli su tada, da je agent NKVD-a bio. Zavrbovan još kad se za oficira našeg, u SSS -u školovao. Kamufliroao se i zakamufliroao napadima na Rezoluciju, odbranom Tita i Partije. Pukovnik nije prevario. Kao i ostale neprijatelje, agente, špijune, kao i nju što je, brzo ga je otkrio. I, novine su tada o agentu NKVD-a Simi pisale. Budnost i spremnost naše kontraobaveštajne su veličale.

Sa Simom je malo drugovala. Koliko i sa drugima. On je o njoj, svojoj ženi, pričao. Zajedno su je u svoj dom na ručak pozvali. Ženu je, pred njom, Sima zadirkivao. Iz doma za ratnu siročad, kad se iz Rusije vratio, ju je uzeo. Sažali o se na pjegavu djevojčicu, bez igdje ikoga. Sad mu je draga životna saputnica. On njoj, vidjelo se, bio je još draži. Na tome su se o njima dvoma, nj na sjećanja završavala.

Njena, ali ne i Simine žene Smiljke, sjećanja.

Trebala je Sima da se javno odrekne, da ga ispljuje. Smiljka to nije htjela. Nije mogla. Nije vjerovala u njegovu dvoličnost, u njegovu izdaju zemlje. On je za nju bio i Tito i Partija. On joj je vratio, u krvavo m ratu, izgubljeno djetinstvo. Zamijenio ubijene roditelje, braću i sestru. Ljubavmladost u njoj probudio. Topli dom i sigurnostjoj stvorio.

Iz njega su je, ubrzo posle Siminog hapšenja, na Goli otok dopremili. Stigla je među prvima. Sad je već aktivistkinja. Stav je revidirala. Slobodi se primakla. Samo tako, rekli su joj, moći će Simi da pomogne.

On je tu, s druge strane brda. Život su mu poklonili. Dvadeset godina robije je dobio. Tvrđoglav je i uporan. Špijunska zakletva neće da pogazi. Izdaju ne priznaje. Veze i saučesnike ne otkriva. Saradnike i druge agente NKVD-a još prikriva.

Ona će skoro na slobodu. On će o statiodvije da pod kamenom gnječeni izgječeni istrune.

Samo ona, Smiljka, rekla joj je drugarica Marija, njen isljednik, može da mu pomogne. Neka se, dovoljno je, sjeti svih oficira s kojima je njen muž najviše drugovao, koj je njoj,

u kuću, najčešće dovodio, najviše ih pominjao. Koje je hvalio, a koje kudio. Ostalo je njihova briga.

Sve je to Smiljka, ljubav svoju, Simu da spase, učinila. Nju je, ne zna kako, preskočila. Sa Simin om agentur om nije je povezala. U druge odnose s njim ju je smjestila. Simine priče o njoj, njenoj pameti i ljepoti prisjetila se kad ju je, iznakaženu, posle špalira vidjela.

Posle izvikivanja njeno g imena ispred Centra, o ne noći, u njen dolazak na Goli se potpuno uvjerila.

Tada je sve shvatila. Ni je mu bila samo ljubav nica. I, saradnica u špijunazi mu je O n a b i l a. Na zlo i izdaju ga je navodila. Oboje ih je uništila. Prvo joj je njegovu ljubav, a zatim i dom razorila.

Sada je došlo vrijeme da to plati. O n a će je raskrinkati. Natjeraće je da prizna. Raskrinkaće mrežu u koju je i njenog Simu uplela.

Svake večeri, poslije stroja, ovakvim pričama i prijetnjama, Smiljka je i sebe i nju mučila. Dok ju je obrađivala, Smiljka je nije tukla. Svoju mržnju je bolnim i nesuvislim razmišljanjima iskaljivala. Ni ka o go nič na tragaču, nije joj pretežak kamen tovarila.

Svaka aktivistkinja, svoju bandu je imala. Da svoju bandu slomi, svaka je sebe zadužila. Sva moguća i nemoguća priznanja iz nje da istrese. Isljednikovo je da to dalje prosijava, provjerava i utvrđuje. Njihovo je da bandu na to prisile. Način da se to postigne, teškim ili čak šim kame nom, batinama, izvođenjem pred stroj, pljuvanjem ili zastrašivanjem, noćnim stajanjem ispod sijalice, ili bdenjem u ćošku pored kible... dogovara nje na sastancima aktiva, dirigovanom iz Centra, a Centru iz Uprave.

Isljednici su tražili da se zapisnici dopune. Aktivisti su znali da im od broja dopuna, otkrića, sloboda zavisi. A, do slobode lakši život na Otoku. Natjerati svoju bandu da progovori, nove neprijatelje na slobodi otkrije, potvrdi valoje i skrenu reviziju njih ovog stava, učvršćivalo isljednikovo uvjerenje da su se popravile, prevaspitale, na put Partije se vratile. Zapisnicima

bande premošćavale su Senjski kanal, gurale se da ga što prije na Punatu preplove. Isljednici priznanja dobijali.

Te večeri sastanak im se oduži. S a zebnj om je krišom pogledav ala u dvadesetak bijelih bluza oko starešininog stola. Nešto novo, još nepreživljeno su s novale. Instinktom progonjene životinje je to osjećala. Iz napete atmosfere, strah je upijala. Propuštanje kroz špalir bojko tovanih i, od muka, odrvenjele Cvijete, nadošlu strepnju je pojačavalo. Ponovno, kolektivno, udara nje, psovanje, pljuvanje bande posle večernjeg stroja, drugačije svanuće je nagovještavalo.

Neizvjesnost pu na straha ne dade joj oka da sklopi. Ni ostalima, nabijenima ispod boksa, osjećala je.

Činilo joj se da ih ujutru, žešće na kamen potjeraše. Težak kamen i njoj opet natovariše.

- Tovari, bando! Ne taj. Ovaj. I, ovaj, nosi! I, Smiljka se u pravog goniča preobrazila. I, vodonoše ih s kantama zaobidoše. Samo goni će napojiše. Sunce nemilosrdni je upeče. Jauci, lomljava stijenja, kric i ju di i gal ebova nebo ispuniš, more uznemiriše.

Prekide ih zvono izdoga. Metalnim zvukom označi kratkotrajni prekid mučenja, uspostavi preteću tišinu. Kroz nju, ko fijuk biča, odjeknu njeno ime. Odbi se od kamena, potonu u morske dubine.

- ... u Upravu!

Ponovljena prozivka donese joj zapovijest.

- Večeras će se raskritikovati, ili raskrinkati, svejedno, posljednja grupa s kojom si ti došla – šetala je isljednica Rada između prozora i stola.

- Od tebe će, kao i od ostalih, traži ti da pričaš o svom neprijateljskom radu, zbog kojeg si i stigla na Goli.

Ovlaš je prelazila rukom preko podebele fascikle na stolu.

- Tražiće da govoriš imena, činove, da opišeš izdaju, otkriješ zavjeru, veze, namjere, ciljeve. Pogled nije dizala.

- Tvrdiće da ti, kao oficir u našem Ministarstvu, znaš više i za našu zemlju opasnijih stvarih od drugih, od onih koje si u istrazi i na sudu rekla.

Rukama se o sto nasloni.

- Ma šta te pitale, traži le da govoriš, ma šta one radile i uradile, ne govori i ne odgovaraj. Pogleda u nju, pored vrata, uklipljenu.

- Reci samo da je sve to stroga vojna tajna. Da nikome ništa, sem isljedniku, ne smiješ povjeriti. Idi, sad!

Okrenu se nebu i moru.

- Neće mi vjerovati - klecaoj je i glas i koljena ka vratima.

- Biću ja tamo.

Sustižeje ohrabrenje.

Pred barakom su je čekali ispitivački po gleda akti vista i manjerka ohlađene čorbe.

Težinu kamena, tog popodneva, nije osjećala. Sunce vatrom u nju nije prodiralo. U jedno se slila s gonjenima i goničima. U masu koja se neprekidno kotrija, posrće, pada i diže se, jauče, moli za milost, za kap vode, krvari između kamena i neba.

Teška sjenka kamenog brda ih prekri. Sunce ih, tramo se vukući, napusti. Zvuk metala ih zaustavi.

»Uz Maršala Tita,

junačkoga sina...« odjekivalo je zvonkije, odlučnije.

»... I našu osjetiće pest!« Preteće.

Bila je to priprema. Uvertira. Ona je to znala. Isljednica Rada ju je pripremila.

Da li su to i druge iz posljednjeg Punatovog tovara, znale?

Znaju li da od večeras neće više sve biti jedna, jedinstvena banda? Da neće više sve one, manj-više, ravnopravno nositi teški kamen? Da ih neće sve, manje-više, podjednako biti, pljuvati, psovati, žedom moriti, ponižavati, lomiti i slamati

Znaju li da se večeras sumiraju rezultati tromjesečnog prevaspitavanja, ujedinjenih napora isljednika i aktivista na otkrivanju još neotkrivenih izdajnika?

Da će ih ove večeri raslojiti? Razlučiti ti, ko ovce u toru. Odvojiti iskrene od neiskrenih? One, spremne da se raskritikuju i druge da raskrinkaju, optuže, u zatvorima im spas od dalje izdaje i zabluda nađu, za Goli otok im pravi put trasiraju, one će kročiti na put ozdravljenja. Sići će sa Sizifove

staze. Napustiće mermerni put teškaša, od majdana do plavog mora.

S onima, koje nemaju šta više da kažu, koje su sve rekle, a takvih ovdje nema, ima samo onih koje neće da govore, koje kriju, koje su i dalje neprijatelji, šta će s njima biti? O njima je već odlučeno. Presudu će im kolektiv, demokratski, pošteno, izreći.

U polukrug usađena, od isklesanog kamena, sjedišta, krasila su neveliki plato arenu, izdignutu iznad pristaništa. Vazduh je miran. Galebovi spavaju. More je jaskavim plavetnilom, uzvraćalo sjaj mjesecu. Hladni mjesec razotkrivao je avetinjsko naselje, izniklo na pučini, iz morskih dubina. Osvjetljavao svaki kamičak, svaku pukotinu u stijenama.

Barake su, po redosledu, svoju sadržinu bljuvale. Bez žurbe, arenu popunjavale. Po već razrađenom scenariju ih razvrstavale. Banda, u dnu sjedišta, na šljunkovitom platou za raskrinkavanje. Bijele bluze su prve redove ispunjavale. Iznad njih, prazan red, pa privremeno najbrojniji slobodni članovi kolektiva. Dva prazna reda, a na galeriji, okoštala banda, bojkotovane s pratiocima.

Na suprotnoj strani kružnog platoa, sto i tri stolice. Dvije sa strane. Na srednjoj, komandant Centra, Beta, zadubljena u hartiju ispred sebe. Škripa šoderica, ućutkano, donese preteću tišinu. Amfiteatar na nogama, ćutke, pognutih glava, dočeka isljednike.

- Sjedite!

Betina komanda završi ceremoniju pozdrava.

Predstava je mogla da počne.

Smještena, isturena naprijed, zajedno sa sapatnicama, bi prisiljena da gleda pravo, u ono za stolom. Desno, aktom oslonjena o sto, isljednica Rada. Sem otkvke, kojom je razbija i ponovo uspostavlja tišinu, ni čega na njoj isljedničkog nije bilo. U njih ni pogledala nije. Ispred sebe, lakovanom cipelom, kamenčice je kopala. Na lijevoj, Betinoj strani, elegantna, prelijepa, njegovana crnka. Suprotno od Rade i njena suprotnost. Zelenim, prodornim očima, prebirala je po

licima onih na šoderu, ispod sjedišta. Dva zelena, oštra svrdla i nju probodoše. Utrobu joj izvrnuše. U čvor vezaše.

Prvi put je sada vidi. Marija. Ime koj e je , fij ukom biča, svakodneвно radilištem i barakama fijukalo. Goničima podstrek davalo, gonjenima strah u kosti utjerivalo.

Pobježe zeleni m očima. Svoje priko va za spuštenu, Radinu plavu glavu.

Ime prve sa spiska odjek nu ostrv om. Nije bilo n jeno. Na sredini kruga, p od mjes ečev reflekt o r, na đe se j oš nedozrela djevojka.

- Okreni se ženama i pričaj – uputi je Beta.

- Govori!

- Brže!

- Šta čekaš?

- Hoćeš limun

Oživje gledalište.

Drhtavim glasom, čuše je samo prvi redovi , r da je studentkinja. Iz provincije u Beograd stigla. Siromašno dijete, siromašnih roditelja.

- Ne čujemo!

- Glasnije!

- Odveži jezik!

- Otvori usta!

Školo vala se zahvalju jući brizi Partije za mlade. »Čovjek je naše najveće bogatstvo«, rekao je drug Tit o, pope se drhtavi glas do galerije.

Partija ju je iz bijede izvuk la, u Beograd dove la. Šansu da uči i nauči on o št o j e zem lji i socijalizmu po treb no joj je pružila. Svjetsku književnost je studira la. Ona je, eto, tu ruku hraniteljku, do krvi ujela. Partiju i Tita, svoje dobročinitelje je izdala. Po dlo im je no ž u leđa z a bola. N aivnu, st ariji je sa fakulteta zaveli. Počastvova na povjeren je m, od ljubavnika nagovorena, ilegala noj g rupi intele ktualaca, gradskog ološa, neprijatelja svih boja, probisvijeta i plaćenika se pridružila.

- Ne vrdaj!

- Imena govori!

O stijenje se odbiše, pučinom za ploviše, kanal preploviše, pet, šest, sedam... imena.

-Ko još?

- Sjeti se, sjeti!

- Imala si dosta vremena.

- Profesora si zaobišla, - podsjeti je jedina, koja ga je iz studentkinj, kamenom iscijedila.

Nije ga zaobišla, objasni. Njega je za kraj ostavila. On je i najvažniji. On ih je organizovao. Vođa im je i ideolog bio. Putem izdaje on ih je sve vodi o. Plano ve za rušenje našeg demokratskog socijalističkog sistema, on je krojió. Zadatke da među studentima rova re, sumnju i razdor da unose, on im je lično davao. Istomišljenike da prona l aze. ZaŠtaljina, za obaranje naše narodne vlasti u revoluciji stvorene, da ih vrbuju.

Koga je ona sama vrbovala i zavrbovala, s kim je sve i o čemu razgovarala, otkrivali su aktivisti pitanjima.

U Betin zapisnik poteko še nova imena . Mnogo njih, studenata, komšij , poznanika, porodice i rođaka sa sela... Gazdaričino zaključí spisak.

- Imaš li još šta da kažeš? - požuri je Beta. Reče da ima. Iskreno se kaje za izdaju koju je počini la. Bila je slijepa i zavedena. Partija joj je još je dnu šansu pružila. Ovdje joj oči otvorila. Svudu binu svoga pada u izdaju, ovdje je shvatila. Opravdaće povjeren je druga rice islje dnice Marije. Neće iznevjeriti ni očekivanj a đugarica iz aktiva . Neizmjer no je zahvalna svom pratiocu, kaza joj ime. Ona joj je puno pomogla da najzad dođe k svijesti, raskrinka one koji još uvijek na slobodi truju i na zlo na vode mlade i neiskusne. Odsad njen život i njene misli pripadaju samo Partiji i drugu Titu. Dokazaće to svojom borbom i radom ovdje.

- Ima li još neko pitanj

Pitanje su bila iscrpljena. Zapisnik prepun.

- Šta ćemo s njom? Da joj damo posljednj u šansu Pita samo Beta.

- Vjerujem da je bila iskrena. Da je primimo u kolektiv.

Oglašava se zaduženi pratilac.

- Primamo je!

Desetine ruku, poljetješe nebu.

- Dobro, - saglasi se i komandant.

Skrenu joj pažnju da to, što nije više banda, već član kolektiva, ne mora da zna č i ništa. Od kolektiva do bojkota, mali je raskorak. Sve što je rekla biće provjereno. Teško njoj, ako je nešto sakrila. Zato neka i dalje razmišlja, neka se prisjeća. Kolektiv joj je prilika da se i na drugi način dokazuje. Ne samo radom. I, izdajice, žešće nego ostali, mogu da rade. Bespoštednom borbom protiv bande treb da se dokazuje.

Čvrstim korakom, uzdig nute glave, studentkinja napusti plato. Zauze mjesto u sredini amfiteatra.

Ona ne stiže da se uplaši. Neka druga je prozvana. Prozivka nije ni po azbuci, ni po abecedi. Po nekoj posebnoj šifri, po sistemu nekom prozivaju.

S kraja polukruga jauknu, šoder ispod sebe razbaca, omanja, debeljuškasta, sredovječna žena. Četvoronoške se do sredine kruga dovuče. S mukom se, na debele, krvavim brazdama išarane noge, osovi.

- Sve sam rekla, drugarice isljedniče. Još u istrazi samsve priznala.

Ne dade komandantu do riječi da dođe.

- Recite im, drugarice Marija. Pred Marijine noge ničice je pala. Sklopljenim rukama je molila. Debelo tijelo treslo se ritmom jecaja.

- Pod bojkot! Vodite je!

Komandanta Betu, Marijin pogled odiže.

- Pod bojkot bandu!

Odazva se hor aktivistkinja.

Gore na galeriju, dvije jače, jedva je odvukoše. Cviljenje pesnicama učutkaše.

Red bi ponovo uspostavljen. Program nastavljen.

Mjesečev reflektor obuhvati Stanojku. Visoku, mršavu figuru lje pogoduljastog l. Njoj znanu iz Deligradske. Čutljiva, blagih pokreta i pogleda, sama sebi dovoljna, svoje

zatočenstvo usamljen je preživljavala. Pokušaje za zbližavanjem, zagonetnim je osmjehom odbijala.

O njoj su znale da je prvoborac, da Spomenicu ima. S Kozare, na kojoj joj je sve ostalo, je bila. Ratna bolničarka, zubni ljekar i potporučnik je poslije rata postala. Ni jednog oficira, ni jednog vojnika, nije je za više pitao. Brzo je pored nje disciplinovane i osmjehnute, prolazio.

- Pričaj Stanojka. Na tebi je red. Okreni se ženama.

Okrenu se. Poslušala komandu.

- Govori bando!

Nape se tišina do pucanja.

- Digni glavu!

Stanojka ovo ne poslušala. U stavu mirnom, oslušala upravnu. Očima i vidljivim osmjehom, bijele kamenčiće ispred sebe je milovala.

- Vidi gada!

- Ona se još smije!

- Ruga nam se, banda!

- 'Oće još. Malo joj je bilo.

Pod bojkot, pade presuda.

- Vodite je! - naredi Beta.

Mirno, bez roptanja i otpora, puštila je odvodu među bojkotovane.

I Marija se smješkala.

Na redu su, znači, vojna lica. Hoće li ih sve, kao Stanojku, pod bojkot baciti? Hoće, sigurno. Samo njih nekoliko su, od vojnih lica, na prevaspitavanje ova moć veli. Ostale su po vojnim zatvorima kaznu izdržavale. One iz njene grupe su van zakona stavljene.

Čvrsto, odsječano, vojnički i Nedjeljki nikorak joj nagađanja prekinu. Nije čekala komandu. Sama se k poroti okrenula. Drsko je i samouvjerenom, njena muškbaničasta, tvrda i čvrsta glava nebo parala. Prepade se za nju. Bojkot joj ne gine. Sama ga je sebi obezbijedila.

- Hajde, Nedjeljka, govori šta imaš

Nekako blago umirujuće progovori Beta. Mirovali su i prvi redovi sjedišta.

- Ja sam vojno lice, oficir. Za svoja djela odgovoran sam samo vojnim vlastima. Vojni sud mi je sudio i presudio. Kriva sam i svoju ću kaznu, do kraja, disciplinovano izdržati.

Kao pred vojničkim strojem, izraportira kapetan Neda.

- Dobro, vidjećemo. Za sada si u odloženom stavu.

Ovakvoj odluci se porota ne suprotstavi.

Nedjeljka sama odmaršira u gledalište.

Sad će nju. Sad je Ona na redu, zaigra srce isp od grla. Zabolješe zategnuti mišići na skvrčenim, izubijanim nogama. Mozak obloži kopr ena straha i nesigurnosti. U tamu potonu ono što, po uputstvu, treba da im kaže.

Nije Ona. Neku drugu su pod mjesec izveli. Ne sluša je. Ne gleda je. Ni nju ni gomilu koja joj urlanjem uzvraća. Dvije je, vidi, odvukoše.

Opet je neka druga.

- ... u našim stanovima su se okupljali... muž i ja smo pisali... zavjeru smo kovali... vrbovali i smo... pomoci od ambasade... bilo nas je...

Odlomci ovjetine do prave domoga su joj, u naletima, dopirali. Grozni castrah i ni je napustila. Magla iz glave sporo se povlačila.

Nešto jasnije čuženinu spremnost da okajesvoje grijeha. Odlučnost da se popravi, da odsad vjerno i odano služi svome CK-u. Zahvalnost njemu za pruženjujoruku. Isljedniku i kolektiv za nesebičnu pomoć. Za kletvu da se bez milosti sbandom obračunava.

Spremno i odlučno je odgovarala na dodatna pitanja porote. Bez zamuckivanja izdiktirala još nekoliko imena.

Odleprša u kolektiv.

Moći će i Ona kao Neda. Mora, sebe radi. Ne drsko. Mirno i dostojanstveno će i m reći ... I u Nedjeljkinom raportu prepoznala je Radine puke. Marija se nije mijesala. To je ohrabri.

Prozivka je zateče umornu, strahom i napetošću iscrpljenu. Pomirena sama sa sobom i sudbinom, izađe na pozornicu.

Ko je bila i štaje radila, drhtavim glasom, tih o objasni bijelo-crnoj gomili ispred sebe.

Da je njen i drugih oficira iz njene grupe neprijateljski rad, stroga vojna tajna, da to smije samo isljednik reći, već je i rekla, saopšti im u jednom dahu.

Osta prazna, nezaštićena, sama, mjesečevim zracima razgolićena, lažna. Svoju nesigurno st i neuvjeri ji vosti na gomilu je, činilo joj se, prenijela. Nestvarna tišina predugo je trajala. Ritmički udarci Radine olovke iza leđa, mali mozak su joj rastakali.

- Lažeš! Nijesi, nijesi sve rekla. Veze sa NKVD-om i mojim mužem Simom si sakrila. Ako te on štiti, neću ja. Ja sve znam.

Ispružene ruke i kažiprsta, zapjenušana od vike, prema njoj je išla Smiljka.

- Drugarice isljednik, Ona to mora da prizna. Ne može nekažnjena da se izvuče, a moj Sima dvadeset godina zbog nje da trune.

Obiđe je i stade ispred stola.

Za Smiljko m se i Ona zbunje na, nemoćna okrenula. Od Rade pomoć, dalja uputstva, tražila. »Biću ja tamo.«

Rada nije nju, Smiljku je pravo u oči gledala. Olovkom o stojače i brže zadobovala.

- Dobro, dobro, provjerićemo to. Idi na mjesto. Spusti joj komandan t podi gnu tu ruku i iz bezumljenu glavu. Vрати se Smiljka u prvi red, pokunjena, smanjena.

- Položila sam zakletvu da ću vam v ojnju tajnu. Samo me smrt te obaveze može osloboditi. Ne smijem vam ništa reći.

Slaga i ne trepnu. Pomože Ona sam a sebi. Umiri, n planiranim malopredašnji m događajem, uznemirenu masu. Zapriječi dalja ispitivanja. Spriječi da joj majku za Enver Hodžinog špijuna proglase, a da Ona to, pod mukama, potvrdi.

Na posljedice o d te k izrečene ži, ne pomisli. Šta će isljednik na to reći, šta će i da li će je zbog toga kazniti, nije mislila. Sama sa sobom i za sebe se bori la. I, izborila.

Ponižavajući strah u sebi, još jedanput je pobijedila. Varljivu vjeru u nečiju pomoć je odbacila. Na svoje se noge oslonila. Svoju sudbinu u svoje je ruke uzela.

Komandant joj odloženi stav dosudi.

Gomila presudu očuta.

Do svojeg novog mjesta, novog položaja pod ovim vrelinim mediteranskim nebom, Nedeljkinim tragom pođe. Bez pratnje joj se priključi. Laka koraka, srcapu na nadošlog samopouzdanja. Dočeka je Nedin osmjeh razumijevanja.

Položaj odloženih bio je visoko, na galeriji. Samo red nže od bojkotovanih. Između njih i kolektiva bila je veća praznina. Dva reda praznih kamenih sjedišta. Toliko ih je bilo i između najbrojnijih žitelja Otoka - kolektiva i onih, u tri reda svrstanih, aktivistkinja.

Iz odloženog stava moglo se u stav bojkotovanih, ili u stav kolektiva. Samo jedan iskorač, naniz ili naviše. Iz kolektiva put je vodio do aktiva, ili pravo u bojkot. Iz aktiva se more preplivalo, ili međuba ndu vrćalo. Popravnog, odloženog stava za njih više nije bilo.

Odavde, sa galerije moglo je pogledom arenu, žene u njoj, isljednike i komandan ta da preskoči. Riječi samop tužbe i presude da ne čuje. Spajanje mjeseca i mora, njihovu zagonetnu igru, da gleda. Beskrajnu morsku pučinu, svijetlima nekog nikad viđenog grada da pregradi.

Bila je visoko nad morem. Još mnogo daleko od njega.

One u parteru, bile su mu mnogo, mnogo bliže.

U NOVOM STAVU

Nije više teški kamen nosila. No vi po saoj dodijeliše. Čuskijom je iz brda stijenje odvaljivala. Teškaše je kamenom snabdijevala.

Iz barake do radilišta sve odložene jedan pratilac doprati. Svakoj ponaosob stijenu za vađenje odredi.

Na kamenoj kosini iznad Sizifove staze, ostaje sama, slobodna. S obadviije ruke, tešku gvozdenu ćuskiju, na kamenu gromadu ustremi. Iz kamena varnice sinuše. Čelik odskoči. Stijena se kamenu odupruje. Injuićuski ju obori. Ponovni pokušaji da stijenu pokori, savlada, nijesu uspijevali. Duboko ukopanim korijenom, čvrsto urasla u brdo, ni pomjerila se, ni uzdrhtala nije. Udarac udarcem je vraćala.

Krijući od pratilaca, u drugu, ispod oka pogleda. Bliža njoj je, nemilosrdno, gromadu gvožđem tukla. Ranjenoj stijeni ranu produbljava.

Treća od nje nije udarala. Duboko u procjep štanglu je zavukla. Slabučkijoj pronasla. Pokol ebana, uzdrmana stijena se brani, opire. Naguta naprijed, ponovo se u ležište vraća. Uzalud. Jačom silom iz korena iščupana, od brda odvojena, strmoglavi se naniže.

- Čuvaaaj!

Kameni usov stopi se s pobjedničkim uzvikom.

Do ručka, njena stijena ostane pobijeđena.

Popodne pratilac i stražarjoj bi Smiljka. Na jutrošnjoj stijeni je ostavi. Svaka je svoju morala da savlada. Kao i jutros je mučila. Bjesomučno je, stisnutih zuba, na jedno mjesto udarala. Ugrijano željezo je i kamenu i njoj rane zadavalo. Od tragača dobijen je, još svježera na dlano vima pr odubilo, nove otvorilo.

- Ne tako. Nikad je tako nećeš savladati. Daj mi štanglu.

Okrvavljeni čelik predade Smiljki.

- Ovdje udri. Po ovoj crnoj crti. Tu je najslabija. Tu se sa drugom spojila. Sve ima svoju slabu tačku, pa i kamen. Samo je treba pronaći. Onda ćeš ga lako savladati.

Ne steži ćuskiju. Ruke će ti onesposobiti, unakaziti. Pusti je neka ti kroz šake klizi. Evo, ovako.

Poslušaj Smiljku. Do večeri jstijenu dobro uzdrimala. Za koren, za maticu se samo pri dnu još držala.

Sjutradan, oko podne, »čuvaaaj« i Ona j vikala. Svoju prvu stijenu, najzad je prelomila, od matice odvojila.

- Bićeš ti dobar radnik – pohvali je Smiljka.

- Moram ti nešto reći - zapali cigaretu.

- Osumnjičila sam te za vezu sa Simom. Htjela sam da patiš, da te muče, a ja da gledam. Bila sam ljubomorna. Iz dna duše sam te mrzjela. Simo mi je život, ljubav moju zagorčavao. Dana nije bilo, a da me s tobom nije poreдио. S tobom me za svaku sitnicu prekorijevao. Mene je samo žalio. Iz sažaljenja me za ženu uzeo, mislila sam. Tebe je on volio. I u dom naš te doveo. Mojoj neukost se pred tobom sprdao. Bila si krst na koji me moj Sima razapinjao. Tvoje hapšenje i dolazak na Goli, u vašu vezu me još više uvjerio.

Glas joj se sa zveketom želje zamiješao.

- Sve svoje sumnje sam drugarici Radi, na raportu, rekla. Ubjeđivala sam je da i ti, a ne sam o n, dvadeset godina zaslužuješ. Zajedno treba da trunete i istrinete. Ni da robija bez tebe, nijesi mu dala. Za njim si i na Goli stigla.

- Vidjećemo, - rekla nije drugarica Rada.

- Na raskritikovanju vidjela sam da se izvlačiš, da ćeš se izvući. Bije si mržnja, svijest su mi pomračili. Tako sam i pravila prekršila. U Centru sam zbog toga po nosu dobila. Komandant Beta me ozbiljno upozorila. Rekla je da sam pred svima nepovjerenje prema isljedniku kazala. Nijesu me kaznili. Moje iskrene namjere i dosadašnje dobro ponašanje, u obzir su uzeli. Vjerujem isljedniku i sad znam da ti sa Simom ništa nijesi imala.

Sad mi je u neku ruku lakše. A, opet savjest me grizla. Zbog mene si i u bojko t mogla da završiš. Ponovo kroz špalir da prolaziš.

Zbog stida i savjesti ti sve ovo i pričam. Ne bih željela da me, ako ostanemo žive, po zlu pominješ.

Dvije suze bijeli kamen orosiše.

Jedna nevolja manje, pomišli Ona, udaraj ući ćuskijom u procjep.

DVOMOTORAC

Neuobičajeno, te večeri, bandu pod sijalicu nijesu izveli. Ni svakovečernje raskritiko vanje i raskrinkavanje u baraci se ne održa. Pripremljene kritike i samokritike ostaviše za drugi put. Izostaše i pohvale i pokude za minularadni dan. Izostade te večeri sve već znano i uhodano, sem pjesme u struju, koju snažnije povedoše. I bojkotovane su pustili da sklopčane pored kible u čošku čute. Starešina, aktiv oko sebe okupi. Ne ču se zbog čega. I da se čulo, čuti se nije smjelo. Uzbuđeni žagor aktivistkinja označi kraj kratkog sastanka. U druge unese nemir i zebnju.

Šta li se to sprema? Šta još može da se spremi, da se dogodi, što još nije iskusi i vidjela? Dok su lijegle pokuša da pogled neke od njih uhvati. Iz pogleda šta spremaju da dokuči. Da li je njoj ili nekoj drugoj nesrećici namijenjen o? Ne dokuči. Nadriješe pitanja, bez odgovora. St rah se zebnjom oglasi. Sklopča se da joj napetost i drhtavicu aktivistkinje pored nje ne otkriju. Zadržu dah da im san ne odagna. Da čuje o čemu među sobom šapuću.

- Prokleće dan kad se rodila.
 - Propištaće majčino mlijeko. Namjesti uvo da bolje čuje.
 - Bosa je mnoge od nas krvavo zadužila.
 - O Bosi pričate - priključu se glava s druge strane boksa.
 - Aha, o našem dvomotorcu. I ti je znaš
 - Bolje no ijedna od vas. Neću je zaboraviti dok sam živa.
- Igle mi je pod nokte ukivala.
- Meni je, u istražnom, cigaretama tabane pekla.
 - Bila je mučitelj i dželatu zajedničkoj sobi.
 - Mene je niz kamen za kosu vukla, s vrh brda, pa sve do pristaništa. Lice, ruke i noge mi je tada odrala. Unakazila me za čitav život. Bubrege mi je o kamen obila.
 - Još i sad čujem njen avetinjski smijeh dok mi je motkom cjevanice prebijala.

- Sva se naježim kad se sjetim njenog iskrivljenog lica, grča mržnje, staklastog pogleda vrijavih očiju.

- Uživala je da druge muči.

- Radila je ono što ni jedan isljednik ne bi.

- Nas Crnogorke je s posebnim zadovoljstvom mučila.

- Ko će koga, ako ne svoj svoga. Prigušiše smijeh.

- Ja ne bila sjutra u njenoj koži.

- Ima ih dosta koje će htjeti da joj vrate milo za drago.

- Ne možemo joj sve vratiti ni da je ubijemo.

- Onakvu nakazu bi i trebalo ubiti.

- Bi, ali ne smijemo. Čule ste šta nam je rečeno.

- Radi istrage, valjda.

- Imaće šta i da pjeva.

- Nije nas on a džabe on ako mučila. Zbog nečega a joj se mnogo na slobodu žurilo.

- I, Upravu je obmanula.

- Platiće i njima, a i nama, bogme.

- Tišina gore! Spavanje!

Prekide dežurna priču.

U baraci zavlada tišina. Njoj san ne htje na oči. Odgonio ga je i vjetar, koji je iz časa u časa postajao mah nitiji. Jakim udarcima kidisao je na baraku. Povlačio se, pa ponovo, još žešće, nalijetao. Bijesno škripec i, daske su mu odolijevale. Kroz pukotine su nevoljno njegov ledeni dah propuštale.

Njena prva prava bura otkako se ovdje ukotvila. Ne zna joj namjere, snagu i čud. Hoće li je i sjutra biti? Traje i kao beogradska košava tri, sedam ili dvadeset i jedan dan

Ujutru, razabrala je, dolazi nova grupa. Prva, nova posle njene. Može li Punata u tome ova bura da omete? Ne vjeruje. Dopremiće on svoj tovar, ma karaga mornari plivaju ući vukli. Savladaće Punat Senjski kanal, o čijim su strašnim ledenim burama, stari zatočenici Otoka pričali.

Sad mora da je već, natovaren, krenuo iz Bakra. Kako li je onima u potpalublju? Ničeg, za šta bi se pri tumbanju uhvatile, dolje nema. Ko li je ta jada, koju Punat po drugom put ovamo donosi? Zna li mračna šta joj ovdje priprema? Zna li šta je

čeka? Mora da zna. I, ona je njih još gore dočekivala. Kako je onda pus tila da je pono vo uha pse? Zašt o se, još dok je to mogla, nije ubila? O na bi, mis lila je, na nje nom mjes tu, to sigurno učinila.

Punat im je bio jedina veza s onim drugi m svijetom. Jedanput nedjeljno dopremao im je hranu i lijekove, možda. U poslednj im tura ma b ilo je kača i cementa. Naselje se učvršćivalo. Počeli su i neke kuć e da zidaju, stepenište da proširuju. Pripremale su naseobi nu za ot por b ur i, za nečije dugo prebivalište. Istovar hrane nije zapažala. Radile su to one iz kolektiva. Ban di i nj ima iz o dloženoga ost ajao je cement. Svaka vreća po pedeset kila. Za svaku od njih po toliko. Od spremišta do gradilišta. Bez mogućnosti i prava na predah. One su mogle i da popucaju, kičma da im se rasprsne, ali ne i vreća. Mogle su da se raspu, crijeva da prosperu, ali ne i ment.

Posljednj i živ i Puna tovt ovar bi l a je n jena g rupa. U njih o vom prevaspit anj u se uveliko odmaklo. Razlučenje kuko l ja od pšen ice. Sju tr a će do pr emit i novu grupu na prevaspitanje. No vo gori vo za mašine riju. To čak ne smije da stane. Zupci da otupe.

Prevaspitane i na djelu provjerene Punat će u naručje Partije vratit i. Sljedećim a, nova b an da, za i sko rak k a slobodi, biće prilika. Trudiće se svaka da njen bude najuvjerljiviji, najčvršći, time i najkraći. Onima iz kolektiva, iz odloženog naročito, čija je istraga još u fazi raščišćavanja, nove su donosile ponovljene strepnje. Opasnost značile.

Šta ako im Puna t don ese pozna nic u sa ulice, komšinku, prijateljicu, rođaku, koleginicu sa posla, drugaricu sa fakulteta, iz iste partijsk e organizacij e. N ek u s k ojo m je kafu popila, knji gu razmijen ila, ispo d ruke korzo om šetala, ljubavj o povjerila, au zapisnikj e ni je u nij ela? Ni na raskritikovanju, posljednjoj šansi, nije se nje sjetila.

Hoće li se ona drug a po sle špalir a, priti snuta teškim kamenom, još ako je vidi, toga prisjetiti? Hoće li svoj zapisnik, njenim imenom dop uni ti? S a njom r eviz iju svoga stava otpočeti

Oburvaće se tada kameni zid, koji je s mukom između sebe i bande zidala . Vrat iće je po novo na sta z u s koje je tegobno sišla.

Pod tanki m čebetom , pod udar cima bure , noć a s je i njeno srce zeblo. Hoće li i njih, iz odloženog, u stroj špalira staviti? Hoće li špalir cijena i za njenu slobodu biti? Generalna proba pred prijem u kolektiv? Provjera njene iskrenosti, spremnosti i odlučnosti da se vrati na pravi, Titovput socijalizma? Snagom udarca, hoće li, iz otkrivenog, prikrivene neprijatelje, otkriti »... i našu osjetiće pest!«

Hoće li se, koliko čvrsto i u taktu, njena pesnica uskladiti sa tom pjesmom? Svaki raskorak, nesklad, zna, skupo se plaća.

Koga li će to sutra, ako je stave u stroj, Ona tući? Čije li će mlado, ispijen o, bli jed o lce s vojom pes nicom unakazivati? Čije bubrege, jetru, srce, dušu rasturiti

U groznici straha od sebe same, zoru i poziv na ustajanje budna dočeka.

Pritisnuta ledenim gvoždem, gonj na ledenim vjetrom, pope se na padinu. U glavi među stijene.

Odložene su započeti posao nastavljale.

Štangla joj ldo m prik ova dla nove. Parčad smrznute kože ostadoše na njoj. Bura je bijesnje la. Nadi ra la s n iskog crnog neba. Spajala ga sa pocrnjelim morem. I kamen je potamnio. S naletim a vjetra dopi rali su o djeci borbe razbje šnjelo g mora i kamene obale. Rikom ranjene zvijeri more je ri galo kamenje. Čistilo je svoj u utro bu. Ba č e ne, odro njene sti jen e su mu je razdirale, ranjava l e ga . Ob oji se pristani šte boj m krvi. Ranjeno more se grčilo, podrhtava l o, bran ilo se i napadalo. Obalom se valjalo vraćeno kamenje.

Iznenada, nasto zatišje. Bura posusta. Vjetar se pop e u visine. Progna sa Otoka crne oblake. Odnese ih sobom ka nekoj drugoj obali. Raščisti se put suncu, galebovima i Punatu.

Iz naselja dopri je užurbani žag or. Sa pristani šta su odjekiva l e kratk e koman de. B and a je tra l ja ma i rukama sklanjala o d mor a vra ć e no kamenj e. Oslobo diše prilaz stazi

mučenika. Odvaljene daske na doku ponovo prikucaše. Lance na stubovima pričvrstiše. More je još krvarilo.

Iz stroja u formiranju, odjeknu pjesma.

»Jugoslavijo, jačaj sve moćnija...«

Dvostruk i l n a c s e n a d o v e z i v a o , o d d o k a s e d o v r h a b r d a p e o , s p a j a o s e , r e d o v n e z b i j a o , p j e s m o m i h u č v r š č i v a o , j a č a o .

»... o Jugoslavijoooo...«

More se stišavalo. Crvenilo mu potonuu du bine. Ono, pomodre. Nasuprot njemu, obalom se zabije l ješe bluze aktivistkinja. Iznad njih, na platou bliže cisterni, ređale su se sivo-zelene kabanice isljednika, naprijed, modre milicionerske, iza njih. Broj im se povećá, tek pristiglima motornim čamcem, s druge strane Otoka.

Sa obronka kame ne pada ne gledala je i vidjela sve ko na dlanu. Bolje od njih u uvali vidjela je pučinu. Prije njih spazila Punat. Prvo, kao crnu tačku. Crnju od crnog neba i crnog mora. Valjala se, potanjala, ponovo i zranjala. Iz časa u čas rasla, bivala veća, Otoku bliža. I, roptavi zvuk njegovog motora, prije njih je čula. Snažne, Titove mornare, na palubi ugledala.

Posljednji m bijesni m trzaje m, more ga zbacisa sebe. Snažnim, podvodnim talasom, odgurnu ga ka doku. Motor mu učutka. Uz daske i kolje pristaništa ga bokom prilijepi.

- Tri puta ura za naše mornare!

- Ura! Ura! Uraaa...!

Stotine grla je klicalo. Kamen je klicajehom uhiljadustručio, galebovi ga kliktajem pojačali.

- Druže Tito, bjela lica..., snažnije se nadoveza stroj.

- ... Kad ćeš doći do Užica...

Talasi su odbijali br od o d obale. Zajedno s njim, na daskama, klimavom mostu, Juljao se Centar. Ravnotěžu je održavao stroj marinaca na drugom kraju palube.

Odigoše po klopac na potpalublju. Zin u prazna, crna rupa grotla. Dugo se ničim ne popuni.

Stroj je gubio strpljenje. Čekanje se odužilo.

- ... Ko drukčije k... povija o se u talasima od vrha do dolje.

- ... Kleveće i laže... prekide ga histeričan, neljudski smijeh žene izbačene na palubu. Galebovi pobjegoše u špilje.

- Dolazi Bosa!

Prenese kamena veza do nje na padini, šapat dvostrukog lanca.

- Udri!

- Ubij gada!

Prvih nekoliko metara crna glavaje potanjala, pa izranjala iz stroja, kao maloprije Punat iz mora.

Ne ču kad joj jezivi smijeh zamijeniše jauci, ni da li ih bi.

- Ubico!

- Izrode!

- Nakazo!

Poklopiše je uzvici mržnje, bijesa, nemoći. Bosa potonu u kamen. Ne vidje joj više ni glavu, ni ruke, ni noge. Ništa od nje, nije se vidjelo. Samo po gibanju špalira shvati da Bosa još postoji, da nju, ili ono što je od nje ostalo, još između sebe kotrijaju navise.

Punat se, zatim, ravnomjerno praznio. Je dnu po jednu, u određenim razmacima, ubacivali su u zahuktali stroj.

Vika je jenjavala. Iscrpljeni špalir je umorno dahtao. Nadvladaše jauci i kuknjava udaranih.

Sa posljednjom iz potpalublja, povuče se i Centar sa palube. Krenu uz stazu mučenika. Sive kabanice mermernom stazom odoše. Punat pokrenu odmorne motore.

Umireno more ga odvede ka drugoj obali. Na ovoj ostao njegov krvavi tovar.

KAMENI CVIJET

Vrijedno, marljivo i predano je radila. Čudi kamena je brzo doskočila. Ko od šale ga je odvajivala, cijepala, iz korena vadila. Ranjenim dlanovima ni je dala da isijele, mladog

pokoži ci da očvrstne. Sv akog d ana, izn ova j e rane otvarala. Fizičkim bolovima, dr ug e i du blje u sebi nadvladavala. Revnos no je n ovim ka me no m i novu i staru bandu snabdijevala.

Zima i do Go log doprije. Najavila se sve češćim burama, koje su srž u kosti ma zamrzav ale, kr aćim dani ma, dužim mrakom. Sunce ih je sve rede pohodilo. Njegove tople zrake je kao dar, milost, božju prihvata la. Mraz u kos tim a je kravilo, cvokotan je v ilica zaustavlj alo, š tajnolazagi Zaboravljala je i praštala Suncu nemilosrdnost njegovu, muke na koje ju je udaralo, dok je teški kamen nosila, Sizifov posao radila. Kad kapljici znoj a da iscuri ni je da lo. Kad je morsku vodu u tren u oklop na glavi pretvaralo.

Jedn og t akvog sunčan og dana , ću skiju joj maračem zamijeniše. Sa tim , pe t ki l a teški m malje m treb ala j e, već povaðeni, rascijepljeni kamen da mara, da ga uobliči u kamen za zidanje. Teškaše je druga snabdijevala.

Opet je bila na padini. Samo Ona, sunce i kamen. Sve drugo na Otoku , naselje , gonj ena ba nda, obavi sum aglica, ostade izvan nje.

Prelazak sa ćuskije na marač shvati kao još jedno iskuš nje. Još jednim metod om u siste mu prevaspitavan ja. Kao neminovnost više.

Teškim maljem pogodi oštri, zašiljeni kraj stijene. Neuko je to radila. Čelik se odbi o kamen. U drugom zamahu, skliznu s njega. Smanjenom snagom, zadrž a se na lijevoj cjevanici. Jauk joj ću pratilac. Posjede je izmeđ u dv ije sti jen e. Reče da se odatle ne diže, da više ne radi. Pokupiće je kad u logor krenu.

Kratki, oštri bol zamijeniše slatki trnci. Ispruženu nogu i nju svu, grijalo je sunce. Pjesmu joj pjevali sudari čelika i kamena, piska ljudi i galebo va, b l agi u dari ta l asa o ost rvske bedeme. Pogledo m potr aži j oš ne ki tr ag živo ta, mr ava j ednog, buba mare, leptira, pčele ili stršljena, crva bar. Ničeg nije bilo. Sama Ona među ljutim stijenjem.

Oćima svoji m n e povjer ova . Bez tr avke , sam s amcit, iz procjepa, virio je maleni crveno-ljubićast i cvijet. Iz kamena,

baš kao i bor u njenom kraju, iznikao. Kamen ga je od ledenog vjetra čuvao. Od zaslijepljenih ljudskih očiju štitio. Sunce ga je k sebi izmamilo.

Ne ubra ga. K njemu se okrenu, sr čna. Zadrijema.

Malena stara željeznica nosila ju je naviše, ivicom kamenog brda. Dahtala je, pisko m s e oglašava la bkom otiv a. Bila je jedini putnik ovoga voza. Kroz otvoreni prozor radovala se toplo ti su nca. Njegovom zlatnom tka nju kroz nebesko plavetnilo. Bijelom odsjaju kamenog brda. Crveno-ljubičastom cvijetu u svojoj ruci. Veselom piskom vozog glasi kraj njenog putovanja. Odkakuta n iz drugu stranu zaobljenog brda. Na njemu, nakratko, osta sama. Tek da s visine ugleda, kao majčine oči, plavo i duboko jzero. Sa svih strana zaštićeno spojenim kamenim brdima.

Nađe se na njegovoj obali. Pod noga ma joj se kruni mermerni šljunak svih boja. Rukama prebira najljepše. Obasjava je i miluje duga koja potajau jezer ske dubine. Nepokretnu jezer sku površinu, u nisko m l e tu nadleće vilin konjica. Tan ka mu, pro vidna krilca zap araju vod u, ali je ne uznemire. Ona mu prati št i strepi za njega. Igra se vilin konjica. Ra di nj e, sv oju o pasnu igru, igra. Pen je se i strmoglavljuje. Oburvava se u dubine. Ona misli, nestaće. Krila ga ponovo gore uznose. Sve joj je bliži. Jasniji.

Posljednjim zaletom sle te pred nj u. Ve lik je ko palac na njoj ruci. U crnom je faku. Na štap se, prilikom slijetanja, oslonio. Duboki naklon joj čini. Crni cilindar pred njom skida. Naklonom joj crveno-ljubičasti cvijet pruža.

Uze ga. Uzdrhta cvijet u njenoj ruci. U kameni cvijet se pretvori. Metalnim zvukom zazv ečaše laticice. Utonu jzero u tamne dubine. Potamniješe okolna brda.

Strese se od zime. Svuda oko nje bio je sumrak i tišina. Iz daleke uvale, zvo no ispred Centra, oglašava lo je kraj dana, početak ...

Neoprezno je, među stijene, zaspala. Sunce ju je omamilo, zavelo. Zaspala je i spavala najtvrdim i najljepšim snom u

životu, s glavom na kamenu. Pratilac ju je zaboravila. Sad će dolje večera, tek što nije. Pa onda stroj. Pjesma, pa prebrojavanje. U stroju će biti jedna manje, Ona. Sem nazad u logor odavde nema kud. U more ne može. Neće je prihvatiti. Kao uljeza, talasima će je Otoku vratiti. Ili će je, iz hridina, vodom izlokanih pećina, stražari čamcem pokupiti.

Mrijet joj se ove noći nije htjelo. Ljepote i boje sna su joj dušu i tijelo okrijepile. Snagu da se bori za život podaril.

Noga je nije boljela. Pogleda je. Na cjevanici stari, iz 1944. godine, ožiljak. Njega je, kao bombaš, u prvoj svojoj borbi, na Piperskim kršima, zaradila. Još onda nastali, postojani otok, sada je bio nešto veći i crveniji.

Hoće li uspjeti da ih prevari? Hoće li povjerovati da je to od danas, od udara maljem? Da ovako povrijeđe na nije mogla, kad i ostale, na vrijeme, na zbor da stigne? Pratilac će to posvjedočiti? Moraće. Ona ju je zaboravila. A, nije smjela. Bila je za nju zadužena.

Na rame odiže teški malj. Alat se ne smije zaboraviti. Bila bi to izdaja, ravna izdaj i Partije. Skokovima divokoze preskakala je gromade. Mjesec joj je put osvjetljavao.

Još su zvečale kašike po porcijama, kad je do stepeništa ispod barake stigla. Pjesma odanosti i divljenja Titu i Partiji, još nije bila počela.

U osvjetljeni krug sijalice, vukući lijevu nogu, je stupila. O teški malj u lijevoj ruci i desnu nogu se odupirala. Prestojao je najteži i najopasniji dio puta.

Iz utrobe je hropac i dahtanje izvikalo. Na plato se, prd nogama kolektiva, sručila. Malj je ispustila.

Pratilac je prva do nje stigla. Nad nju se brižna nadnijela.

- Sad sam htjela da te presretnem, a ti sama došla. Baš si junačina – vikala je. Svi su to čuli.

- Rekla sam ti da mi nije ništa, da mogu i sama - po-duprije joj laž.

- Šta se to dogodilo? – siktala je starešina.

- Marač se okliznuo. Još je nevjesta. Nogu je povrijedila. Baš sam da referišem htjela.

- O tome ćemo poslije. Vodi je u baraku. I, previj je. Sad će stroj.

Stari, ratni ožiljakje pocrveni o i oteklina por ed njega, isto tako. Svijetlo sijalice crvenilo modru boju dodavalo.

Ima Boga, pomisli . Spasena je . Sa d i neko l iko d ana još ovako da izdrži. Uvjerljivo da hramlje. Da se ne zanese i sama da se ne oda.

Pošteđe je suočavanja s pratiocem . Sam o prati oca i kazniše. Tri neprekidna dežurstva u baraci. Za jednu nebudnost, tri noći i tri dana budnosti.

Redovno joj j na nozi hladne obloge mijenjala . Hranu na bok s dono sila. Pa ž njom joj svoju z a hvalnost i skazivala. I starešina barake, cio aktiv joj brigom, prećutno zahvaljivao.

Vratila se, a nije morala. Da se ubije, mogla je, a nije. Na radilištu da ostane povrijeđena, uzbuna na Golome da se digne, mogla je, a nije. Ko zna šta je sve mogla da učini, a nije. Sama se dovukla. Brojno stanje i sve njih u baraci, sačuvala. Istrage i teških posljedica ih je pošteđjela.

Tri dana su je njegovali i na poštedi držali. Četvrtog j na tucanik poslaše.

NA TUCANIKU

Nalazio se na samoj obali. U podnožju kamenog brežuljka, nedaleko od cisterne, u produžetku pristaništ . U blagom luku, leđima prema pučini, sjedjelo je nekoli ko žena. Pred svakom, negdje manja, negdje ve ć a , gomila krš a. Između njih, kupe tucanika. Mnogo ga bijaše. Punata je nevrijeme omelo da ga na vrijeme odnese na kopno, graditeljima socijalizma.

Gomila oštrih kamenih otpadaka ispred nje, bila je njena norma. Lak posao . Lak i malj , oko tri kilogr ama. Pogled na blijeda, žuta, do kostiju ispijena lica u tom nizu, kaza joj da je tucanje kamena za one na poštedi, za one čije se godine više ne

mogu odrediti, likovi razaznati. Otupjele i zanesene, kamenje su sitnile i mrvile. Krvavim i drhtavim rukama su kupole pored sebe uobličavale. Od oštrog šodera, svoje piramide gradile.

Za sve što se oko njih, na bliskoj Sizi fovoj stazi, dešavalo bile su gluve. Jedi no su ih, povremen i povici sa padine »Čuvaaj!« pokretali. Ta da su sa mjes ta skak ale. I Ona sa njima. U podno žje, iz a s tijena kijegale, ruka ma glave instinktivno štitile. Oburva ne stijen e su iz nad i pored njih proljetale. Tucanik ih je zadržavao. Neke je i more potapalo.

Jedina ona, sijeda stari ca des no od n je, nij e s e ni tada micala. Ritmički, bez prekida, pokr šu je udarala. Uzvike upozorenja nije čula. Lomljavu i potrese brda nije osjećala. Snažno iskrenje kamena o kamen nije primjećivala. Tuta nj i dah leteće smrti nije zapažala.

Stijene su je zaobilazile.

Toga i još nekoliko sljedećih dana na tucaniku, za staričin život je strepjela. Više nego za sebe, za nju se bojala. Pred vizijom krvave mase, kamenim žrvnjem samljevene, očije zatvarala. Iza zatvoreni h k paka, prosuta crijeva, krvlju i moždanom masom ulijepljen e sije de pramen ove, po šoderu. razbacane ruke i noge je gledala.

Čini se, i za Centar starica je zagonetku predstavljala.

Predvođe ne Betom često su, na platu za raskrinkavanje, zastajale. Sa uzvišene nju, sitnu, sjedoglavu i tvrdoglavu su posmatrale. Obrušavanje kamen a nijesu zaustavljale. I milicionerska trojka ju je sa visine i bezbjednog odstojanja gledala.

Ona njih nije.

Nije pogledala ni u uparađene ofi cire UDB-e, koji su se, toga dana motornim čamcem odnekud dovezli. Pet ih je bilo. Četvorica i godinama i činom mladi. Peti, stariji. Visok, vitak, jedno oki pukovnik iz Deligradske. Pratile ih je i do platoa iznad tucanika dopratila zelena i crnokosa, isljednica Marija. Naginjali su se nad malo u kamenu utonulom staricom.

- Je si li se zaželjela Moskve, Brano? Misliš, tamo te Sima čeka. Njega ni tamo, ni igdje više, već odavno nema. Ni Kominterne, kojoj ste oboje vjerno služili, više nema. Ili bi ti i Sofija, sada, dobro bila? Za tebe ni ona ne postoji. Šta ćeš sada? Do smrti kamen da tucaš? Pod njim, ime da ti nestan

Naša ponuda još vazi. Javno se odrekni Staljin i Kominterne. Priznaj Simina i tvoja frakcionaška zastranjenja. Staljin je Simu uništio. Tebi će naša Partija oprostiti. Odrekni se zabluda. Ovo života što ti je preostalo, ko čovjek proživi.

Starica mu je udarcima malja riječi kidala. Malje vi drugih su, bez komande, zanijemili. Govor oficira nijesu remetili.

- Stani, kad kažem! Ti i ne slušaš što ja govorim. Udarcima malja mu je odgovorila.

- Ona je nepopravljivi, zagriženi neprijatelj. Pod bojkot, pod bojkot s njom!

- Pod bojkotom je neprekidno, od dolaska - pravda lase Marija.

Motor na čamcu, zagluši lomljavu kamena. Život se na Golome nastavi.

POD SIJALICOM

Kraći zimski dani produžiš e noć. Kraci fizički rad, zamijeniše dugi sati »političkog« prevaspitavanja.

Sa bojkotovanima se počinjalo. Jedna po jedna, izvlačene su iz ćoška. Modre, podbule, tranjave, stavljane su ispod sijalice. Aktivistkinje o kojima, u akcijama. Po bokovima mijesane, kolektivne izložene stavove. One su bile publika. Oko sijalice pozornica. Na pozornici, u monodrami, glavni glumci, bojkotovane, jedva žive karikaturne živote, klovnovi. Potpuni kontrast mladim, zdravim, nadom i vjerom obasjanim režiserima, revidirkama.

- Javljam se na raport. Hoću da dopunim zapisnik- bile su jedine, scenarijem predviđene riječi, koje su trebale i smjele da izgovore. Sem njih, sve je bila pantomima.

Neke od njih su to, ili nešto slično, izgovarale. U lakši, snošljiviji život, u budućnost su uskakale. Ili su predah između dva špalira sebi izborile.

Cvijeta je još ćutala. Lozinku za bezbjedan put u slobodu, nije izgovarala. Gladalu je oguglalu, spečenu, uštavljene kože na istaknutim kostima. I, nije je shvatala. Cvijeta jekroz nju, kroz sve njih, nekud daleko, nigdje, gledala.

Posle bojkotovanih na scenu bi po neka od odloženog stava stupala. Od njih se tražilo da zapisnik dopune. Dopisu ono čega su se u međuvremenu prisjetile. Sve što je i njima i isljedniku, već odavno znano. Šansu da to sama kaže, iskrenost i zahvalnost svoju pokaže, svakod njih je imala. Partija je humana i velikodušna. »Čovjek je njeno najveće bogatstvo«. Ali, ovoga puta mora sve, sve, sve, bez zaborava, bez ostatka da napiše. Ustupaka i oprostaja više nema. Izdajničko klupko je davno odmotano. Svi akteri su pohapšeni i sve su priznali.

Svaka nedoumica, oklijevanje, zamuckivanje kaznu i bojkot su osvjetljenju donosili.

Veći dio njih se na raport Upravi javljao, dopunu zapisnika obećavao. Do sijalice je i one iz kolektiva, ali i iz aktiva, samo jedan kratki korak dijelio. Uprava je lako i brzo Senjski kanal prelazila. Most za otkrivanje novih neprijatelja, teškimi čvrstim golootočkim kameno mje premo stila. Burase o njegove stubove slamala. Nove izjave i istrage otvarala.

Od ovih večeri, više nego od malja, štangle, teškog kamena i Ona je strepjela. Bojala se da njena »vojna tajna« ne bude više »tajna«. Da je iz nekih, samo tamo-njima, znanih razloga ne prepuste kolektivu, kao gladnom psu kost. Da se optužba vojnog tužioca o nje nom saučesništvu u pokušaju bjekstva crnogorskih oficira, odnekud ne povampiri. Da neki njen drug iz kancelarije, iz menze, njenim imenom svoji zapisnik, na drugoj strani Golog otoka, ne dopuni.

Svoju neizvjesnu budućnost, svake večeri je iz pogleda, gesta, ponašanja prema njoj, starešine, pratio, kao aktivistkinja, dokučivala. Očekivanje prozivke pod sijalicu, udarima srca je dočekivala.

Kraj programa i noć, smirenije joj nije donosilo. Novim, zidarskim poslom, danju je strah donekle zatoplji vala. U očekivanju prozivke i na pjesmu u stroju je, neoprezno, zaboravila. Umjesto da pjeva, raspadnu te komade u usnoj duplji, zubima je otkidala.

Poslije sijalice, starešina konferenciju kolektivna boks sazva. Ona je, reče, odličan radnik. Teški kamerni je bez spuštanja nosila. Na vađenju, maranju, klesanju i tucanju kamena, sve norme je prebacivala. Zidarski zanat brzo je savladala. Sve je to za pohvalu. Ali, i neprijatelj može dobrim radom da se kamuflira. Ničim drugim, da hoće da se popravi, stav da revidira, Ona dosad nije do kazala. Na raport Upravi, posle raskritikovanja, nijedanput se nije javila. Svoja zapažanja o drugima, nije rekla. Radi ćuti. Nekoliko posljednjih večeri ni pjesmu u stroju s nama ne pjeva. Sve to s njom treba večeras da raščistimo. Ostajanje po strani od borbe i aktivnosti kolektiva znači s neprijateljima biti.

- I ja sam to, drugarice starešino, primijetila. Dok mi iz srca pjevamo »Druže Tito, mi ti se kunem o... « Ona krivi usta. Grimase pravi. Ruga nam se, štali

- I, ja sam to vidjela.

- I ja.

- I ja.

- Kad god Tita pomenemo, Ona se krevelji.

- Spusti glavu, pa nam se smejulji. Misli da je niko ne vidi.

Čopor je sužavao обруč oko nje.

- Da čujemo šta Ona ima da kaže - zadrži ih starešina na lancu.

- Ja, ja to nijesam svjesno i namjerno. Usta su mi puna rana. Evo, pogledajte. Zubima otkidam parčad koja vise. Govoru i pjevanju mi smeta. Znam da to nije opravdanje. Kriva sam. Svaku vašu osudu i kaznu zaslužujem.

- Dobro, de. Već si dugo u odloženom stavu. Ničim se, osim radom, ne dokazuješ. B andu zaobilaziš. Na r apo rte se ne javljaš. Sa aktivistima ne razgovaraš, ni ti im se povjeravaš. Kako misliš u kolektiv da uđ eš? Č ime re vi ziju s tava da dokažeš? Č ak ni u kulturnim aktivnostima ne učestvuješ. A, na tom polju mog l a b i m nog o da uči niš. Sam o ako hoćeš. Intelektualka si. Ško l e s i učila . Bor ac s i bila . Skečev e za priredbe mogla bi da pišeš.

- Drugarice starešino , ima m pred l og . U čast Dana Republik e organizujem o takmičenj e me đ u barakama za najbolju priču iz slavne Narodnooslobodilačke borbe. Ona bi mogla najbolju priču od svih da napiše. Naša baraka u tome najbolja da se pokaže.

Aktivista, zadužen a za kulturno-prosvjetni rad, zasja neslućenim mogućnostima za napredovanje.

- Hoću, napisaću, što bolje mogu. Prihvati Ona pruženu slamčicu. Moglo je i gore, pomisli.

- Možeš, možeš, samo ako hoćeš.

- Dobićeš tri dana pošte. Sjedećeš u baraci i pisati. Niko te ne smije uznemiravati. Hartiju i olovku dežurna će ti dati.

Staviše je u procjep.

Ništa joj ne bi jasno. Ona intelektualka? Pa, jedva je podšatorima, van italijanskog bloka, pet razreda gimnazije završila. Intelektualka je i za čet u bila. Tamo su je o d t og balasta drugačij e oslobađ a l i. U marševi ma su j e, za komorskog konjovodca određivali. U predasima, krompir je ljuštila, pasulj trijebila. Tak o j e svo je s i t o r ž u j s k o porijeklo, intelektualštinu potirala. Svoju idejnu pripadnost komunističkom pokretu, tako je dokazivala. Ono tada bilo je ponižavajuće, ali za izvođenje lakše. Trebalo je samo paziti da se konj ne spotakne, kaz a n s njega da ne padne. Pa, i kad bi pao, drugi su pomagali. Nj u s u sam o prekorije va l i i status konjovodca joj produživali.

Sad će morati priču da napiše. Ne bilo kakvu. Već priču, koja će baraci, aktiv u, referen tu za kultu ru, stareši ni, prvo

mjesto donijeti. Njoj lično, put do kolektiva, možda, prokrčiti.
»Možeš, samo ako hoćeš«.

A, šta ako omane? Ako ne bude znala i mogla? Hoće li to bit i jo š jedan d okaz n jenog neprijatel jstva, nesp remnosti da saraduje, stav da revidira? Hoće li je, ako ne uspije, u bandu vratiti

Puna dva dana je skice pravila. Teme za najbolju golootočku priču, nije pronalazila. Ničega, vrijednog njihove pohvale, nije se sjećala.

- Piši! Samo ti piši! Lijepo, da može da se čita– hrabrila ju je dežurna.

DRUGA MILJKINA POGIBIJA

Trećeg, posljednjeg dana zadatog roka, imala je priču:

»Dolinom se počeo spuštati blagi proljetnji sumrak. Sa kose na kojoj smo okuplj ni stajali, nazirale su se bijele konture kameno g brda . Sa njega je , t e večeri , treba l o istjerati neprijatelja. Tihi nemir pred borbu vladao je četom.

Pored mene, o pušku oslonjena, stajala je Miljka. Drhtala je od uzbuđenja. U m ukloj nije most i, koja j e obavijala stroj, začuo se komandirov glas:

- Dobrovoljci - bombaši, istupite naprijed!

Pet skojeva c a stalo je ispred čete. Međ u nji ma bil je i Miljka.

Kad se okrenula k meni, u susretu s njenim očima, vidjela sam bljesak ponosa, ali i pritajenog straha. Shvatila sam. Bio je to njen posljednji zadatak pred prijem u Partiju, posljednja prepomka na putu do ostvarenja njenih mladalačkih snova.

Tiho smo krenuli niz kamenu strminu. Reflektori su cijepali gusti mrak , č a s desno, čas l je vo od nas. S vijetla daleke Podgorice treperila su, kao zlatne šljokice, na tamnoj pozadini neba.

U podnožju brda rasporedili smo se u strijelce. Oprezno smo pošli naprijed, u mrak, koji je postojao sve gušći. Kao psi kad nanjuše nepoznato, zakevtali su mitraljezi iz utvrđenih rovova na koti. D ok s mo p uzali uz strm inu, o štre ka mene ploče cijepale su nam odijela, greble noge i ruke. Odbijajući se oko l na brd a, do nas je do pir ao eho čet ničkih psovki, nerazumljivih povika na njemačkom, o poru, zadovoljni i bezbrižni smijeh. Streljački stroj je zastao u iščekivanju.

Poput dalekog šapata, dopro je glas s desna:

- Bombaši, naprijed!

Jos jedanput je zaštektao mitraljez sa brda. Svjetleći meci obasjali su svoj put u prazno. Pojedinačni pucnji bivali su ređi. Zatim nastade jedna od onih zloslutnih tišina u borbi, od koje se srce steže, a dah zastaje u grudima. Iznenada, preteću tisinu prolomi poklič:

- Naprijed, bombaši!

- Uraaa...

Vrh brda se pretvori u grotlo vulkana, koji bljuje vatru.

U odsjaju požara bitke, kao u magnoj enju, ukaza mi se Miljkina silueta. Uspravna i vitka, činila mi se bičem iz bajke, putokazom života, statuom slobode. Mrakju je ubrzo progutao.

Malo kasnije, u jurišu, našla sam je da leži, smrtno pogođena u gmadi. Dok joj je glava mirovala u mom krilu, milovala sam joj visoko čelo i uvojnike crne kose. Prstima se lijepili za krupne graške ledenog znoja, koji je rosio njeno sve blijede lice. Mjesec koji je mrak rasturio, u oči joj je samrtnički sjaj unosio. Gledajući je kako se gubi i zauvijek nestaje, mislila sam na naša zajednička maštanja, na snove iz đačke klupe.

Toliko je željela da bude Jekar. Sa tima b i mi pričala o svoji m budućim posjetama bolesnicima. U predahu između dvije jednačine, borila se protiv smrti za njihov život. U tim trenucima vjerovala sam da će to ona jednog dana i postati.

Sjećala sam se naših šetnji po zelenim livadama i dubokim lisnatim šumama našeg kraja, cvijeća koje smo brale i slagale u herbarijum. Pred mojim, suzama zamagljenim očima, smjenjivale su se slike svega, sa Miljkom doživljenog.

Zajedničke radosti i mladalačke tuge, prva ljubavna uzbuđenja, nepročitane knjige, nedovršene pjesme i priče.

Trgao me je njen isprekidani šapat:

- Ne vidim više vatru na brdu, a i pucnji se iz daleka čuju.

- Da, Miljka, naši ih jure po Cemovskom polju. Pri blijedoj svjetlosti mjeseca vidjeh kako joj blagi grč, umjesto osmjeha, pređe preko lica. Na kraju usana pojavio se tank mlaz krvi. Činilo mi se da hoće nešto da mi kaže. Lice joj se grčilo, mlado tijelo trzalo. Ubrzo se potpuno umirila. Crna slutnja stegla mi je grlo. Uzalud sam je dozivao, milovao, uzamam kvasila- Miljka je bila mrtva.

Iz tupe ukočenosti trgnu me borci, koji su se posle obavljenog zadatka vraćali istim putem, preko tek osvojene kote. Shvatila sam to tek kad su mi je otrgli iz zagrljaja.

Ponijeli smo je niz strminu, uz koju je, samo nekoliko časova ranije, krenula na svoj posljednji zadatak.

Još zora nije zabijela kada smo je sahranili na rosnoj livadici u podnožju. Oštirim crnogorskim kršem grobovima joj obelježili.

Pored svježe humke održan je partijski sastanak čete. Miljka je posmrtno primljena u Partiju.

I, danas, kada djevojke donose bukete svježeg cvijeća na grobove boraca, htjela bih da im kažem:

- Izvucite jedan cvijetak iz herbarijuma. Onesite ga Miljki na grob.«

Još od rata, sjećanje na Miljku i priča o njoj, tinjalo je neprekidno. Bio je to dio njenih ideala, mladosti i zanosa. Neki još neisplaćeni dug Miljki.

Priču predade sa dvostrukim olakšanjem. Za ishod takmičenja, za poraz i pobjedu, više nije marila. Oslobođenom se osjetila. I posljednji trag sjećanja u sebi je zatrla. Dug svoj i Bogu i Judu maje odužila. Bolno se od nekadašnjih mladenačkih snova oprostila. Kamenom ih iz sebe istisnula.

Na radilištu je posjeti ljepuška aktivistkinja. Nije bila iz njene, iz one druge barake je bila; Iz one iz koje su, mjesto

jauka, akordi s gitare dopirali - »To svira Dražina ćerka«, šapnula joj Cvijeta.

- Dobri si ovo napisala. Mislimo da je tvoja priča najbolja. Ima ih koje su stilske i bolje i pismenije napisane. Ali, tvoja priča je topla, iskrena, srcem pisana. Takve nam priče ovdje trebaju. Savjest onih zagriženih da uzdrmaju. A, i prigodna je danu koje g slavimo. Naslov joj nisi dala. Nazvali smo je »Miljkin posljednji zadatak«. Mislim da nemaš ništa protiv. Nadam se da ćemo nas dvije još sarađivati.

Saznanje da je u mjerodavnoj baracini njena priča ocijenjena kao najbolja, ne saopšti svojim. Ne pohvali se. Priča više nije bila njena. Kao što ni Ona više nije bila svoja.

Dođe i Dan slavlja, Dan Republike. Za ručak račići, puževi i palentu dobiše. Plato za raskrinkavanje, novu namenu i novo ruho dobi. Blagi povjetarac njihov je, između dvije motke, razapetu parolu »Živio 29. novembar - Dan Republike«. Velika Titova slika zaklanjala je pogled na morsku pučinu. I za bandu je taj dan bio slavljenički. Amnestiraše ih od špalira. Teški kamen nosile su samo prije podne.

Na nogama, u svečanoj tišini, logor je dočekaio goste. Među njima, isticala se markantna isljednica Marija. Rada se, u grupi oficira, jedva primjećivala.

Na nogama saslušao i »Republiko na ša«. Otpjevava je anđeoski hor, vođen gitarom.

Posijedaše gosti, iz njih Centar, aktivisti, pa kolektiv. Na nogama samo banda i odložene ostadoše.

- Drug Tito jaše na čelu kolone...

Zapahnu je dah Nazorove aveti.

U skeču, bjekstvo informbirova - oficira, preko granice spriječiše. Pobjedu izvojevaše. One što ne pobiše, na Goli otok na prevaspitanje dovedoše.

- Miljkin posljednji zadatak...

Iz duhovnog mrtvila trže je piškotavi glas male, debeļjuškaste studentkinje - aktiviste. S mukom je rukopis čitala, na ijekavštini zastajala, zamuckivala, tačke i zapete u ravnu liniju pretvarala. Vikom je Miljkinu pogibiju skrnavila.

K nebu uzdignut om prete ć om r uk om i c ikom , grob joj raskopavala.

Ona se postiđe i sebe i svoje priče. Skupi se i smanji među odložene.

Miljka je po drugi put, ovdje i danas, poginula. Uzaludno. Ona ju je ubila. Oni zauvijek kamenom zatrpali. Ražali se nad sobom i nad Miljkom. Dvije suze joj srce poškropiše.

PUKOVNIK NIJE BIO ZADOVOLJAN

Sa već, u gradnji poodmaklog zida, blizu cisterne, skide je poziv za Upravu. Ni je se pitala, za što. Odogonetnuti, ionako, nije mogla. U rani jim nagađanj ima, uvi je je omanjivala. Oguglala je. Preputila se događajima, kojima nije dorasla, shvatila je. Ničim ih izmijeniti nije mogla.

Još su je držali u odloženom stavu. Miljkina pogibija nije je iz njega izvukla. Ni, »Uz Maršala Tita, ju načkoga sina... « u večernjem stroju, nije joj pomoglo.

Na blještavoj, mermernoj stazi prema Upravi, mimoide se sa Slovenkom Mojcom, pukovnikovom sekretaricom. Šepala je na, kamenom unakaženoj nozi. Ni tada glavu ne diže. Riječ ne prozbori. U oči je ne pogleda. U brdo se skrajnu da je propusti, slučajno da je ne dodirne.

Mojcin povratak iz Uprave, a njen odlazak tamo, vrati joj misli u Glavnu upravu, pukovnikov kabinet, u zimski martovski dan pun snježnih pahuljica, u Glavnjaču... Zazebe.

U kancelariji isljednika Rade, još tri, njoj dotle nepoznata oficira UDB-e. Svi za stolom, Rada na čošku. Ne pogleda je. Piše, glavu ne diže.

Opet je olovka odzvanjala. Jedna, pa druga, obje zajedno, pa treća, sve tri zajedno. Po mozgu su joj kuckali, opominjali. Tri para raznobojnih očiju, od glave do pete, po njoj je svrdlalo. Nikako da je već jedanput rasure, da je više nema, da nestane.

Još je tu. Drhtavim nogama, u pod ukopana. Bijedni, na smrt uplašeni vrabac, počupanog perja.

- Ti si radila sa pukovnikom...? Olovke zastadoše.

- Jesam.

- U tvojim izjavama, njega ne pominješ

- Bio mi je rukovodilac.

- Božja vjera, dobro je rukovodio.

Podrža ga zagonetni, sveznajući smijeh. I, Radin osmjeh.

- Pa, jesi li ga slušala?

- Sve što mi je naredio, ja sam izvršavala.

- Nijesi baš sve. Bar ne do kraja i kako treba. Pukovnik nije bio zadovoljan tobom. Pričaj, sve što o njemu znaš.

Olovke se u očekivanju nagnuše nad hartijom.

- Kakve ti je sve zadatke davao? Sve što si o njemu i od njega čula. Kakvu je važnost sebi pripisivao? Je li te i čime ucjenjivao? Sve što si sama vidjela i doživljela, ili od drugih, ako si o njemu saznala.

Ćutala je. Pukovnik je bio njen moralni pad. Njena sramota. Njen kukavičluk. Izdaja same sebe.

- Ne boj se. Slobodno ti govori. On ti više ništa ne može.

Njeno ćutanje strahom protumačiše.

- Bilo šta da kažeš ni sebi, ni njemu nećeš ni pomoći, a ni odmoći. On je, a i ti si, svo je već do bio. Manje nego što je zaslužio. Eto ti ga tu, u komšiluku, s one strane brda.

Blago ju je hrabrio, isto, pukovnik po činu.

- 'Ajde jadna, šta si se prepala? Nećemo ti ništa. Ti nas više ne interesuješ. Ti si dobila, što si zaslužila. On još nije sve.

- Sjedi na onu stolicu i pričaj. Nemamo mi vremena s tobom da gubimo.

Pričala je, oni su pisali. Sva trojica. Ironičnim upadicama i potpitanjima, njenu su priču dopunjavali, uobličavali. Tereteći njega i sebe je teretila. Svoju bespo govornu pokornost pukovniku, partijskom disciplinom, nije pravdala. »Bojala sam se. Svi smo se u Upravi njega bojali«, rekla je. Njegovim dolaskom mnogi su zauvijek otišli. Preko noći nestali. Bio je bič u rukama nevidljivih i nepoznatih sila Partije i države.

Svoju moć, specijalnom, istorijskom, povjerenom mu misijom je pravdao. Neprekidno je, jednog po jednog agenta NKVD-a, informbirovc a na svijet l o dana , izvlačio . Uprav a i h j e bila prepuna , dok j e on bio t amo . Sve nepri ja telj do neprijatelja. Jedan opasni ji od dr ugo ga . Ko iz vode su nicali. Upravu preplavili. On ih je otkrivao, onemogućavao, uništavao. Bio je svemoguć i svevideć . Posla t odnekud. Iza slanik nečiji. Svi su mu se pokoravali. I Ona je. I, sam general P. mu je pomagao, u svemu ga podržavao, slušao ga i služio mu. Ne reče to. Ili je, možda bilo obratno ? Crven a sija l ica op reza, up ozori je. Generala preskoči. Preskakali su ga i oni, kao da ne postoji. Na sceni su bili samo oni - oficiri Uprave na jednoj, i pukovnik M. na drugo j strani . Njen e sumnj e i danon očna neodgonetnuta odgonijetanja iz Glavnjačine samice, zadrž a za seb . Ostadoše u njoj. Pred Radom i ovom trojicom bila je samo jedna od njih, za odstrel izvučenih oficira iz stroja.

Na pitanje - kako to da niko od njih ne posumnja u njegovu ispravnost, da niko ne vidje njegov sadizam, bolesne ambicije i karijerizam, perverzne sklonosti, iskreno je odgovarala:

- Ne znam. Mislila sam da tako treba, da je to u interesu Partije i Službe, da je on njen najodaniji i najpovjerljiviji borac.

Da su se, da se Ona bojala i Partije i njega, ne reče. Strah je bio jači od sumnje. Sumnju je potiskiva l a, prikriv ala, sa strahom je živjela. Nijedno, ni drugo, nije imala kome da kaže. Oni odozgo su ga poslali, podržavali i ovlastili. Njegova volja bila je Božja volja, volja Partije. Pred tom voljom, na njene oči »Sazovi partijs ki sastan ak« pa dali su st ari komunisti, prvoborci, španski borci...

Ni to im ne reče.

- Spremnošću da služiš ovom monstrumu, pokazala si svoje nevjerovanje u Partiju, u Službu kojoj si pripadala, u humanost i poštenje našeg socijalističkog društva. Time si se objektivno stavila u službu neprijatelja . Prihva tila si crnu pro pagandu iz Moskve da smo izdali Revoluciju, da smo sluge imperijalizma, da smo uništili i uništavamo mla du revoluci onarnu snagu odanu ideji komunizma.

Dotuče je ova, iznenadna optužba. Nedovoljnim služenjem pukovniku M. partijskom izaslaniku i opunomoćeniku, zaradila je pet godina robije, Goli otok, špalir, teškikamen...

Sada treba da plati za revnost i poslušnost njemu, za vjerovanje u njegovu istorijsku misiju, njegove uspjehe u borbi protiv neprijateljskog okruženja, za strah, neznanje, zbunjenost, za sve sumnje pritisnute i potisnute mlađalačkim fanatizmom, za uvjerenje da tako treba i mora, da je sve to u interesu Partije, Tita i Revolucije, da su borci za opstanak i pobjedu, među njima najveći on, bezgrešni, da je svaka sumnja u njih, u njega, ravna najtežoj izdaji.

Osjeti se kao pas bačen s mosta. Prepusti se matici prljave, crne rijeke. Potanjala je i izranjala, pritiskana kamenjem, davljena muljem. Ne vidje vrtloga da je na dno zauvijek smiri, ni obale da je podivljala rijeka na nju izbaci.

- Zahvaljujući budnosti i sprenosti naše Službe, prekinut je taj sulud i anac čistki, kojim nam je na nio ogronom štete. Spriječili smo manijaka da nam redove desetkuje. Sva sreća da je čistku počeo od svojih najbližih, ne manje krivih, saradnika. Onaj mali broj njegovih žrtava, biće oslobođen. Ostali i, i ti među njima, imaćete vremena da razmišljate. Pravićete mu društvo na Golom otoku. Tebe raču namo u zavedene. Pružićemo ti priliku da se popraviš.

Napreže se da protumači smisao ovih riječi. Značilo to da neće biti ponovnog suđenja, nove optužnice? Ona je bila i ostaće informbirovac. Presuda za nepopljuvanog Staljina 1948, smještena u paragrafe neprijateljske agitacije i propagande, ostaće na snazi. I, pet godina robije, takođe.

Matica je nije više kotrljala. Izbacila ju je na daleko kameno ostrvo.

Tučena, ali ne i dotučena, čerečena, ali ne i raščerečena, vrati se obalici i svo mekano. To je bilo je dino sigurno i stvarno. Njen sadašnji i život. Predašnji, ako je uopšte i postojao, bio je u magli, njoj nedostupan, njenim znanjima nedokučiv, zbrkan, zagonetan, nerazumljiv, uzaludan i mrtav. Vukao se za njom kao sjenka, avetneka. I zmagluštine je

izronio kad ga nije očekivala, nije željela, kad ga je zaboravljala, odgurnula od sebe u daleku prošlost. Drugi su je, danas prisilno u njega vratili. Iz samo njima znanog interesa su po tom mrtvom živo tu čeprkali, grob prekriven krvavim stijenama raskopavali.

Je li ovo i posljednja eshumacija? Hoće li još ko od njih doći, lešinu da otkopa? Čiji će to interes biti? Čija li će štangla po nadgrobnoj ploči zagrepsti? Hoće li joj slabu tačku pronaći? Pređašnji život joj do majči ne si se ikoli jevke razgoliti? Oskrnavljena galebovima i senjskim burama ga prepustiti

Snagom svoje mladosti, tinjaj učom željom da budućnost živi, pritišće ploču, spoji joj napukline. Duh prošlosti se pod njom umiri.

Otploviše. Sasobom, n slobodu, un akaženu Slovenku Mojcu odvedoše. Odnese Mojca s voju bezgraničnu ljubav prema mužu. Nije znala da on, više odje, voli sebe, pa Partiju.

ISKUŠENJE

Ukrcaše ih na trabakulu i odvezoše na Sveti Grgur. Omanje susjedno ostrvo, prošarano zelenim rastinjem i bijelim glatkim kamenom. Bio je to raj za oči i dušu. Sveto ostrvo.

Cijeli dan trijebile su zemlju od neplodnog kamena. Činile su to lako i brzo. Bile su već majstori tog zanata. Za njima su druge, oslobođenu zemlju prek opavale. Treće, u nju, vinove sadnice ukopavale.

Na ovom ostrvu i sunce je bilo milosrdnije. Zelenilo mu je paklene zrake ublažavalo. Žed su ovdje po volji gasile. Vodu im nijesu ograničavali. Hranila je bila bogatija, u kusnija. I, galebovi su ovdje bili veseliji. Nijesu kreštali, kličali su i radovali se.

I, Ona je bila radosnija . N a svak o j posađ enoj sadnici zamišljala je slatke, modro-crvene, rozikasto-bijele grozdove. Bogate plodove svoga rada.

Trabakula ih je samo da prespavaju, u nji hovo stalno i stvarno odredište , u pakao vraćala. Sva ki put iste. Isti broj i sastav. Dosta njih je tek sada prvi put zapazila . Iz različitih baraka su pokupljene . S onima iz Deligradske, po novo je zajedno bila. Otkuda to, kako i zašto, nije se pitala. Bio bi to jalov posao. Odgovore niko od njih nije nao.

Nije se pitala, kako i zašto, ni kad joj je dežurna, pred ukrcavanje na brodić , tri cigarete dodijelila . I, druge su, omamljene dimovima prve cigarete, sa palube , fatamorganu svoje slobode vidjele.

Život barake odvijao se sada bez nje. M imo n je. Njen pjesma u večernjem stroju, nije ih više interesovala. Iako je, da je svi dobro čuju , pjevala. Izostade i svakovečernji razgovor prije spavanja sa, za nju, zaduženom aktivistkinjom. Niko više nije prekopavao po majčinoj utrobi, po braći, sestri... U baraci je više niko nije ni gledao. Bila je samo pun broj u brojnom stanju barake, za raport. Našla se van njihove nadležnosti.

Skoro da zažali. Sistemu se već bila prilagodila. Dušu i tijelo u njega uklopila. Zнала je šta je ujutru, šta u podne, a šta uveče očekuje . I , šta još , mimo uho dano g, može očekivati. Iznenađenja su bila dio sistema. Prolazna su bila. Ništa novo, drugačije, kao posljedicu nijesu donosila. Špalir, teški kamen, nošenje kible, pranje klozeta, stajanje ispod sijalice, pljuvanje, psovanje i udarci, raskrinkavanje ili raskriti kovanje , bdjenje u ćošku, ili spavanje ispod boksa, tralje, ćuskije, maljevi, sve su to bili djelovi mehanizma , u čije se zupčanike Ona odavno uklopila, njegovim obrtajima prilagodila.

Već du go je, samo to, njen život sadašnji, i zauvijek , do kraja. Van njega ništa, niko, nikada nije postojao.

Dom svoj, majku , male noga sina, knjigu, pušku, zlatne epote, ljubavi, radosti i žalosti, nadanja i htjenja, ideale, sve je teškim maljem u sitni, mermerni šljunk pretvorila. Dušu,

osjećanja i sjećanja, kamenom je obložila. U otočku stijenu se pretvorila.

Sada je neko, zbog nečega, iz tog ležišta pomjera. Drma je. Šta li hoće? Da je rascijepi, ili od kame na, ka men u da je odvoji

Novi zadatak, n ovu zabunu, nedoumicu, zbunjenost, nesigurnost, unese. Trabakula, na sveto ostrvo, bez nje, otplovi. Njoj kofu, krp u i četku za riban je dado še. Sve je bilo čisto i novo. Nova je bila i žuta baračica na padini iznad logora.

Održavačeš baraku majstorima. Pod da ribaš, vrata i prozor da pereš, postelju da treseš, krevete da im namjestiš, to će ti biti posao. Razgovor s majstorima, najstrožije je zabranjen.

U baraci zateče dva muškarca, dva robijaša. Stariji se, go do pojasa, brijao. Prozorsko okno mu je mjesto ogledala služilo. Drugi, znatno mlađi, obučen je, na vojničkom krevetu, ležao. Zabavljao se. Pod krov je kolutove dima slao.

Spuštene glave, s kofom punom vode, pored otvorenih vrata je čekala.

- Diži se, idemo!

Stariji izađe.

Mladi se od kreveta nevoljno odvojio. U prolazu kroz vrata nog om k ofu zakači. Dragocjena vo da se po pat osu razli. Skokov ima divoj arca, dru ga je pris tigao. Gl asno se smijao. Kroz prozor vidje, majstori su nadzirali zidanje palate u blizini cisterne, na čijim je temeljima i Ona radila.

Ostatak radnog dana klesala je na obali omarani kamen.

Sjutradan je odlazak majstorima usporila. Češće se od mora do barake s kofom v o de odm arala. B ara ka im svako m i čistoćom zamirisa.

Strepnja da će nekog od njih, onog mlađeg, samog u baraci zateći, trećeg jutra se obistinila. Obučen je, s rukma ispod glave, na krevetu ležao. Ne pogleda je. Ona njega, ovlaš, sa strahom.

Posao počeo od suprot nog, praznog kreveta. Prozor i vrata oprala. Više od pola sobe oriba. Oko i ispod njegovog kreveta, za kraj ostavi. Ispred nje, četvoronožne, desetak cigareta padoše.

Neke se pod krevet otkotrljaše. Jednu po jednu, pazeći da ih ne pokvasi, je kučila. Na dasku, pored njegovog uzglavlja ih je stavljala.

- Jedna, dvije, tri... - brojao je.

Oči im se sretoše. U njegovim a sjaj mladalačke obje, izazova.

Da li šta starešini da kaže, da prijavi? Da joj je prvog dana namjerno kofu zakačio. Svukovodu prosuo. Da je danas, umjesto na gradilištu, na krevetu bio. Da je cijelo paklo »Drave« ispred nje prosuo. Ona ih ispod kreveta skupljala i na dasku pored uzglavlja ih stavljala. Da im je u sudaru oči ju ista iskra zaiskrila. Da su se federi njegovog kreveta nad njom povijali. Ona ih svojim tijelom u ležište vraćala.

Ako kaže, moraće i izjavu da napiše. I, na raport Radi, možda, da ide. Da je to samo izazov mladog čovjeka, dugo bez žene, mladoj ženi, dugo bez muškarca, ne bi smjela ni da pomene. Zlim bi se i za nju i za njega završilo. I, nju i njega bi u špalir i na kamen vratili. Tamo gdje se o reviziji političkog stava samo razmišlja. Bio bi to dokaz da su mjere prevaspitanja i za nju i za njega bile nedovoljne. Da je u njima ostalo snage i za druge, neplanirane, misli i osjećanja. Da su radi putenih strasti, ljubav prema Partiji, borbu protiv neprijatelja, potisnuli. Malograđanskim, mirnodopskim osjećanjima se prepustili. A, možda i više i teže od toga - tajnu vezu između muškog i ženskog logora da su uspostavili.

Ako Ona prećuti, sakrije, a on kaže? Ako ju je po zadatku provocirao i provjeravao? Naježi se. Onda njoj teška kazna, a njemu, možda, sloboda predstoji.

Nezainteresovanost starešine za njen rad u baraci, pomože joj da se odluči. Čutaće i čekaće, pa šta bude.

Nije dugo. Druga je na to poslu zamijeni. Ona je dletom, lijepo majstorovo lice u kamen klesala.

MINISTAR DOLAZI

Digoše ih, a da sunce do logora još nije doprio. Narediš da se baraka očisti. Tanka ćebad na boksovima zategnu. Da se sve izglanca i zasija. I, on e same . Morsk om vodom izbijeljene bluz e im dadoše . Bojkotovane, z a je dno s k iblama nekud odvedoše. Smotru barake i njih u stroju, izvrši lično komandant Beta sa svojim štabom. Posle njih i milicionerke to učiniše. U sva četiri ćoška zaviriše. Ispod boksova provjeriše.

Cijelo prije po dne krug na se l ja i oko njega sređivaše. Pozlaćen suncem, u odsjaju kamene bjeline, logor je zablistao. U odmaralište se pretvorio . Vaspitn i, društveno-koristan, humani, socijalistički logor je postao.

U pod ne i h, p osle b ogatog ruč ka, uz blagu kosinu, pristaništu okrenutu, u dvored, postrojise. Prvo, najbliži moru i doku, Centar, a onda, barake, jedna za drugom, po redu. Druga je njena bila.

Niko ne zapita zašto sve to, šta se to dešava? Zna se ko pita, a ko mora da odgovara. Zbog onako ranog, užurbanog buđenja, mislila je da dolazi nova, iz golootočkih zapisnika, sastavljena grupa. Njima da se ovaj doček sprema. Moraće i Ona u špaliru da ih dočeka. Nema kud. Tri cigarete dnevno i lakši posao je dobila. Iz odloženog stava u kolektiv je uskočila. Novu bandu aktiv i kolektiv dočekuje. I, Ona će s njima. Više od toga, o zbivanjima oko sebe, nije razmišljala. Zupčanikom u točku se osjećala. Tako se i ponašala.

Shvati da nekog drugog, a ne novu bandu dočekuju. Bandu su, u špaliru, na Stazi mučenika dočekivali. Sada su ih, na blagoj padini, jednu do druge, postrojili. Sve njih, u niz bijelih rada, suncu i moru okrenute pretvorili. Dolazak u prave oba logora i ženskog i muškog na pristan ište, pojača i znatiželju i zebnju. Dvored zapahnu dah svečanosti. Njoj srce poskoči.

- Druže Tito, mi Ti se kunemo... Razbi tišinu.

Stotine očij u preplaviš e puči nu. Puč ina o sta beskrajna, modra, mirna i pusta.

-Uz Maršala Tita... Stroj nije popuštao.

- Ko drukčije kaže...

Iz dubine mora izroni, bijelom galebu slična, tačka.

- Kleveće i laže...

Tačka preraste prekrasnu bijelu jahtu. Ko morski psi, pratili su je policijski čamci. I more i njih na ostrvu, su uzburkani.

- Živio Savez komunista Jugoslavije!

- Živioooo... Ustalasa se ostrvo.

- Dolje Informbiro!

- Doljeee...

- Smrt Staljinu!

- Smrttt!

- Živio drug Tito!

- Tito - Marko! Tito - Marko... Skandiranje otvori joj oči.

To Ranković obilazi Goli otok. Svoje životno djelo. Njen ministar.

- Živio drug Ranković!

- Živioooo...

Potvrdi joj pretpostavku.

Jahta i čamci pristadoše. Pjesma i parole zamukoše. Goli otok je bio spreman za smotru.

Svita polako krete uz kosinu. Uz Ministra, na čelu, poveća i šarolika pratnja. Bijela, panama, ljetnja odijela preplitala su se sa tamno-zelenim i modrim uniformama. Bijeli odsjaj šešira sa zlatom epoleta i crvenilom zvijezda.

S mjesta na kome je stajala, cijelu pratnju nije vidjela. Nagnuti se nije smjela.

Više nego od Rankovića, od susreta sa nekim preživjelim od svojih bivših kolega, drugova, saradnika iz Uprave, je strepjela. Neko od njih je ovdje morao biti. Ministarovi resor su bili. I, Goli otok je njegov bio. I, Ona na njemu, takode.

Ko će od njih, pri prepoznavanju, sa gnuti glavu? Ona ili oni? Hoće li njoj ili njima, crvenilo, nekontrolisano, obraze oblitati? Šta da učini, kuda da se, pred njihovim nadmoćnim, ponižavajućim pogledima, sakrije? Sažaljive bi teže podnijela.

A, možda će, kao što je to i Ministar činio, samo ovlaš i nezainteresovano, stroj okrznuti. Možda će i oni svi, prateći Ministrov pogled, svoje oči na plavim nebeskim visinama i još plavljem mom zadržati. Od boga i ljudi otetoj ljepoti se diviti.

Uzalud se isljednica Marija trudila. Ministarovu pažnju na nekad opasne prijatelje, sada prevaspitane, Par tiji vraćene osuđenice, na kratko je skretala.

Zastade Ministar i pratnja stade. Ni deset metara od nje nije bio. Iznad njihovih glava, očima pređe mermerno ostrvo, čisto i mirno naselje u udolini. Zadovoljstvo i divljenje mu je Ice ozračilo. Punim plućima je disao. Tišinu je sa pratnjom, lomeći se preko krša, remetila. Okružila ga dv-tri panama odijela sa blokovima i olovkama u rukama. I, novinare je sa sobom doveo? Postojanje Golog otoka da objelodani. Onakvog, kakvim ga je on vidio. Kakvog ga je, možda, i zamislio. Nešto im je u blokove govorio. Olovkama diktirao. Pisali su, pitali ga nijesu.

Obilazak logora tu je i završio.

- Živeo drug Rariković!

- Živeooo...

- Hvala Partiji Titu!

- Hvalaaa.

Parolama mu leđa okitiše. Strminu alkše da savlada pomogše.

Stroj se prema njemu ko zmija povijao. Kraj mu se sa vrelim sunčevim zracima stapao. Bijela jedra hridine zakloniše. Na drugu stranu ostrva, ka muškom logoru, otploviše.

Zvuci motora su u tišinu utonuli, a one su još pjevale:

- Partijo naša, iz prošlosti tamne,

tvoj nas je vodio steg...

Skandirale. Praznoj i pustoju pučini mahale.

Njoj laknu. Mimoišli su je nenadani i neželjeni susreti. Poniženja i razočarenja, bila je pošteđena. Ništa nije ni dobila ni izgubila. Nadu u spas, ionako, nije više imala.

Nešto se, ipak, dogodi. Jednog predvečer ja njih, vojne osuđenice, od administrativno kažnjivih izlučiše. Pod okriljem noći, na palubi nevelikog broda, Goli otok napustiše.

Svjetla u naselju nestadoše. Daljina ga pokri mrakom.

Obrisi kamenog ostrva u njenoj duši zauvijek ostadoše.

GOLI OTOK NA KOPNU

Mrena nepamćenja prekri plovi dubo morom. Ne osjeti ni zemlju pod nogama. Ne zapazi ni kad na nju stupiše. Ni čime ni kako p od neke visoke zidine dopriješe. Neču ni škripu zarđalih šarki na gvozdenoj kapiji. Ni njihovih na drugoj, drvenoj, kroz koju ih sprovedoše. Ne zna ni kad je k sebi došla. Da li u omanjem čistom dvorištu u kome se mjesčev zlatasti sjaj poigravao zelenilo mtrave? Ili ju je ksvijesti dozvao pogled na bijele zidove paviljona, optočenog visokim i širokim prozorima u okovima?

Biće da ju je osvijesti o povik »Ustajanje!« Fijuknuo je polupraznom prostorijom. Odbio se o debele zidove.

Povratno prodro do posljednje ćelije bića. Rascijepio mrenu na mozgu. Odigao je na noge. Čvrsto se na njih osovala.

Nije se pitala, gdje je Ona, i druge s njom, to stigla. Ni šta će sada s njom i s drugima biti? Kakve su to nove planove s njima imali? Koje će metode ovdje primijeniti? Odgovore, ionako, nije mogla dazna. Već odavno ih nijezla. Ni na jedno pitanje. Sva su bila uzaludna. Samodresirala se da ih više i ne postavlja. Ni sebi, a nekmoli drugima. »Biće ono što biti ne može.«

Paviljone ima od va dijela, spava onicu i trpezariju. U spavaonici, tri reda dvospratnih vojničkih kreveta. Svaki opremljen čistom, reklo bi se, novom posteljinom. I jastucima, u bijelim presvlakama. Izavrata, bez vrata, ist veličine,

trpezarija. Njeno m duži no m i sred ino m nov, drven i sto. Uz njega klupe s naslonom. Duž slobodnog zida gvozdeni ormari. Koliko kreveta toliko i ormara. Za svaku po jedan. Iz trpezarije se, kroz masivna dvokrilna vrata, izlazilo u dvorište. U njemu, mala ostrva zelene trave, zaštićena bijelo okrećenim oblucima. Šljunk om nasu te st aze, upu ćivale su na pravce mogućeg kretanja. Jedna uža, vod ila je do up ravne zg rade, bijele prizemne kućice, širokih , b ez ok ova, proz ora . Od vrata paviljona do vrata upravne zgrade, staza je bila prava i kratka. Bez mogućno sti da s e s nje skre ne. Dr uga, ši roka, cijelom dužinom , presi jecala je dvor ište. Njo me se s tizalo do nove drvene kapije. Ili, d o dug ačke bara ke, radio nice. Odvojenim krakom sta z a se sa ravnim , kameni m zido m, spaj ala . U tom podnožju se velika gomila kamena bijelila.

U nastavk u paviljo na, nuž ni ci i k upa tilo. Po njihovoj sličnosti s Glavnjačom, bi joj jasno. Sve ovo tu bilo je i prije njih i ne radi njih . I pavilj on , i radio nica, tra vn jaci i staze i kamene zidine, pravljeno je za neke dmge krivce. Za njih, nove i drugačije, dodata je samo mala upravna zgrada, visoka drvena kapija i ona gomila, iz zemlje tek izvađenog kamenja.

Njoj neznano kad, negdje usput, ili još na Golom, formirani Centar preuze komand u. Za njih su, komand anta, zamjenika, referenta za kulturu i starešin u paviljo na, p osebno montirali četiri kreveta. U samom ćošku, između ulaznih vrata i onih od spavaonice, smjesti se novi štab. Oči i uši, mozak i srce svake ponaosob i svih zajedno, u ovom novom staništu.

Da je ona, Anđa , komand ant Cent ra, sa opš ti i m lčno u jutarnjem stroju. Reče im i ko će joj biti zamjenik, ko referent, a ko starešina. Objasni im da se odlask om sa Golog otoka i dolasko m u Kazneno-poprav ni dom St olac, ni šta bitno nije promijenilo. Banda ostaje banda. Ostaće to sve dok ne raščisti sa zapisnikom. A, da on e t o št o pri je i š to teme ljitije učine, postaraće se aktiv i kolektiv. I one iz odloženog stava moraće da požure. Rup e u svo jim zapisnic ima da pop une. Da se prisjete svega, svjesno i l i nsvjesn o, u zabo rav potisnutog. Proces revizije neprijateljskog stava se nastavlja. Svaka od njih

moraće i ovdje da dokazuje i dokáže svoj i skreni povratak Partiji, ljubavi i odanosti Centralnom komitetu i drugu Titu. Zna se kako se to čini. Isto kao i na Golom otoku. Obmane i laži biće nemilosrdno kažnjavane. Iskrenošću, prevremenom slobodom, nagrađena. Samo od njih samih zavis i koliko će koja ovdje čamiti. Ili će, prije isteka kazne, slobodan graditelj socijalizma postati.

Centar i aktiv je tu da i u tome pomogne. Za raport kod upravnika moraju se njoj, komandantu, preko starešine, javljati.

Anđine riječi, sa sredine trpezarije čutke je slušao visoki, mladi i lijepi oficir. Lica u stroju je tvrdim pogledom svrdlao. Na nekima se duže zadržavao. Anđa im reče da je ovaj oficir pred njima, lično, upravnik njihovog zatvora, drug... I ime mu izgovori.

Ona mu ime ne zapamti. Nije joj ništa govorilo. Više od imena, on sam je govorio. Svojom pojavom, držanjem, tvrdim pogledom, posprdnim osmjehom. Zнала je takve. Mlade i lijepe. Vihorom rata nа površinu izbачene. Epoletama zakićene. Uniformom zaštićene. U njoj začaurene. Prazni, nezadovoljni i nezadovoljeni. Smržnjom prema svome, najčešće, seljačkom porijeklu. Još više prema onom tuđem, građanskom, gospodskom. Zakinuti za djetinjstvo i prvu mladost, za školu, obrazovanje i znanje. Ogorčeni na one, koji su to, bez obzira na rat, imali i stekli. Spremni da datu im vlast i moć upotrijebe i zloupotrijebe. Njome sopstvene manjkavosti da nadoknade. One druge da ponie i uvrijede. Vlaču da ih nadvise.

Vidjela mu je to iz praznih, plavih očiju. Iz tvrdih, hladnih zenica. U njih je bez straha, sa osjećanjem jačega gledala. On je preko njenih, mrtvim očima prešao.

Podoficir pored njega, neprimjetan, neuočljiv je bio. Stajao je pred strojem, jer tako mora, tako treba. To mu je dužnost. Odsutan od ovog čina, u postroj enim robijašima je svoj pisarski posao gledao. Blagost na licu, činilo ga je običnim, svakodnevnim. Ni tuđim, ni svojim.

Tralje, macole, ćuskije i kamen, zamjeniše šivaćim mašinama, iglama za heklanje. Jauci postase, tiši i ređi. Goniči nadzornici, instniktori, pedagozi, psiholozi, vaspitači i prevaspitači, postase. Prva karika u beskrajnom lancu istrage, ostadoše. Zajedno sa visokim kamenim zidovima bili su čvrsti bedem. Nesavladiva prepreka ka slobodi. Zamjeniše miliciju, ubistvene hridine, neprelazno more.

U tri radne grupe ih razvrstaše. Veći dio u radionicu da radnicima šije plava odijela, od kepera. Njoj pripade drugi posao. Da za mirne, srećne i bogatdomove, po zadatim mustrama, hekla stolnjake, pokrivače, za čaše podmetače... Ispunjenjem zadate dnevne norme i kvalitetom potvrđivala se odanost Partiji. Dokazivala revizija neprijateljskog stava.

Nađe se na mukama. Nošenje, vađenje, maranje i tucanje kamena, pjesmom joj se činilo. Šeme na mustrama bile su zagonetne. Za nju nerešive. Iglama za heklanje, najtuzi alat. Migoljila se i iskakala iz stisnute pesnice. Povredivala joj još nezarastle žuljeve. Nikada je takvu, niti neku drugu, u rukama nije držala. Zadate vezove i pletiva iz domaćinstva u gimnaziji, sestra joj je radila. Otkinuto dugme na uniformi, spajalicom je učvršćivala. Uzalud joj je instruktor, aktivista Juca pokazivala, strpljiv o objašnjavala. Kao da je zidu ispred njih, a ne njoj govorila.

U groznici još nedoživljenog straha se tresla. Na putu ka njenoj slobodi, nepremostiva prepreka se ispriječila. Između grubih, oteklih i nespretnih prstiju, revizija stava joj je migoljila, sloboda se gubila. Ni kada ovu prepreku neće preskočiti. Nikada je neće savladati. Nikada ovo parče plavog neba, za zelenilo šuma i šarenilo ivada, neće zamjeniti. Iz ovog kaznenog, u svoj roditeljski dom svojih predaka, otići. Do sudnjega dana ovdje će ostati. Da hekla miljea, prekrivače i podmetače... ukrase, u domovima Partiji vjernih i odanih.

Bila je očajna, zburnjena, demoralisana. Klupčeta konca jače od kamena pritisnuta. Njegovim tankim nitima, ko lancima vezana. Okovana. Tama nase slobodi, kad prođe pet godina, ponadala. Taman je u zakonitost presude, povjerovala. Padom

ko pas s mosta, pomirila. Sad a je iglom i koncem svezaše. Slobodu prekivačima, za tuđe krevete, usloviše.

Pozavidje bandi na ribanju podova do besvijesti. Na pranju kupatila i klozeta. Na biska nju staza od tek iz nikle trave. Pozavidjela bi im i da su onu gomilu kamena iz čoška i čošak, na rukama, Sizifovi mposlom nosile. Da su ga teškim maljevima u sitni prah pretvarale.

A, kamen je mirovao. Na blagom hercegovačkom suncu se bjelasao. Ni bandi, ni njoj, ni jednog od njih, nije bio namijenjen. Za koga su ga i za koju priliku ovdje donijeli i čuvali, nije brinula. Njen kamen je bio klupko upletenog, pa ko zna po koji put paranog, skupocenog konca.

Instruktor Juc a shvatala je da je vr ag š alu od nio. Njeni napori daje obuči društveno-korisnom radu, bili su beznadežni. Bez izgleda na uspjeh bilo je i izvršenje njeno g glavnog zadatka. Da uz mirno heklanje, njoj povjeren e, naprijateljske, iskrene razgovore, ispovijesti n ave de. D a im o d svih, na slobod i, u istražnom, p a i na Golom otoku, počinjenih grijehova i grešnih misli, dušu i savjest pročisti.

Sve iz njene radne grupe su, svojim radom i ponašanjem, Jucin položaj zrelog aktiviste, potvrdivale. Sam o Ona nije. Štrčalaje. Kvarila je skoro završeni mozaik, kojim je Juca dugo i mukotrpno svoj do iza gvozdene kapije, popločavala.

Tragičnost i svoje i Jucine sudbine, Ona je shvatala. Da Juca izvrši svoju dužnost, da je u obave z nom, svakodnevnom raportu, kao sabotera, ili kao nepopravljivu obilježi, stalno je očekivala. Da je, uz slične njoj, iz većenjeg stroja izdvoje, pod sijalicu stave, sprdnju i maškaru od n je čine, sva ke večerije strepjela.

Danima je bilo sve uzaludno. I, dani ma se ništa od očekivanog nije dogodilo. Snašla se Juca. Spasla sebe. Uz sebe i nju.

Vrsna heklerka, pletilja i vezilja svoj radni učinak, i ona ga je imala, Juc a je z a rekor dno vri jeme p ost izala. Za obradu povjerenih, za njihov definitivni ra skid sa izdajom dosta je vremena imala. I u ovom poslu, bila je verzirana. Bistra

prirodno, lako je i brzo obuku u nikšičkoj UDBi savladala. Tamo je daktilograf, sekretarica, zapisničar na saslušanjima bila. Ljubav, ne prema Staljinu, prema je dnom momku iz UDB-e, otkrivenom izdajniku ju je dovela pred sud, pa na Goli i sada u KPD Stolac. Pred sobom idejno čista i nevinu, na slobodu je žurila. Stvarni krivci i neprijatelji one druge, njenom prevaspitanju povjerene, su bile. Između drugih i Ona, kapetan iz Saveznog, koja nit' govori, nit' romori, nit' iglu umije da drži.

- Uzmi ovaj moj rad. Ništa ne diraj. Samo petlje izbroj. Svaku sa mustrom uporedi. Od ovogreda počni. Pazi da neku ne ispustiš.

I dok je Ona brojila, zabrajala se i ko zna po koji put na početak se vraćala, Juca je njena miljea štrikala. U ovoj prevari postade njen saučesnik. Jucu je ovaj put vodio ka slobodi, nju u ćorsokak. Iz njega se morala izvući. Teret straha pritiskao joj je i noći i dane. Nije ga mogla više podnijeti. Strah joj se sa lica, iz očiju mogao pročitati. Starešini se na jutanji rapor javi. Isprepadanoj Juci reče da u radionicu želi da ide. I starešini to ponovi. Voli da šij, objasni. Uz majčinu Singericu je rasla. Uz njeno ravnomjerno štopovanje se uspostavljivala. Bolje će i više tamo da uradi. Zanat će da izuči. Sigurno parče hljeba sebi i djetetu moći će na slobodi da obezbijedi.

- Moraćeš brzo da učiš - kaza starješina. - Norme su visoke, a kontrola stroga. Greška ne smije biti. Materijal je skup. Iz inostranstva nabavljen, radnicima za odijela. Dato nam povjerenje ne smijemo izigrati.

Jedan strah zamijeni drugim. Hoće li uspjeti? Hoće. Godinama je gledala kako to majka rad. Njene pokrete, u sjećanje prizva. Put konca, od kalem a do igle, pronađe. Punjenje i stavljanje mećika u ležište. Zamah točka desnom rukom. Ritmičke pokrete nogu na papučici.

Staviše je na početak dugog proziv od noglanca za izradu pantalona. Početak je ohrabri. Dugi prav samo jedan šav na nogavici, bio je njen zadatak. Operacija početnicima namijenjena. I da je htjela da pogriješi, nije mogla. Pokrete tijela, mašini je prilagodila. Žena koja je radila do nje, nije to

uspijevala. Zama h desne, koč ıla je lijevom nog om. T oćak bi naglo zastajao. Kaiš s njega iskakao. Iskrivljena igla konac bi kidala i platno pod sobom gužvala.

Zašto li su Mariji, profesorici englesko g iz Zagreba, ovaj posao dali? Zašto li su dragoceni materijal iz inostranstva, igle i mašinu žrtvovali? Heklanje, taj fini, gospodski posao, više bi joj odgovarao. Ne bi je, stalno zbunje nu, još više zbunjivao. Mogla bi o svo m voljenom mužu, profesoru muzike, nesmetano da sanja. Iz bilećkog ga kazamata u svoje misli, u zajednička sjećanja dozivati. Ne bi joj, kao sada, u grčevima tijela i duše dani prolazili. Ne bi je svakovečernjom sprdnjom i ismijavanjem, u vrtlogu košmarnih snova držali. Ne može se na poslu o mužu, a ne na posao misliti. Tako su joj svako veće, dustabanima ispod sijalice ukopanoj, aktivisti govorili. Pati li bez njega i za njim - pitali su. On o pobjedi Informbiroa, a ne o njoj, još uvijek sanja - tvrdili su. Zašto mu ne poruči da je ona sve priznala. Da je njegov uporno ćutanje besmisleno. Ovakvom porukom pomogla bi i sebi i njemu. Ili možda strepi da će je on zbog toga prezreti. Ljubav prema njoj, mržnjom zamijeniti. Ne ka se što pr ije o dluči. Ili će još godinama, umjesto za katedrom, za šivaćom mašinom sjediti.

Bi joj žao kad se Marija, posle razgovora sa upravnikom u radionicu ne vrati. Uz nju nespretnu, zbunjenu i nesretnu, Ona se osjećala jaćom, spretnijom, smirenijom, u sebe sigurnijom.

TAMARA

Mariju zamijeniše Ukrajinom Tamarom. T ek je ispod bojkota izvukli. Ovo je bio samo predah. Uskoro će je ponovo tamo vratiti. Bojkot - odloženi, pa opet bojkot, pa odloženi... bio je put koji je sa ma se bi trasirala. Sve je s neskrivenim

veseljem prihvatila. Vesela u bojkot ulazila, veselo iz njega izlazila.

Veselo se sada i šivaće mašine prihvatila. Krupnim tijelom ju je poklopila. I krenula. Između nogavica nit nije prekidalala. Jednu na drugu je nadovezivala. »Kaćušom« koju je sebi u bradu pjevala, brzi takt je nogama davala. Pored Tamare, Ona se osjeti Marijom, zbunjeno i preplašeno. Činilo joj se da bi Tamara sve njih, cijelu radionicu mogla zamijeniti. Kompletne pantalone od nogavica do pojasa, bez ijedne greške bi sašila. Za čas bi normu ispunjavala. »Davaj!« mangupski je od poslovođe još posla tražila. Umjesto da dalje šije, davali su joj tuđe greške da ispravlja. Tako su je nasa svojem mjesto postavljali.

Ne prođe dugo, mjesto za mašinom ostalo joj prazno. Za vrijeme ručka vidje je u ćošku, na patosu, s porcijom u krilu. Vragolaste iskre u očima su joj među bojkotovanima iskrile.

I ova njena posljednja dopuna zapsnika, dobrovoljno iz bojkota data, znači, bila je lažna. Lažna uzbuna, lažni trag, lažna mreža agenata NKVD-a u Beogradu. Nepostojećih ljudi lažnih imena, na lažnim adresama, lažnim vezama, javkama, sastajalištima, zadacima. Tamara je nastavljala svojom igrom mačke i miša sa isljednicima. Ona se igrala. Navlačila ih do nepostojećih ili praznih mišjih rupa. U postavljene mišolovke sami sebe su lovili. Uporno je to radila. I, nikada u toj igri nije gubila. Ina Golom je, »provalom« novih špijunskih mreža, rane od špalira zaceljivala. Teški kamen tucanikom zamjenjivala. Cio Beograd je tako »otkrićem« po »otkrićem«, enkavedeovskom mrežom premrežila. Mogućnost da se iz gomile laži, iz spiska davno umrlih, ili nikad postojećih ljudi, iskopa bar jedan živ, stvaran; da se na naznačenim adresama, ipak, nađe naznačeni adresant, bio je dovoljan razlog da se uvijek i nanova Tamara putokazima kreće. I dok su sa Gologa, brzi motorni čamci presijecali senjske bure, noseći ka prestonici njena nova »otkrovenja«, Tamara se, pošteđena do provjere, oporavljala. Zanimljive i neizbježne su dare prikupljala

je fizičku i moralnu snagu. U Stocu je nastavila gdje je na Golom otoku stala.

Kada se Tamara, ponovo, našla pored nje za mašinom, Ona nije izdržala. Zašto sve to čini, pitala ju je. Zašto već jedanput ne kaže sve što stvarno zna i ima, pa da kao Ona, kao i mnoge druge, mirno slobodu sačeka? Tamarinom objašnjenju nije mogla, nije htjela da vjeruje.

- Tome su me od malih nogu, od crvene pionirske marame, pa do Komsomola i partizana učili – rekla je. - Pišući prijave, kao domaće zadatke, maštu sam razvila. Zapažanja i pamćenje izoštrila. Neprijatelje domovine, socijalizma, agente imperijalizma, zavjerenike, sabotere, kulake, među komšijama, porodičnim prijateljima, rođacima i u mojoj porodici, lako sam pronalazila. Oni iz NKVD-a, kao i ove vaše iz UDB-e, nije bilo teško zadovoljiti. Uvijek su gladni novih imena, novih izdajnika. Nikad im dosta. Što ih više imaju u zapisnicima, to su zadovoljniji. Tada im narasta sila, jača moć. Postaju neophodni i jedini čuvari revolucije i socijalizma.

Ozbiljno i neveselom ispričao joj je u ukrajinskim partizanima ratovala. Nečijom izdajom, Njemci su ih pronašli u močvarama baze. Većina njenih drugova je tada izginula. Nju su ranjenu zarobili. Iz logora u logor, do Salzburga je stigla. Pored njenog, bio je radni logor ratnih zarobljenika. Za oko joj je jedan Jugosloven zapao. I ona njemu. Ni ko je, ni šta je, nije ga tada pitala. S njim je čak i ubav u logoru vodila. S djetetom ispod srca, još nerođenim zatočenikom, u Beograd je, po oslobođenju, stigla.

Ljubav koja je u bgoru procvetala, ubrzo je u realnosti slobode, nemaštine i bijede uvenula. Tada, već sa dvoje djece, bolesnim i za rad nesposobnim mužem, doma se u Ukrajini zaželjela. Svađ u između dvije par tije i države, jedva je dočekala. Otvoreni put preko Karpatu u tome je vidjela. Iznenada, našla se u zatvoru svoje nove domovine.

Nada da će je njeni zemljaci odavde izvući, nika da je nije ostavljala. Takvi kao što je ona još su im potrebni, čvrsto je vjerovala. Odrnju svojih saboraca po njemačkim logorima,

imaće šta da im kaže. Svoje grijeh e , sv o j rad, lak o će da opravda . Nje no hapšenj e, mučen je po jugoslovenskim zatvorima u tome će joj pomoći. I djecu će sobom da povede. Ukrajinca od njih da napravi.

Nešto se već dešava, govor ila j e. N ove izj av e i prijave ovo ga p uta ni je su o d nje tražili. Boj kot a su je i bez toga oslobodili. I aktivisti su je na miru ostavili. Ni da radi više ne mora, rekli su joj. Sama je tražila. Čekanje raspleta uz rad će joj brže prolaziti.

- Ja sam ovdje jedini dobrovoljac - smejuljila se.

Jedn og li jepog sunčan og jutra Tamari ni napori su plodom urodili. Za nju samu su se obe k pije otvorile.

KRATAK ŠPALIR I STAZA KRATKA

Veče pred Tamarin odlazak nagovij esti n ešt o novo. Nešto što će se već sjutra dogo diti. O dložen e, posle stroja, za večerom, među članovima kolektiva posadiše. Bojkotovanima, na dnu stola, mjesta odrediše. Na patosu, u čošku, samo dvije bojkotova ne ostado še, b uljo oka iz G l avnjače i pukovnik Stanojka. To su no voj b andi mj esta oslobađali. Po golootoč kom sist emu s u i d alje rad i l i»Dolaskom u KPD Stolac, ništa bitno se nije promijenilo«.

Podsjeti e to na partizane. I tamo su, zbog dobrovoljnih ili novi h mobilisan ih, unapred ivali s tare borce. Kan didate i skojevce su, preko noći, u Partiju primali. Konjovodci i obični borci su desetari, delega ti vo dova i vodnici postajali. Dotadašnje desetare, vodnik e, deleg ate s u u komandire, komesare i njihove pomoćnike proizvodili. I njoj je na taj način novo mjesto pripalo. Sa nepunih 16 godina post a je pomoćnik komesara čete, partijski mkovodilac nad 40 komunista. Sada je u aktivu i slobodi se primakla.

Još od rane zore, nad cijelo m kazniono m s e pjesm a i muzika, iz razglasne stanice kriminalki, prolamala. Od visokih zidina se odbij ala . U pav iljo ne se i između nji h uvlačila. Do kule Smail-Age Čengića, iznad Stoca, dopirala je.

Stigoše negdje oko podne. Ne mnogo. Njih dvanaestak. Nij ih brojala. I, ne sa Golog otoka. Iz raznih zatvora Srbije su bile. U špalir stupiše u ritama, odrpane, memlom izjeden . Suncem i danjim svijetlom zaslijepljene. Kratak špalir i staza kratka. Od drvene kapije do kamene gomile, za njih čuvane. Ni sto metara dužine. Ni da jauknu nijesu stigle. A, i da jesu, ne bi se ni na korak razdaljin e čule . Ratn i i mirnod opski zlo čin ci su preko zvučnika, borbene partizanske pjesme puštali.

Posle obrade nad kameno m i s kameno m, u ku patilo ih potjeraše . Boles t neku, zara zu, vaške e, zatvorsku gama d da im ne prenesu. I, ono malo krvi iz noseva i s lica da speru.

Njih ov doček bio je minijatura, loša kopija onih sa Golog. Bar da su »Uz Maršala Tita«, a ne »Partizan sam tim se dičim« iz razglasa pustili. Trenutku bi bilo prikladnije. I na novodošle bi djelovalo vaspitnij e. A, možd a, tu p l oč u t amo ni jesu ni imale.

Ipak je u Stocu bilo sve drugačije . Ni staze mučenik a nije bilo. Ni tralja. Samo su Sizifov u stazu zadrž ale. U rukama su kamen, od kapije do ćoška i nazad, nosile. Ni velikih komada, kičma po d nji ma da im puca, nije bi lo. U nar učju su, male, zaobljene stijen e, ko djecu no sile . Ni goniča d ih udarcima podstrekavaju . Ovd je su ih riječi ma, sprdn jom, sj edeći na klupama, gonile. A, od riječi se ne umire. Kičma i mišići od toga ne krvare. Ni ćuskija , n i maco l a ov dje nije bilo. Ni kamenih, a nekmoli mermernih brda sa kojih, dokle oko dopire, puc a plavi nebeski svo d, j oš plav l je Jadran sko mo re. Ona gomili ca kamenja , ko z na s ko jeg je brda done šena . Kad ga, lakim čekićima istucaju, zatvorske staze će njime osvježiti. Ni kible da ih ujutru peru, noću pored njih punih spavaju, nijesu imale. U blagodetima pravog klozeta i kupatila su uživale. Ove prostorije su, tekućom vodom, četkama i metlama, a ne golim

rukama čistile. Na jaka dezinfekciona sredstva, a ne na izmet su mirisale.

Promućurni aktivisti, još promućurniji Centar, ove je manjkavosti i Kazneno-popravno doma, posebno sistemom nadoknađivao.

Uveče bi se, iza zatvorenih paviljonskih vrata, poslije kamene, sprovedila psihološka terapija. Sve zajedno bi ih, poslije večere pod jake sijalice poslušali. Prvo bi svaka ponaosob, a zatim u grupama, skladnomelodično »Jaka sam banda«, vikale. Na znak dirigenta - dežurnog aktiviste bi prestajale. Posle bi, po sopstvenom izboru, svaka svoju pjesmu pjevala. Teško je bilo pjesmu za pjevanje, kolektivno određivao. »Smej se bajaco...«, smjenjivali su pjesme, »Tandrčak, tandrčak...« »Pod onom, pod onom...« - zavisno od porijekla i sklonosti naručioca pjesme. Neznanje melodije nije prihvaćano. Tada bi je druga, teška, koja tu ariju zna, notu po notu, toj pjesmi učila.

Neke su svoje pjevanje tupim jecajima pratile. Druge su ih uzama zalijevale. Kolektiv je u smijehu i veselju igrao. U glasnosti iskazanog zadovoljstva su se, između sebe, takmičile.

Program za bandu bio je raznovrstan. Svake večeri se mijenjao. Monotoniju razbijao. Referent za kulturu, sa saradnicima, po cijeli dan ga je smišljao. Nove ideje revidirao rado je prihvatao. Uz sebe je kompletne kipe talentovanih scenarista, scenografa, šminkera, kostimografa imao. Režiju je za sebe zadržao.

Pjesme su kombinovane sa igrama: rumba, samba, one u modi. Zatim, engleski valcer, tangos... iz posleratnih vremena. Igralo se i crnogorsko i ličko oro. Šta će ko od njih da igra zavisilo je i od težine izdaja. Sa porijeklom svake iz bande je povezivano. Muziku za grupu ostalobanda je svakoj svirala. Neke su trubu, neke gitaru, a neke bubnjeve imitirale. Uspješnima se pljeskalo, a trapave povocima »još, još«, bodrilo.

Najuspješnije i najveselije večeri su bila maskare. U njihovo pripremanje, neisporučena štucala i talenat pokazivali su šminkeri, tekstopisci i kostimografi.

Pojavu Staljinova publika je urnebesno smije homi zvižducima dočekivala. Neke su ga, u silini mržnje i fizički napadale. Neizbježne brkove i debele obrve mu čupale. Među čarne oči pljuvale. Tada su ga dežurni aktivisti jedva spasavali od razjarenih revidiraca.

- Ja sam Bog i ne smijete imati drugog boga osim mene, - stisnutih pesnica, vikao je Staljin.

- Naređujem da ubijete Tita i Centralni komitet – jedva je ispod Titu odane gomile, zadati tekst šaptao.

- Tito je agent imperijalizma. Komunistička partija Jugoslavije izdala je komunističku internacionalu!

Ove bezočne laži La Passionarija je, pod batinama, uzalud opovrgavala.

- Kurvo! Za tebe je k..., a ne politika - Mošinim riječima su Anu Pauker dočekivale i ispraćale.

Berija, Molotov, Suslov, Mikojan, Ždanov... koliko bande, toliko je i njih bilo. Uloge su prema počinjenom zlodjelu dobijale.

Ove večeri su se, ne uvijek, izborom najuspješnije maškare završavale. Staljin prvo mjesto nika da nije gubio. La Passionariji je drugo mjesto, bez konkurencije, pripadalo. Iako publici prepoznatljiv, Molotov je zauzimao tek šestosredno mjesto. O drugima se više nepoznatim djelima, a manje po teško prepoznatljivim likovima, odlučivalo. Uvijek prvi Staljin, druga La Passionarija i treći, po izboru kolektiva za nagradu su cijelu noć, u ćošku spavaonice, bez oslonca na zid, prestajali.

Ni fiskultura nije bila zapostavljen a. Provlačene ispod klupa i astala, četvoronoške, bila je glavna sportska disciplina. Uzduž i poprijeko trpezarije su krstarile. Da susrete sa nogama kolektiva izbjegnule su se.

Svojom pojavom, da bilo šta od zadatog joj ljudski učini, izdvajala se Milka. Sijedom kosom, mnogim, dubokim borama, izbrazdanim licem, previše starom se činila. Na otromboljenom tijelu, roba je kao tranje visila. Bijeli pramenovi, prorijeđene, neočešljane kose, dopunjavali su i zgleđnjene zapuštenosti.

Bila je slika i prilika mirenja sa sudbinom, bezvoljnosti i bespomoćnosti. Bezbojne, crnim kolu tovima obrušene oči, bile su prevučene strahom, na smrt preplašene žene.

Sa slobođenu zatvor, stigla je već bolesna. Teško i neizlječivo. Nije su joj dali da namiru umre. I mala je ona mnogo toga, na dali su se, da im otkrije. Zbog toga je na stolačku terapiju dopremljena. Da ovdje, sve što još u njoj ima, iscijede.

Ni ona sama da umre nije htjela. Zbog svog čovjeka, muža, života se držala. I, zbog nenapisanih romana. Predratni komunistički pisac Milka, prolažila je svojom »Kajinim putom«. O novim mnogim Kajama, sada srećnim graditeljima socijalizma, htjela je još da piše. O onima, neka da poniže nima i uvrijeđenima, a sada pobjednicima. Htjela je do kraja da ostane naš Maksim Gorki.

Milka se na raport javila. I druge su se ubrzano, jedna po jedna, i liviše njih odjedanput, na raport javljale. Zamjenik komandanta ih je pomno bilježila u knjigu raporta. A, na raport ih niko nije zvao. Nije ga bilo. Nije ga ni moglo biti. Nije se imalo kome raportirati. Dani ma, od doprime nove bande, upravnik a u krugu zatvora, niko vidio nije. Prevaspitanje novodopravljenog nepravilnika, prepustio je Centru. On je samo plodove njih ovog mjeseca da ubirao. Dopune zapisnika bi pokupio. S imenom ima novootkrivenih izdajnika, po novobit nekud nesatajao. Podočije i dalje samo svoj pisarski posao obavljao.

U odsustvu upravnika, komandant Anđa je sve konce držala u rukama. Sve je do savršenstva dovela. Sve je bez greške organizovala. Imala je odabrane saradnike. Ona sama se držala na odstojanju, upravnički. Sebe je sa dva kruga okružila. Prvi, njoj bliži, užibio je sam Centar. U drugom su brojnije, probane intelektualke, onajima i one njoj drage, bile. Svijale su se i svile oko Anđe, ko latice oko tučka.

Naklonost komandanta, beogradski pedigre, završene škole, znanja i maniri, izuzetnim i izuzetim ih je činilo. Ni šile, ni heklale nijesu. Bandu i ostale su samo ovlaš nadgledale. Onima

drugima, tvrdim u ratu i iz rata izraslim, obračunu sa neprijateljem vične, te su poslove prepustile. One su se, suptilnim poslovima, metodama prevaspitanja bavile. Pa, ni na tome, činilo se, nijesu se mnogo trošile. Slobodnog vremena su imale napretek.

Kakvim su se to poslovima, na ona četiri Centrova kreveta u ćošku, satima i danima bavile, One a ni je znala. Kao što nije znala ni kojim su životom i kako, u onoj baraci, ispod njene, na Golom otoku, Dražina ćerka i njene druge, živjele. Do nje su samo njihove gitare dopirale. Na kame njih i s kamenom nikada vidjela nije. Baš kao ni onog iz Glavnjače. Od njegove do njene samice, samo su miomirisni raznovrsni hrane i mladog luka, stizali. Kamenom još nenačete iluzije i fanatizam joj podgrijavali.

Ona je u Stocu bila nešto između. Drugom krugu je i Milica pripadala. Od svih njih jedina joj je pažnju poklanjala. S njom o pročitanim knjigama, o književnosti razgovarala. Još na Golom otoku Milica je povjevala u njene spisateljske sposobnosti. Pri izboru najbolje priče, onda je za nju glasala. Kad je sa piscem Milkom razgovarala, sobom je i nju vodila.

Svoju dalju sudbinu, zapisnikom opunjen, Milka je predala u upravnikove ruke. Od svih poslova je, baš kao i njena Kaja, samo čišćenju poda, ribanju i pranju klozeta, bila vična. To je, zbog sumnje u njenu iskrenost, stalno i radila. Milicu i nju je, u predahu, nevoljno i s nepovjerenjem primala.

- Ne piše se tako - resko imje govorila. - Otkud vi znate šta ko od vaših junaka misli i osjeća? O nje govom držanju, ponašanju, svemu što se vidi možete pisati. Ali ne na osnovu toga i o njegovim mislima i osjećanjima, zaključivati. Djela su ona po čemu treba su diti. Misli i osjećanja su oblast u koju niko, pa ni pisac, ne može prodrijeti. Oni su zabranjeni. Jedina čovjekova sloboda.

Tako im je literarne pokušaje, u korijenu sasijecala.

- Držite se vi zapisnika, izjava, priznanja i prijava. Literarna djela ostavite piscima. Onima koji su rođeni s tim iza to - duboko ih je pokopavala.

Nijesu je više uznemiravale. Nijesu više ni pisale. Milka, od njih više neuznemiravana, osta da čeka upravnika. Do slobode joj je trebalo još mnogo dopuna.

LJILJAN U STOCU

Ljolja, mlada, porijekom Ruskinjica, bila je miljenica Centra i onih oko njega. Nje žna plavuša, ko mačka umiljata. Bijele, prozirne puti, isprepletene žilicama plave krvi. Kako li je samo od ubitačnog sunca, razorne soli, orkanskih bura, uspjela da sačuva tu aristokratsku bjelinu? Gdje li su ovog ljljana u onom dolu čuvali? I sačuvali. Ko leptir od cvijeta do cvijeta, letjela je Ljolja. Od komandanta do zamjenika, od zamjenika do starešine, od starešine do... Ko pčela cvijet, aktiviste je birala. Da na njih sleti, nektar da pokupi. One su joj maznoj, djetinji naivnoj, ljubav i naklonost iskazivale.

Otkud ova kva Ljolja s njima, svjesno opredijeljenim revolucionarima? Pade joj napamet: slučajni saputnik, tako su ovakve zvali. Iz dosade se, avanture, ili ju bavi radi, nekoj studentskoj grupi obećala pridružila? Revolucije se s njima igrala? Ili se, možda, zovu dalekih ruskih predaka odazvala.

Ljolja je svojevremeno pratioća imala. Zdepasta, sva od mišića satkana, četvrtaste, u ramena nabijene, glave, sušta joj je suprotnost bila. Ni trenutka je nije napuštala. Zaljubljenim, hermafroditским, pseći odanim pogledom ju je gledala. Iz očiju joj misli i želje čitala. Svaku joj istog trena ispunjavala. Njen krevet je namještala. Bolje komade mesa, iz svoje, u Ljoljinu porciju je pretakala. Tragove njenih koraka svojim poklapala. Od otkrivanja i noćnog nabeba ju je s neizmjerom nježnošću čuvala. Uz miljenicu Ljolju i ona se uz Centar prilijepila. Kod nogu im je sjedjela. Ljolju obožavala. Ostale je slušala.

Druge nijesu, ili su se nevješte činile, svoja posla gledale, a ona je u Ljoljinoj pratilji lezbijku -hermafrodita prepoznala.

Žalila je što joj u špaliru, tamo na Otoku, šaka ni je dopala. Prema ovoj nenormalnoj sorti gađenje i mržnju je osjećala. U posljedice ove, krivice m prirode, izopačene nosti se, dosta prije hapšenja, uvjerila.

Načelnik Laza je u Kazneno-popravni dom I ndije posla. Stiglo je otud do sta prijava i doslava. Opt užuju milicionerke svoga komandira za protivpropisno i nezakonito ponašanje. Nek ode Ona tamo. Utvrdi o čemu se to radi i podnese mu izvještaj. U ovom poslu da je joj odriješene mke. Radi se o kaznenoj ustanovi, kojom se mi, u svijetu, svojom humanošću, ponosim o. Jedi na je takva u zemlji. Saveznog je značaja i našoj je nadležnosti. U Domu su robijaši -majke, koje tu, s tek rođenom djecom, zločine svoje ispaštaju.

Jedva Inđiju pronađe. Ranije, ni kada sama službeno iz Beograda nije kročila. Nijedan zatvor dotle očima nije vidjela. Robijaše, sem one posle rata zadržane, nije gledala. Od pogleda na visoke, memlom i lišajevima pokrivenne zidove, koji su Dom opasivali, jeza je podiđe.

Niko je ne dočeka. Sama se gvozdena vrata, njenom nalogu za inspekciju Doma, otvoriše. Njen amisi ja bila je i za milicionerke i za robijašice tajna. Reče im da one svoj posao rade, kao da Ona tu i nije. Obiđe krug. Od njega su vrijedne ženske ruke, raj napravile. Bokori raznobojnog cvijeća su ga krasili. Bijele staze su ga kao podkonac presijecale. U bijelom okrečenim, uz spoljni zid, u krug sazidanim niskim zgradama, spavaonice. Čistoćom mirišu. U posebnu zgradu . su bebe smještene. Djeca u istražnom, ili ovom zatvoru, rođena. Rijetko koje sa majkom sa slobode stiglo. U Domu su ih podstrogom ljekarskom i milicijskom kontrolom, majke robijašice, podizale. Dok godinu dana ne napune. Posle bi ih rodbina uzimala, robije oslobađala. Djecu koju rodbina nije htjela, na usvajanje su davali. Ili ih, u dječje domove, odnosili. Plač malih robijaša od gromoglasne muzike iz zvučnika jedva se i čuo.

Majke su im, svoja nedjela, među ove zidine, ispaštale. U nekoliko radionica su ćilime, stolnjake, prekrivače,

jastučnice... vezle. Od trske su ukrasne korpe, šure, papuče i druge predmete izrađivale.

U jednom ćošku radionice, za oko joj zapade, ne tako mlada žena, zdepasta, grubog lica i zlog po gleda. Zapita dežurnu zašto je ova od ostalih odvojena. Težak je zločinac. Najteži među njima. Na doživotnu je osuđena. Zbog djeteta koje je u sebi nosila, smrtno je presuđeno izbjegla. I ako ju je sto puta zaslužila, objasni. Svoje dvije vanbračne djevojke, satarom je na parčice isjekla. Posle ih je, ko jariće, u rerni ispekla. Ovdje je treće rodila. Muško je. Sad čemu godinu dana. Moraju ga u Dom za siročad dati. Milicionerke i njenu i ostale bebe od ovog monstruma moraju da čuvaju. Druge majke za svoju djecu od nje strepe. Spremne su i da je ubiju.

U radionici - samici za razbojem mlada i lijepa žena. Blagog i plemenitog lika. Nedavno je iz Crne Gore u KP dom stigla. U istražnom se, prije osam mjeseci, porodila. Sina je ovom svijetu podarila.

Jedva je na razgovor navede. Sa strahom i nepovjerenjem je u nju gledala. Je li Ona došla da joj dijete odvede, pitala je. Odgovorom ju je umirila. Dijete joj tih dana godinu punilo. Ono je svoju kaznu izdržalo. Ona nije. Pred njom su još devet ovakvih godina. Dotle će joj sin i osnovnu školu završiti. Kod njenih će mu dobro biti. Brine kako će ga svijet primiti. Kopile je. Bez oca. Oca mu je ona ubila. I tako zločinac postala. Svoju prvu i jedinu ljubav, jedinca u majke, za oficira školovanog, u smrt je poslala. Žao joj je, prežalit' ga ne može. Svaku noć joj u san dolazi. Pita zašto je to učinila. Morala je. Crn obraz sebi i svojim da opere. Da nije ona, njena braća bi to uradila. Zbog njene sramote bi u zatvoru čamila.

Voljeli su se i krišom viđali. A, ona ga je javno, na ulici, usred Podgorice, ubila. Sve metke iz očevog ratnog pištolja u njegova je prsa sasula. Nije je pitao zašto je u njega pucala, kad se nad njim umirućim nagnula. Znaje. Svoju i čast svoje porodice je branila. Sebi je život, gori od smrti, dosudila. Da ga s njim mrtvim do sudnjega dana provode. Grijeh svoj beskrajom tugom da okajava. U očima ni komo od stida da ne

pogleda. I č e du njih ov ome, plo du greš ne lju ba vi, život će u poniženju d a protekn e. Majk u ć e zbog tog a, kad spozna da omrzne.

Suzama je potku na razboju topila. Bezmjerni jad je sa duše spirala.

Ovdje je sama, odvojena od ostalih - odgovori na pitanje, - jer je komandir ta ko naredi la. Luda je i nenormalna to žena, reče. Čim je ovamo s djetetom došla, na nju se okomila. Za svoju služavku ju je odredila. Svak o veče golu, od glave do pete, ju je kupala. Dok bi joj majkava leđ a, p r s a i bedra sapunjala, ona je p od njen im ruk am a ko živ otinja brektala. Uvijala se i uz nju se onako mokra i uspaljena pripijala. Jedno veče, komandir ju je za prsi šćepala. Otela joj se i izbezumljena među ostale žene, u spavaonic u, pobj egl a. Za kaznu je sjutradan, na krunjeno m kolomb oč u, golim kolj enima, cijeli dan preklećala. Ovdje ju je od drugih izolovala. Nesmetano je po nekoliko puta na dan obilazi. Svojom slatkom kurvicom je zove. Slomiće ona nju, prijeti. Pripitomiće je. Po leđima je i od mlijeka nabrekli dojkama miluje. Ona joj ništa ne smije. Za dijete se boji. Učinjeće mu neko zlo. Pisku mu i ovdje čuje. Ne da joj ni da ga podoji. Druge to mjesto nje čine, s ono malo mlijeka što iz a njih ove djece osta ne. Ona ga je dino pred spavanje na svoja prsa privije. Kad joj majka njena, i njegova hoće, spasu dijete, ona će, reče, svoje muke lako da prekрати. Od komandira se sve i milicionerke boje.

Ogorčena oni m štoj e čula, ist og čas a, O na se u putila u milicijsku postaju. Ukoči je prizor koji je ugledala. Na širokom tremu ispred milicijske kućice, na kukuruzu je, zavrnutе suknje do iznad koljena, jedna osuđenica klećala. Naredi dežurnoj da ženu oslobodi i u radionicu je pošalje.

Na odvojenim ispitivanjima, milicionerk e joj, nek a manje, neka više, potvrdiše o komandiru s ve što je i sama č ula i vidjela. Jedn a jo j r e č e d a j e o svem u št o koman dir čini, pismeno Uprav u u Beogradu obavij estila. Njeno sadističko izživljavanje nad osuđenicama nije mogla više da gleda. Ako se

ništa ne preduzme, ona će iz milicije dobrovoljno kao što je u nju i došla, da ode.

Telefonom kaza načelniku na šta je sve ovdje naišla. Zatraži hitno komandirovo smjenjivanje i otpuštanje iz milicijske službe. Ako je tako, nekako sam ona učini, ovlasti je potpukovnik Lazo. Ne ka je odmah iz Doma na juri i novog komandira postavi. Tako i učini.

Radošću je osuđeniće nagradiše. Limuzinu, koja dođe u Beograd da je vrati, cvijećem oki tiše. Najljepšom korpom za voće je darivao. Crnogorka joj, od trske ko od svile, papuče isplete. Sa djecom u naručju je do kapije, zahvalne, ispratiše.

Ova Ljoljina u Stocu ju je i fizičkim izgledom na onu, iz KP doma Indija, podsjecala. I ova je instinktom nje nu mržnju i prezir osjećala. Njenog se pogleda i susreta s njom klonila. Pod okrilje Centra je bježala.

DRUŽENJE SA ZVIJEZDAMA

Ona je još uvijek prvi šav na nogavicama prišivala. U tome se dosta izvještala, pa je i normu prebacivala. Dadoše joj šansu da postane majstor za radničke pantalone. Hljetako, na slobodi, da zarađuje. Po kvari nekoli ko džepova i pojaseva. Šliceve, kao najkomplikovanije, joj i ne povjeriše. Vratiliše je da i dalje šije prave šavove.

Niko joj više krivicu ne pomenu. Na dopunu za pisnika ne podstreknu. Sada je mirno svoj zatvorenički i život živjela. Druge je prepuštala nji hovom životu i nji hovoj borbi za opstanak. Iz svijesti, duboko u podsjećanje, je sve svoje na slobodi potisnula. Za njih u ovoj kaznionici, nije bilo mjesta. Tako je neki nestvarni duševni mir i ravno težu, neprimjetno uspostavila.

Tihe i vedre večeri, prije stroja i onog posle njega, provodila je na kamenim stepenicama paviljona. Uz Nadu, zaljubljenika

neba i poezije, nezavršenog astro no ma, do zvijezda je uzlijetala. Nikada i nigdje tako lijepog neba nije vidjela. Ili, u nebo ranije nije ni gledala. Na tom malom skućenom prostoru, iznad njihovih glava, zbila se cijela vasiona. Na plavoj podlozi, zlatom su treptala sva sazvežđa: Mala i Velika kola, Kumova slama, Danica, Orion. .. Na Sirij usu je najduže zadržavala pogled. Bez treptaja i h je gleda o s visine. Odbojnom hladnoćom ih obavijao.

Njima je Nada pjesme Gorkoga, Jesenjina, Puškina... upućivala. I sv oje misli je, zan osom mjes ečar a, u stihove pretakala.

- U teškim č asovima duševne kl o nulosti, s nagom s voje mašte, ja izazivljem preda se, veličanstveni lik čovjeka.

Sam na malenom komadiću zemlje, koji juri nedostižnom brzinom nekuda u dubinu beskrajnog prostranst va, mučen teškim pitanjima - zašto postoji?! - on hrabro korača napred, kroz strašni mrak zagonetki života, on korača napred i - naviješ jednako napred...

Nebu je govorila.

- Umirem, eto! - S uzdahom reče ranjeni soko. - Al' sam zato žive o slavno!... Ja pozn a h sreću! Bori h se hrabro!... Ja nebo vidjeh!... A ti ga nika d vidjeti ne ćeš tako izb liza, kukavna zmijo!

Bezumlju hrabrih Nada je pjevala pjesmu. U pjesmama je zamjenu za izgublenu vjeru tražila.

*»Na razmrskanoj nozi se dovukla,
sklupčala se kraj rupe i brega,
a krv je ko tanka brazda okrugla,
sanjivo lice delilo od snega... «*

*»Žalosno, tužno, u zemlju crnu,
zabiše se rogovi tavnii...*

*Sad su joj u snu šumarci beli
i lugovi, zeleni, travni... «*

*»... Zurila je u svod plavi glatki,
zavijala bolno za. svojima,«*

- Priroda ga je stvorila da izrazi beskrajnu tugu polja, ljubav prema svemu što živi na svetu i samilost, koju više od svega zaslužuje čovek.

Objašnjavala je nesretnog poetu.

U časovima samo njoj znanih razočarenja, Nada je u grču šaptala:

*»Ni od koga sad ljubav očekivat ne možeš,
a izda li te sudba, izdaće i prijatelj. «*

*»Zamišljen i sam, pustim predelima prolazim
sporo, polagana koraka i pazim na put
napetoga oka, da nema traga ljudskim
koracima da za štitim sebe, ja se tako
vladam...»*

Sumornog Petrarku, zamijenila bi Puškinom:

*»Al' mrijet mi se neće . Jo š se nadam . Ja
uvjet hoću, da mislim i s tradam. M eđ
nedaćama, jadima i zlima, ja znam da za me i
naslada ima. Pon ekad opet z anijet ću se
skladom, nad svojom s anjom za p lakati
kradom. I tko zna, neće e l' posled n ji mi dani
ljubavlju zadnjom biti obasjani. «*

Ona je zavidjela Nadi na sposobnost da za sva gorka zbivanja u sebi i oko sebe, nađe oslonac u poeziji. U ovim velikanima podršku je imala. Njihovom gorčinom, svoju je blažila. Njihovom vjerom, svoju je nadu učvršćivala.

Sve ih je sa slobodnošću u sebi do nijela. Kroz istragu od isljednika ih sakrila. Na suđenju ih prećutala. Od špalira ih je svojim tijelom zaštitila. Teški kamen su zajedno sa njom nosili. Teret joj olakšavali. Tek ih je u Stocu na slobodu, iz sebe, pustila. Međuko rice stare školske sveske bez bježno ih je smjestila. Po dšifrom »Englis hbook« na koricama, od »demonu« ih je čuvala.

Decembra 1952, Nada se slobodnom proljeću 1953. godine nadala.

*»Jednog prolećnog dana
izaći ću iz zatvora,
ići ću ulicama
i osjećati kako me sunce
svojim zlatnim rukama
ponovo vodi u život!«* na prvoj strani sveske je napisala.
Svoje proljeće, tek je 1954. godine dočekala.

S NOVIM UPRAVNIKOM

Ona je u sebi doživljavala neko preobraženje. Oko sebe je malo šta primjećivala. Pojedinačni i kolektivni stresovi, nijesu se nje doticali. Ni optužba upravnika o sabotazi u radionici. O namjerno upropaštenim radničkim odijelima. Ni istraga, kojom je tim povodom i Ona bila zahvaćena. Sa robije je, u snovima, na slobodu bježala.

Iz noći u noć je, na cvjetnom, strmom prolanku, među mladim hrastovim stablima, iznad kuće svoje, boravila. Samo Ona i ptice, po kojoj je i uplašeni zec. I, vjetrić u granama, šušanj šuškora pod njenim nogama, kukurijek i visibaba, skrivena ljubičica i nedozrela jagoda. Niko s njom i niko pored nje. Kuću, majku u njoj, sina, sestru... Nikog svog nije vidjela. Nije ih ni pohodila.

Ponekad bi iz šarenila cvijeća, iz zelenog žbuna, iskrasao On, njena dječja, dačka ljubav. Ružičasto pismo ljubavi u ruci je držao. Na vrhu stranice, detelinu sa četiri lista, iz herbarijuma uzetu, je prepoznavala. I od nje ga je bježala. U šumu se skrivala.

- Ustajanje! je njenu tek rođenu želju da mu priđe, ljubavljuda ga obaspe, grubo prekidalo.

- Spavanje! Nastavak sna je željno očekivala. Počinja o je nanovo iz početka. Nikada do kraja doveden. Nikada ni u snu doživljen. Povik dežurne ga je sa proplanka tjerao. Prvi zraci sunca su ga kroz rešetke odnosile. Iz robijašnice, njenih robijaških snova, slobodan je nestajao.

I tije l o j o j j e s v e v i š e s n o m ž i v j e l o . S v e č e š ć e j e t i h o kašljucala. Na lijevoj strani, gdje je i srce, oštar bol, veličine dvodinarke je osjećala. Blaženo se, skoro srećno, tome osmehivala. Da jede malo je mogla. Milica joj zabrinuto reče da je postala blijeda, prozirna u licu. Zdrava preplanuta ostala Golog otoka je iščiljela. I, kosa joj je porasla. Crvenim sjajem se, nekada kožnocrna, obojila. Ruke joj postale bijele i nježne. Prave gospodske. Duboki ožiljci na dlanovima, u daleka, nestvarna sjećanja, zarasli.

I, ko zna koliko bi Ona tako snivajući robijala da Milica ne reče:

- Sjutra nam dolazi novi upravnik.

U slabašno tijelo, u uspavani duh, prodrije instinkt životinje. Doprije strepnja: »Doći će neko, Ona njemu i on njoj poznat. Neki joj bivši drug, nekadašnji saborac, a možda i prijatelj.«

Vratiše joj se slike sa one padine iznad mora. Bijela jedra Rankovićeve jahte na uzburkanom moru, približavanje njegove pratnje njoj, u kažnjeničkom stroju.

Noć uoči smjene upravnika, košmar i vatra zamijeniše joj cvjetni proplanak. Izostaše i elkcije prevaspitavanja još neprevaspitanih. Centar je dođu bokom u noć zasijedao. Uključiše i drugi krug aktivista. Nju, umjesto u radionicu, za dežurnu u paviljonu ostaviše. Ne da radi. Bandu da nadzire. Sve, iako ne može, mora biti čistije. Za uzeta nadzorom, ne vidje novog kad u Upravu dođe.

- Odesi kod upravnika ovaj bokal vode. Dobro ga operi. I ove dvije čaše - lično joj komandant naredi. Prvi put.

Zazveča staklo u onemoćalim joj rukama. Posrami se isprane vojničke odjeće na sebi.

Kroz širom otvoreni prozor kancelarije do prije tihi žamor muških glasova. Na bat njenih koraka u hodniku zamriješe.

Ona ne podiže pogled da vidi kućide. Upravnikov sto da promaši nije mogla. Znala je da je uzazid, pravo prema vratima. Zapamtila je to kad ju je, podolas ku u Stolec, nekoliko puta zvao. Ne da je saslušava. Izjave i prijave nove da piše. Da joj se sprda. Činu njenom, prošlosti i sadašnjosti, budućnosti njenoj da se ruga. On je isti čin imao. Dobi e viši. I sadašnjost i budućnost ima. A, šta će Ona? Kud će posle Stoca? Od čega će na slobodi da živi? Prošlost je profučkala. Ne može je unovčiti. Sadašnjost joj je sramna i do smrti neizbrisiva.

Ovi susreti nijesu dugo trajali. Na druge se ubrzo okomio. Na obrazovani je od nj e i se be. Na on e sa intelektualnim i građanskim pedigreeom. Njima je uglavnom svoju vlast na nos nabijao.

Upravnikov podsmjeh joj nije bol zadavao. On joj ništa nije značio. Njegovo ponašanje je tu mačila osjeć a njem manje vrijednosti. ije ga zbog toga žalila.

Druge su mu pamet i vlast priznavale. Tako mu neosjetno tu vlast preuzimale. Komandant Centra je prava vlast bila. Njemu je sitna izživljavanja, vjerovanje d a j e glavni, nezamenljiv povjerenik UDB-e, ostavljala.

- Mikica te pozdravlja - ispravi je poznati glas, dok je natraške, pognute glave, prema izlazu odstupala.

- On je u Bileći. Najveći mu je problem jedan o d tvojih tvrdoglavi h rođaka. I ma vremena, pričaćem o. Došao sam da zamijenim kolegu. Blago njemu, on se u Beograd vraća.

Ćutala je. Gledala u blage plave oči to g, od nje malo starijeg, oficira. Bio je to Božo. Uvijek tih i miran. Među njima bučnim, mladalački neobuzdan im, neprimjetan. Onj emu i njegov om živ otu ni šta pobliže nije znala. Nije bio iz kruga njenih drugara i prijatelja. Bio je tu među njima. Vidan, ali ne i zapažen.

Znala je da njegovo obraćanje njoj nije provokacija. Nije ga mogla zamisliti u toj ulozi. Ni upravni kovanje zatvorom nije mu pristajalo. Shvatila je da se prije dolaska ova mo o njoj raspitao. Da se poznanstva s njom nije bojao. Nije se nje ni stideo.

Zašto su baš njega, ovakvog kakav je, kakvog ga je Ona poznavala, ova moć ali? Na ovu dužnost rasporedili? Razmišljala je stojeći pored bande, iznad bande. Mora da su neki novi, drugaćiji vjetrovi zaduvali. Njegovim dolaskom povjetarac buru da zamijeni. Da nije tako, on ne bi došao. Nit bi joj, pred krutim Dalmatincem, pozdrave bilečkog isljednika isporučivao. Tako je bivši partijac, proplacajući i kontraobaveštajac u njoj, ove najnovije događaje, tumačio.

VESELE ŽENE STOLAČKE

Još se kapija iz starog upravnika nije zatvorila, a novi je počeo s promjenama. U zatečenom hijerarhijsko ustrojstvo: banda, odloženi stav, kolektiv, aktiv i Centar, nije dirao. Ni u raspored poslova se nije mijesao. Centru je organizaciju zatvorskog života prepustio. Isljednička prava mu je suzio.

Nije, kao onaj prethodni, stalno putovao. Sa osuđenicama je, bez komandant ovog posredstva, u kancelariji i van nje razgovarao. Radionici je često obilazio. Saboteže i sabotaže nije otkrivao. Umjesto toga, ispituje za polukvalifikovane krojačke radnike organizovao.

Saznanje da će svi, pa i Ona, ove ispite morati da polažu i da ih polože, odagnalo joj san i snove. Stotine metara pravog šavana desnim nogavicama, koje je do sada spojila, ne mogu joj donijeti ovo zvanje. Diplomom obezbjediti. Za drugo, probala je, nije se osposobila. Da ponovo, prije ispita, pokuša, šlicbar da savlada, zamoli poslovođu. Pokušala i ne uspije. Na užem, zaobljenom djelu, šlic se pod napučicom gomilao i gužvao. Njene zgužvane, ispraviše one vještije. Ona, nedoučena sačeka dan ispita.

U dno radionice, namjestiše sto pokriven šarenom tkanicom. Tri kancelarijske stolice i za nje, jedna s desne strane. Šivaće mašine u besprijekoran red, kao vojnike, postrojili. Za

mašinama, svaka za svojom: studentkinje, profesori, slikarka, pisac, domaći -žene svojih muževa, kapetani, potpukovnici... I Ona, u posljednjem redu.

Iznad svih njih i nad svima njima, ranjenik sa Sutjeske-Vrhovni komandant Tito.

Besprijekorna je i tišina. Poremeti je ulazak ispitne komisije. Vodila ih je, kao i uvijek modrim korakom poranom ogrnuta, komandant Anđa. Iza nje, omanji muškarac u civilu, dvije žene i upravnik.

- Danas ćete polagati ispit za krojačke radnike. Pored praktičnog ispita iz šivenja, ispit sa drži i teoretska znanja iz marksizma i lenjinizma. Za pokazano znate dobićete svjedočanstva polukvalifikovanih krojačkih radnika. Svakoj od vas ovaj dokument biće dokaz osposobljeno stizati za rad u bilo kojoj krojačkoj zadruzi širom naše domovine. S ovom diplomom ni jedna od vas neće biti prepuštena ulici i nemaštini. Svaka će moći da radi i pošteno hljeb da zarađuje.

Izdeklamovao komandant, pa se povuče. Zabruljaše mašine. Poče ispitna trka. Kratko je trajala. Tek toliko da svaka, u proizvodnom lancu, svoj dio posla uradi. Prozvanaja je, djelo svojih ruku i znanja, komisiji na uvid nosila. Jedna žena iz komisije je, s pažnjom, učinjeno razgledala. Na ženin klimoglav ispitanica je svoj rad na gomilu odlagala. Pitanja iz marksizma-lenjinizma postavljao je muškarac, predsjednik komisije. Ni njih ni odgovore nije dobro čula. Bila je daleko, pri kraju radionice. Uplaši se pitanja. Još više svojih mogućih odgovora. Ona je svoj marksizam-lenjinizam preko Staljinovih djela učila. Lenjinom je više kao simbolom, pojmom kome ne treba objašnjenja, baratala. O Marks u njegovom Kapitalu je još manje znala. Istorija SKP/b/ bila je početak i kraj njenih marksističko-lenjinističkih saznanja i vjerovanja. Od SKOJ-a do Glavnjače na toj literaturi teoretski se uzdizala. Na tome su nju i Ona svojih četrdeset komunističkih učila. Tu malu brošuru je, u komesarskoj torbi, ko oči u glavi čuvala. Između dvije borbe ju je, na zaplijenjenoj mašini, umnožavala. Svaki sastanak partijske ćeli je sa Istorijom, kao sa Očenašem,

upoređivala. Konfučija nije razumijevala. U Kini je, ponovo pronašla plodno, neoskrnavljeno, revolucionarno tlo. Ponovo je bila revolucionarna. Malo je za to vreme namicala. Knjigu je trebalo u određeno mjesto vratiti. Zamolila je šeficu da noću dežura. Ionako od kašlja ne može da spava. Hoće da čita.

Može, saopšti joj od luke Centra. Ali, o toj revoluciji, kad knjigu pročita, za politički čas kolektiva, referat da sačini.

Noćima je čitala, bilježila. Mali, cvjetni proplak iznad kuće, beskrajnim cvjetnim predjelima Kine, zamijenila. Kratku kinesku pušku je nosila. Dugi marš je snjima prepješačila. Jangcejang uz Mao Ce Dunga, preplivala.

- Nikada tako lijepa nijesi bila. Nestvarnom si mi se činila – reče joj Milica posle predavanja.

Kini se više nije vraćala. Stocu se i svojoj revoluciji pridružila.

Dužanka i Ljilja otkriše u biblioteci Šekspira, Ibzena, Ostrovske, Nikoletin u Branka Čopića... U do govoru s upravnikom, odlučio je: nema više svako večernjih bandi i njenom prevaspitanju namijenjenih maskarada. Banda se sa ovim ritualom saživjela. Ovim metodama se prilagodila. Vidnije, nove rezultate u istrazi nije davala. A, nova banda nije pristizala.

Otvorila se dveri Kazneno-popravne doma. Velika baraka. U njoj sala, bina i garderoba. Pravo pozorište. I, klavir je tu bio. Sve namijenjeno mirnodopskim ubicama, lopovima, nesrećnom produktu starog, propalog, kapitalističkog društva. I, časnim sestrama, ustaškim omladinkama, kapoima bosansko-hercegovačkih i hrvatskih logora, koje su svoje zločine u ovom KP domu, mirno okajavale.

Taj mir im je novi upravnik poremetio. Najezdom robijaša -komunisti vratili ih je, u zanjih određene spavaonice. Dirke na klaviru su, opet, brojnicama zamijenile. Biblioteku, salu, pozornicu, opet su im komunisti zaplijenili.

Prvu na repertoaru staviše politički, ali ne ljudski, neutralnu Ibzenovu »Noru«. Nada, uvijek na nebesima, među svojim zvijezdama, preuze režiju. Odabra glumce. Za lutku je,

najženstveniju među njima, Ljolu odabrala. Sebe je u Helmera, a nju u Krogstada pretvorila. Dušanka, profesor muzike ih je tiho na klaviru pratila.

- Umro je Staljin!

Na generalnoj probi zateče ih Milica. Ni radosno, ni tužno, prosto im saopšti. Ravnim glasom, dovoljno jakim da je i one na bini čuju. To što čuše, u mjesto ih ukopa. Nori cvrkut u grlo zastade. Dušankina ruka osta da visi nad klaviro.

Bio je to samo tren, a možda i vječnost.

- Idemo dalje! Nora, daj Torvaldu šlagvort!

Preko mrtvog Staljina pređoše, kao da ni kada nije ni postojao.

Bio je to samo privid.

»Šta će sada sa njima biti? Šta će im Staljinova smrt donijeti? Slobodu? Ili će ih, zajedno, u smrt povući? Još dublje ih ukopati? Životi su ga skupljali. Hoće li ih, mrtav, još više koštati?«

Ona je sve strepnje u sebi zadržala. I druge su ćutale. Izosta i očekivana radost revidiraca. Nikoga se Staljinova smrt nije više ticala. Ni vidljivom radošću, ni vidljivom tugom, doticala.

Ime mu više niko ne pomenu.

Svoju predstavu uspješno odigraše.

SLOBODNJAK

Stiže joj pismo od kuće. Još neke poštu dobiše. Iz plavog koverta tri slike ispadoše. Na dvije, dva brata. Jedan u vojničkoj uniformi. Onaj, kojeg je samog u Beogradu ostavila. Drugi, nad knjigom nadnesen. Sin u prepravljenom kaputiću, srozanih čarapa iznad dubokih cipela. Ni jednog od njih ne bi prepoznala. Dugo je prošlo kako ih nije vidjela.

Zdravo su i dobro, što i njoj od srca žele, pisala je majka dječjim rukopisom. Stariji brat služi vojsku, što i sa slike može

da vidi. Tamo je najbolji bokser i skijaš. Za na gradu su ga na odsustvo pustili. I kao dijete je volio da se bije. Sad mu se to isplatilo. Mlađi je student postao. Lekar će biti. S očima mu nešto ne valja. Boji se majka za njega. Nada se, daće bog, pa će sve dobro biti. Neće je Bog kazniti. Nema zašto. Nikome zlo nije učinila, samo dobro. A, dobro se dobrim vraća. U Boga se i za sina nada.

Sin joj je dobro. Na jesen će, ako Bog da, u školu. U onu gdje je i Ona išla. Samo što je učitelj drugi. Njen je odavno u penziji. Dijete je često pominje. Pita kad će majka doći. Neka za njega ne briži. Sestra joj ga dobro pazi. A, ope t, majku djetetu niko ne može da zamijeni.

Ne reče majka piši da znamo gdje si i kako si. Ni, hoćeš li i kad ćeš nam doći

Svoje pismo majka je poslala. Hoće li ga Ona ikad dobiti, nije znala. Odgovor na njega nije očekivala.

Ona je i na ovome bila zahvalna. Skoro tri godine, nije znala šta je s njenima. Za bratovim očima, a ne nad svojom sudbinom, reče kad je pitaše, sada je plakala. Na vratima svog ormarića slike im špenadlama zakači. Svako jutro da ih vidi. Smisao ovog života ovdje, u njima da nađe.

Bolešljivu, pošteđješe je od posla na mašini. Gotova odij a da slaže joj dadoše. Pa, i to rijetko. Pripremanjem priredbi se, uz neumornu Nadu, bavila. Svak i slob odan tre nutak je posvećivala čitanju.

Upravnika je u krugu, radionici, paviljonu, skoro svakodnevno sretala. Podoficir je k njemu na stan odvede jedno predveče. Kuća i upravnikov stan u njoj, bili su blizu Doma. U kući ih dočekaše upravnik i njegova žena.

Njih dvoje hoće u grad na večeru da i zađu, reče upravnik. Nemaju kome dijete da ostave. Još je beba. Tu je u krevetu. Spava. Molio bi je da ga Ona, dok se ne vrate, pričuva. Samo tu da bude. Ništa drugo ne treba da radi. Ako se mali probudi, flašicu s mlijekom da mu da. On će je posle u Dom vratiti.

Osta zbunjena. U svoje majčin sko um ijeće, nesigurna. Na svaki pokret usnule bebe, Ona se trzala. Da mu što ne bude, u

snu da se ne zaguši, panično se bojala. Kad je zaplakalo u ruke ga nije uzela. Da joj ne ispadne se prepala. U krevetać mu je mlijeko dala. Kad se zagrcnulo, sebe je već kao djetetovog ubicu vidjela. Da je mirno zaspalo, nije vjerovala. Disanjem je osluškivala. Uz upravni ikovo dijete je proživjela najteže zatvorske trenutke.

U povratku, upravnik joj reče da će Ona, od sutra, svakog dana, za sina im, iz obližnje seoske zadruga, mlijeko donositi. Neće, kaže, da mu to kriminalke čine. Ne vjeruje im. Dijete im je jedinče. Jedvaček. S mukom dobijeno. Pogriješio je, veli, što je ženu i dijete sa sobom u Stolac doveo. Vratit će ih u Beograd. Nada se da ni on neće ovdje još dugo.

Podoficir joj ujutru daje kantu za mlijeko. Kroz zatvorske kapije je proved. Pokazuje joj pravac do zadruga. Ne treba da objašnjava što je došla. Zna u onom ekonomu zadruge će joj mlijeko dati. Ni sa kim usput, ni s radnicima u zadruzi, neka ne razgovara. Ostavi je samu na prašnjavom seoskom putu.

Dokle joj je oko dopiralo žive duše nije vidjela. Polje i ravan put kroz njega, bili su beskrajni. Pohita da zatvorske zidine za sobom ostavi. Da mlijeko djetetu na vrijeme donese. Brinula se da ne iznevjeri ukazanoj povjerenje. Pod teretom odgovor nositi, da je makar zakratko slobodna, nije shvatala. Rađanje sunca, sjaj rose i travi, šarenilo cvijetaca, prhut prepelica, brzim udarima srca je bilježila. Uz vrapce je poskakivala. Još od zajedničke sobe u Glavnjači, njihov cvrkut nije čula. Zorom i slobodnim vazduhom je bolesna pluća punila. Dugačkih zgrada zadružne ekonomije za čas je stigla.

- Ti si nova? Daj kantu. Odmah ćemo mi to – dočeka je omanji, debeljuškasti, ni seljak, ni činovnik.

Mora daje ekonom. Iz Tolstojevih romana ga je prepoznala. Dok je pred vratima mlijeko čekala, radnici su oko nje vilama i grabuljama poslovali. Si je noć vodu su stoci u štale odnosili. Još toplo, mirisno đubrivo otud iznosili. U plavim su radničkim odijelima bili. One su ih za njih šile.

Kratko joj je sloboda trajala. Već trećeg dana, po doficir je ne pozva, kanticu da joj da. Upravnik je svojoj porodici vratio slobodu.

Još jedanput je, kao zatvorenik, miris slobode udahnula.

Pripremale su Hasanagicu. Igraće je pred gostima iz Stoca. Tako je upravnik rekao, objasni im Dušanka. Dozvolio im je - Dušanki, Nadi, Ljolji i njoj - da od mještana pozajme originalne kostime. Iz čije će ih kuće u zeti, upravnika škole učenika u privredi će im reći.

O njihovu ponašanju, kad se u gradu, bez milicijske pratnje nađu, nije bilo govora.

Kroz Stolac, hercegovačku kasabu, turističkom putem su, jedna uz drugu, koračale. Zelenkaste vojničke uniforme su, na njih, pažnju prolaznika skretale. Prvi put su, političke, pored njihovih čepena kao u sokačima, prolazile. Prvi put su ih uživo vidjeli. Dotle su o njihovom postojanju, samo nagađali.

U jednom strmom sokačetu, kroz drvenu, stariju kapiju, prodoše. Preko čistog dvorišta, u kome je šeboj cvetao, u staru, prizemnu kuću udoše.

- Sje'te, djeco moja! - Na divan ih, među jastuke, domaćica u šalvarama, posadi. Slatko od trešanja i kafu iz fildžana, ne odbiše. Pogledima se tako dogovoriše.

Dok je domaćica iz starije škrinje u ćošku, robu vadila, u sobu, poginute glave, da kroz oniska vrata prođe, banu naočito momak. Obradovana majka. Gošće se uznemiriše. Pokušaj da iz kuće što prije odu, iskupljenja i greške da izbjegnu, povrijedi domaćine. Ostadoše. Komšije, malenu sobu do vrata ispuniše. Sobom tepsije baklave i urmašica doniješe. Nutkali su ih da se služe, ko da su u svojoj kući, ko da su kod svoje majke, došle. Domaćina su, jedino muško među njima, s istom pažnjom služile. Gošćama su brižno u oči zavirivale.

- Što ste se u njih zabaljile? Nijesu stoka, no insani. - Mladiće, smijući se, zadirkiavao komšinice.

Ostanak duži od planiranog, izazvao je zabrinutost komandanta. To i naknadna saznanja, »ništa se ne može sakriti«, o bogatom gošćenju, komšijskom okupljanju,

prisustvu mladića, najviše, staviše im rezu na vratima prema gradu.

Hasanaginicu odigraše pred prepućenom. Mjesni funkcioneri, prosvetni radnici, milicioneri sa ženama, dugo su im pljeskali.

Nošnju, posle predstave, u grad, kriminalke-slobodnjaci vratiše.

ĐILAS U STOCU

Veze se slobodom su sada održavale preko pisama, koja su im od kuće povremeno stižala. Ne svi ma. I, žene sa svojim muževima u Bileći, preko upravnika vezu uspostavile. Ni one, ne sve. Samo one, čiji su se dragani, iskreno Staljinove ljubavi odrekli. Titovu ljubav prihvatili. To je ubrzalo i proces revizije njihovih stavova. Njima je do muševa bilo stalo. Za njih su se one, a ne za Informbiro, izjašnjavale. Zbog njih su se sada Informbiroa i odricale. Žene bez dragana u zatvoru su se lakše i brže otresle svoga internacionalnog fanatizma. One prve su do kraja, zov ljubavi slijedile. Marija, Dina, Dragica... mnoge zatočenicice ljubavi, slobodi se primakoše.

Metode prevaspitanja štampom su do punili. »Borba« ih posrami. Njihovu izdaju, napuštanje Partije u najtežim trenucima, spremnost da legendarnog vođu jugoslovenskih naroda ubiju, cijelom svijetu je objelo da nila. O preobražaju zemlje, bez njih, podvizi omladine i radničke klase, o samoupravljanju i originalnom putu u socijalizam, iz »Borbe« su saznavali. O pokušaju Rusa i njihovih satelita da im zemlju pokore, junackoj pogibiji branilaca slobode - graničara, dotle nijesu znale.

Svako veče, umjesto maskarada, odabrani članci od Centra, kolektivno su prorađivani. Sadržajima tih članaka njihov se

politički vid okrug s irio. Njihova zastarela, dogmatska shvatanja su novim saznanjima, mijenjale. Đilasove članke su, kao Ona nekada Istoriju SKP/b/, napamet učile. Na posebnim kružocima su ga prorađivale. Za prorad u njego vih novih teorija, posebni su referenti određivani. I upravnik je na nekim od tih sastanaka prisustvovao. Ali, na njima nije govorio.

Preobražaju Đilasa dogmate u demokratu, izgleda da jedino Ona nije vjerovala. Njegovo pljuvanje po Staljinu, po svemu što im je sveto bilo, po njima, njemu ravnim borcima, od njega proglašenim izdajnicima, nije prihvatila.

Nenadano za sve njih i za sebe samu, Ona se novoj Đilasovoj teoriji na kr užoku usprotivila. Neprikosnoveno autoritetu Partije se suprotstavila. Žustro je i jedina, diktaturu proletarijata branila.

Od posljedica za sve što je tom prilikom rekla, naknadno se prepala. Šta joj bi? Šta joj je to trebalo, ni sama nije znala. U stvari, nije Ona protiv Đilasove teorije bila, sebi je priznavala. Bila je protiv njega lično, nje govog morala, povijanja prema vjetru koji duva, lakog okretanja krvavo crvene kabanice na ružičastu postavu. Ni Đilas, ni bilo ko od njih gore, nema moralno pravo da ih u izdajnike domovine svrstava, da ih kao ljude čereče. Nije je njena sirota majka ljubavi prema Staljinu, Rusiji, svemu što je rusko, boljševičko, učila. Nož joj je pod grlo zbog te ljubavi stavljala. Iskopnicom kuće i djece ju je nazivala. Đilas i oni gore su je iluzijama i lažima opravdali pravednosti u komunizmu, napajali. Komunističkom srećom, blagostanjem za sve, su je od malih nogu, od prvih razreda gimnazije, trovali. Staljinu na vjernost su je zaklinjali. Mnoge su, s njegovim imenom na usnama, u smrt poslali. Mnogi su, pored nje, »živjeo Staljin«, šapćući mladi umirali. I Đilas bi, i svi oni gore pored njega, klikitali su, to isto učinili. Da li bi? Znali su, morali su znati da ih zbog izmišljenih ideala u smrt šalju. Njih, a sebe su zaštitili. Za preuzimanje proleterske vlasti su se čuvali. Kao što su, sada, njih i z rat a preživjele, radi očuvanja vlasti, na Goli otok poslali.

Za Đilasa ranije, iako i Ona iz Crne Gore, skoro da nije ni znala. Ni u SKOJ-u, a ni u brigadi, nikada mu i niko ime nije, pomenuo. U njenom kraju, samo su za Mošu znali. Četnici su partizane i njih ove simpatizere, Moš inim kopil dima, zvali. Majke su se od njegovog imena ko od Sotone, krstom branile. Poslat je, govorilo se, da umne i školovane ljude Crne Gore, mladost i pamet njenu, u korijenju zatre. Stravičnim slikama, iznakaženih lješeva iz kolašinskog Pasjeg groblja su to dokazivali. Četnička, a ne partizanska zlodjelca su to, njeni, komunistički agitatori su udarce vraćali. Veliko TITO, koje su skojevci, na zidovima, u noćnim akcijama ispisivali, četnici su narod u tumačili: Tajna inost rana teroristička organizacija. Na njeno čelu je, Moša, đavolja spodoba u ljudskom obliku. Narod njenog kraja je u to vjerovao i od toga strepio.

Nije im smjela ovo i još mnogo toga, u njoj nakupljenog, reći. Sem Milice, drugi aktivisti se, za svaki slučaj, od nje udaljiše. A ko je pritisnu, jeresomće svoja razmišljanja i govorenja nazvati. Priznaće da stav nije revidirala. Da se samo ubitačnog fanatizma, vjeru u rusku, jugoslovensku, bilo koju komunističku ideologiju, zauvijek otresla. Reći će im da bez njihove pomoći to ne bi postigla. Zbog toga će im, do smrtnog časa, biti zahvalna. Iz teške omame, iz crvene magle je, na svijetlo dana izašla.

Ne, ni to im ne smije reći, uznemirena je, kašljucajući, čekala.

I dočekala. Đilasa na sopstvenom i na amoralu vlastodržaca, a ne na Staljinovom, njihovom, pade. Teže ih i argumentovani je od Rezolucije, u Anatomiji jednog morala razotkri. Tajne slatko gžitapobjednika razgrnu. Crvenu, gvozdenu zavjesu odiže. Ostaše goli, ko od majke rođeni, samo plaštom vlasti ogrnuti. Svoju sramotu su njime pokrivali.

Na Đilasa i njegove članke u »Borbi«, brzo zaboraviše. Mig upravnika da prema njoj, po nje govom naređenju postupe, ne dočekaše.

POSJETA

- Spremi se! Imaš posjetu - pozvaje podoficir iz paviljona.

Nije vjerovala da je to njoj rečeno. Nije zapazila da je neka od njih, dosad, posjetu imala. Da jeste, Ona bi to znala. Ko li je to došao nju da posjeti? B raća su j o j d a l e k o i d a j e p o zatvorima traže još nedozrela. Sestru, majka samu nesigurnim putevima, ne bi pustila. Majka nije mogla. Teškim radom za kazanima menze sve ih je još, i njeno g sina, izdržavala. Odsustvo da vidi svoj u ćerk u, p o l i tičkog os udenika, sigurno nije dobila.

- Požuri! Vrijeme posjete je ograničeno prekide joj podoficirjalova nagađanja.

U malenoj prijavnici, pored gov ozdene spoljne kapije, na drvenoj klupi, šćućurila se majka. Crvenilo srama, kad majku vide, obraze joj obli. Saže se majci ruku da poljubi. Ona je drugom blago po glavi pomilovala.

- Kosa ti je velika porasla. Pletence bi mogla da spleteš. Lijepo bi ti stajale - prošapta.

Dijete joj se iz naručja ote. Babi u rašireno krilo uteče.

- Samo cipele da ti zavežem. Uzica ti se odvezala. I, čarape su ti se zarozale.

- Baka će to. Pope joj se u krilo.

- Još je on mali, jedna. Ne poznaje te, pa se stidi. A, i umoran je. Dug je i težak put do tebe. I, Mišoje došao. Sama s djetetom ne bih mogla.

- A, gdje je on? - obradova se.

- Ispod zidina nas čeka. Ovamo ga nije su pu stili. Brat ne može, rekli su. Nije dozvoljeno. Žao mu je, samo što nije zaplakao.

- Jesu li mu oči ozdravile? Brižila sam da ne oslijepi.

- Jesu, Bog u hv ala. Doktor i ne z naju ni ka ko je došlo, ni kako je prošlo. Tek, meni ga je dosta bilo. Ne znam šta mi je teže bilo. On slijep, bez očiju, ili ti slijepa kod očiju.

Pitala je za drugog brata i sestru, jesu li oni dobro.

- Jesu, dobro su, baška ko sam t i i pi sala . Puno te pozdravljaju. Ti za nas ne briži. O sebi vodi računa. Nešto si mi mnogo ublijedjela, ko da te sunce nije grijalo. Pazi na sebe. Ne vjerujem da ću više moći da dođem. Jedva su me i sad pustili. Zamijeniće me Dobra .Ti znaš Dobru. Radiće i moj i svoj posao, samo neka me puste . I, ona je dobra kuvarica, pa su pristali. A, Milosava će joj, ako treba, i noću pomagati. I ona te pozdravlja.

- Otkud si znala da sam ovdje? Ko ti je rekao? Pitala je što nije smjela. Podoficir ne diže glavu s novina.

- Miketa mi je rekao. On ovdje službuje. Direktor je neke škole. Zimus kad je na raspust došao, muštoluku mi je uzeo. Vidio te, veli, i s tobom pričao. Mi smo s njima rod, no ti ne znaš. Po meni te je, kaže, poznao. I, pismo da ti napišem, on me nagovorio. Svaku mu sreću Bog dao.

- Kudijeste i čime do ovdje došli? Kad ćete i kako kući? Držala je ručicu usnulog sina u majčinom krilu.

- Do Podgorice ćemo nas nek o s kami ono m, uz tovar uzeti. Tako smo i noćas putovali. Svud, jadna, ima dobrih ljudi. A, od Podgorice ćemo lako. Svakog dana sad ide a to bus. A, tamo imamo kod koga i da prenoćimo.

- Morate ići, majko! Posjeta je završena - savi podoficir novine.

- Sad ćemo mi - užurba se majka.

Ona, iz njenog krila, zaspalo dijete prihvatila.

- Donijela sam joj preobuku, šaku o raha, dvi je jabuke i malo kolača. Dajte joj da to ne vraćam kući.

Odiže s pod a nevelik, u maramu, svezan zavežljaj. Na sto ispred podoficira ga stavi.

- 'Ajmo, sine. Vrijeme nam je. Ujko nas čeka. Mora siromah da je i on tamo pred vratim a zaspao. Polju bi majku. E, pa, zbogom mi ostaj!, - čvrstoje slobodnom rukom zagrlila.

- A, Vama hvala - okrete se podoficiru.

On ih do ispred kapije ispratio. Za nji ma, milicioner kapiju zatvori.

- Hajde, idemo – podoficir je ukočenu pomače.

- Uzmi ovo!

Majka i sestra su je, za slobodu, robom opremile.

VELIKI PRAZNIK

Približavao se 29. novembar - Dan Republike. Pripremali su priredbu . Z a nj ih i za odabr ane građ ane St oca. Program podijeli še u dva d ij ela. U prv om dvije recitacije. »Stojanka majka Knežopoljka« , obave z no. R ad i ovog n aroda i ratnih zbivanja ovdje. Da se ne zaborave. Drugu, »Drug Tito jaše...« nije trebalo objašnjavati. Dušanka će ih s Betovenom pratiti.

Za izvođenj e odabra še »Šu mu « od Ostr ovskog. Duhovit, zabavan komad. Razveseliće i nasmjat' publik u. B aš k ako i treba da bude na veliki praznik.

Ovaj se s pritajeno m nad om očekiva o. Sa mogućim pomilovanjima se povezivao - »Staljin je dav no umro«. Niko im o takvoj mogućnosti nije govorio. Neizgovorenu nadu su iz zagonet nog A nđinog o smjeh a č itale. Iz danonoćnog rada podoficir -pisara posljednj ih dan a, su to zaključiv ale. Na Golom oto ku su sa dopr emo m nove bande, oslobađanja poveziva l e. Pimat, a ne prazni k, je popravlje nima slobodu donosio. Nije se znalo koga će iz utrobe na kamen istovariti. Ali, se uglavnom znalo, koga će, na palubi, kamena osloboditi.

Ovdje su neka druga pravila važila. Nešto drugo, a ne stepen prevaspitanja, o slobodi p rije is teka vrem ena , je odlučivalo. Neko drugi, po nekim drugim kriterijumima je presudu donosio oslobađajuću. Kolekti v s e i dalj e pridržava o golootočke hijerarhijske ljestvice.

Ona se milosti z a sebe nij e nada l a. S tij o j u je samom presudom, rekli su joj, unaprijed pomilovao. Najmanju k znu, koju je ikad izrekao - pet godina robi je, n joj je dodijelio. Drugima j smrtne, visokim dvocifrenim, zamjenjivao. Još na

suđenju pomilovana, novo pomilovanje nije očekivala. Tako je njeno robijanje postalo duže i teže od drugih teško osuđenih. Velikodušnost, humanost i sigurnost Predsjednika Republike se na praštanju visokih kazni, oslobađanj u opasnih neprijatelja, pokazivala.

Sagorijevajući u vatri od micine, tako je Ona razmišljala.

Umalo zbog njene micine proslava da propadne. U podjeli uloga, Ona je Arkadije bila. A, bez Arkadija ni »Šume« nema.

Tri danje bunčala u bunilu vatre. Za sudbinu predstave zabrinut i Centar je Zorku, partizansku bolničarku, nesvršenu studentkinju medicine, u Jekar-hirurgu proizveo. Micinu je trebao isjeći. Gledala je Zorka kako su na Kozari, raskomadane ruke i noge na živo otkidali. Rakijom - brljom je te ranjenike do besvijesti opijala. Glave im u krilu, među rukama, čvrsto držala. Drugi su rezali. Sada se Zorka prepala. Da joj nerv neki, tetivu, podnate čenim pazuhom skalepom nepokida. Bez lijeve ruke da je ostavi. Zatvorskim invalidom da je učini.

Koprcala se Zorka u svom strahu i nesigurnosti sve do dan prije praznika. Burove obloge joj je stavljala. S njom, njeno bunilo dan i noć je dijelila. A, micina je, kao za int, rasla. Pazuh o j e gnojem i crvenilom popunila. Ona je k svijesti rijetko dolazila.

Rano ujutru, Zorka se odlučila. Ljuturaku, iz grada donesenu joj je među natečene u sne sasula. Od podoficira je brijač pozajmila. Prvu svoju operaciju uspješno obavila.

Taj Dan Republike, Ona je rakijom omamljena, gnoja i vatre oslobođena, blaženim snom prespavala. Odsvečanog stroja, radi priredbe su je poštedjeli. Saopšten je upravnik a da je Predsjednik Republike odlučio da amnestira..., a da pomiluje..., nije čula. Nije ni morala. Među njima Ona nije bila.

- Arkadije, brate moj, Genadije je slobodan. Čuješ li Arkadije? Ja sam ponovo slobodna.

Ona zajeca od bola u ruci, kojoj je Nada, svojom neobuzdanom srećom, pokrenula.

- Arkadije, brate moj!

Jednog prolećnog dana

*i ti ćeš izaći iz zatvora.
Ići ćeš ulicama. i
osjećati kako te sunce svojim zlatnim rukama
ponovo vodi u život,
Arkadije, brate moj!*

Šaptala joj je Nada u grču tužne sreće.

- Zadrži je! Ostavljam ti je.

Svesku »English book« joj na grudi blago položi.

I Ostrovski bi se te večeri sobom i svojim junacima ponosio.

Genadije i Arkadije su smijeh i s uzete miješali. Svoje i riječi zajedno pročitanih pjesnika su slobodno ubacivale. Na kraju, odabrane Stočane i svoje sapatnice, na noge su digle. Nikada više i niko takvu »Šumu« neće i ne može odigrati, znale su.

Onemoćalu, ko izbušeni balon izduvanu, između sebe je u paviljon vratiše. Bolu rascvetane rane od micine se bol ranjene duše dodao. Zorka joj preostalom rakijom, krišom, oba bola uspava.

DUŠA I OBLICI

Paviljon se prorijedi. Otišle su Nada, Ljolja, Juca, Marija... I buljoo ka iz Glavn jače, iz nepre kidnog boj kota, na slobodu iskoči.

U njenom ormaru smežurane majčine jabuke su na starost mirisale. Roba u ormar složena zajedno s njom je, možda, ipak, čekala neko pomilovanje. Od kuće više pisma ne dobi. Njoj su se oni svakog dana nadala i, tje šilase. Na micinom iscrpljeni organizam, gnojna angina se nadoveza. I, još neka vatruština, koja joj je tiho snagu oduzimala. U sj etne i tužne je misli bacala. Dubokom, beskrajnom tugom joj dane i noći ispunila.

Po Zorkinom nalogu, svih poslova, pa i dežurstva je oslobodiše. Pod toplim hercegovačkim suncem, sate je

provodila na pragu pavi ljo na. U najljepše nebo, u zagonetnu ku l u iznad grada i Doma gledala je. Suze su, na dvodinarku bol u grudima, kapale.

Upravnik im iz Bileća, pravog doktora dovede. Mladi doktor - robijaš ih sve slušalicama presluša. Najnužnije ljekove im podijeli. Nju i još dvij-tri na stranu izdvoji. U mostarsku ih bolnicu, reče, moraju odvesti. Nju krajnike da operiše. Zdravlje joj, već načeto tuberkulozom, ugrožavaju. Za Milku-pisca i one druge detaljniji, stručniji pregled od njegovog, odredi. Nju, objasni upravniku i Zorki, kad se s operacije vrati, od bolesti na plućima treba liječiti. Tuberkuloza joj se, na lijevu stranu pluća, pravo iznad srca, nastanila. Mirovanje, pojačanu hranu i PASS, ako ga je moguće nabaviti, propisa.

U otvorenom kamionu, u pratnji milicionera, za Mostar krenuše. Na jednoj nizbrdici, prema Buni, strmoglavije se niz stranu. Na kamionu je guma pukla. U dolini sasušene trave, na busenju se zaustaviše. Milicioner se usplahiri o. Čvrsto je uz sebe mašinku stezao. Šofer je Bogosovao. One se u smrtnom strahu tresle. Samo njom je neprekinuti blaženi mir vladao. Na Buni je, s malo g mosta, dok su gmu krpili, u modrim dubinama prekrasne rijeke, svoj lik tražila.

Smestiše ji u sobu punu žena, bez straže, ostaviše. S njima nije razgovarala. One su, među sobom, o njoj govorile. Naživo izvedenu operaciju krajnika, pamćenjem nije zabilježila. Krv u grlu joj je dah oduzimao. Teško krvarenje, veliki gubitak krvi ju je u česte nesvjestice bacalo. Nad njom su se brižne bolesnice nadvijale. Doktor, Jude skaru u krvlju zaprijanom mantilu, nazivale su kasapinom. Povjeriše joj da je on Švabo, ratni zarobljenik i krvnik. Bio i ostao. Mnoge je on i prije i sad, nožem na onaj svijet poslao. I, njih će, boje se. Eto, šta je od nje, jedna joj majka, učinio. Ni milicije, koja ju je ovamo dovela, doktor se nije bojao.

Milicioner je za nju, treće g dan došao. Može, reče mu doktor, ali na nje govore od govornost. On ništa ne garantuje. Milicioner ju je zbudjen o- do k je pljuvala krv gledao. Još

četiri dana ju je u Mostaru, neplaniran o čeka o . Krvarenj e joj zaustaviše prvo čistim ledom, a onda i sladoledom.

U njenom Domu, u Stocu dočekaše je brižno. Na pitanja nije odgovarala. Ni je ni mogla. Iz iskasapljenog grla joj glas nije izlazio. Svaki pokušaj da progovori pratio je žestoki bol i novi ispljuvak krvi. Zorka joj grlo pregleda. Užasnuta reče da joj je on u grlu bezdane iskopao. Možda joj je ovaj kasapin i glasne žice pokidao. Hladnim čajem i hladnim mlijekom ju je hranila. Nagon i kašlj a i z p l uća su j oji je č e nje otežav ali. Bar samoglasnike da izgovori, svakodnevno ju je tjerala. A, po sto puta joj je ponavljala. Prvi, nejasni šapat iz njenih usta, Zorka je suzom sreće dočekala.

Čim su joj rane u grlu zarasle, zbog opake i zarazne bolesti u plućima, izolovane je od kolektivne. U posebnu baraku, u krug u kriminalki , j e smjestiše. Pridružila joj se još jedna tuberkulozica, slikarka Nina. Njih dvije bile su same u ovoj baraci-bolnici . Zor a i h j e najmanj e d va p uta dnevno obilazila. Kontrolisala je da li, tri puta dnevno, po šest pilula, iz tegle od pet kila, dragocjeni liječnici protiv tuberkuloze piju . Njoj je i knjige donosila.

Ona je čitala, a Nina je sama sa sobom govorila. Tajne veze, obavještajnom službom Moskve , direktno je uspostavljala. Kroz otvoreni, niski prozor barake bez rešetaka hvatala je njihove poruke. Njihove signale je, kao da Ona i ne postoji, glasno prevodila:

- Ti.. ti,ti,ti.. ti,ti, ti,ti,ti-. svoja je šifrovana obavještenja, nebeskim vezama, tamo njima, doturala.

U početku , Nini no ponašanje j u je zabavljalo. Sa interesovanjem je pratila nje gestikulacije, signalizaciju i šifriranje. Ovakvu je izjavljala nije znala . Shvati da Ona Ninu nije ni poznavala. Na Golom je nije vidjela. U Stocu su je, na najnižoj ljestvici, u teškoj bandi držali . Kao banda poslušna bila je. Gnjev pratila ničim nije izazivala. U večernjim maskaradama im je pjevala stare ruske pjesme. Poslušno se provlačila ispod klupa. Ona ju je, na neki način, smatrala privilegisanom , u odnosu na ostale u bandi. Dok su

druge čisti le klozete, ri bale podove, trijebile travčice između kamenja, ili kamen tucale, Nina je slika la. Na stazi ispred Uprave, na štafelaju, iz kataloga je preslikavala slike. Njine gotove radove, stari upravnik je, nekud odnosio.

Možda je tada pamet izgubila. Vezesa NKVDm tada uspostavila. Njihov tajni agent postala. Najzad je sa njima i slobodno komunicirala. Njihova imena joj više niko nije tražio. Da ih u zapisnik dopuni, niko nije zahtijevao.

- Šššš... tišina. Ništa ne čujem - vrapcima se ispod prozora obraćala.

Svoje daleke ruske nalogodavce, sama je odavala.

- Primljeno Serjoža, primljeno. Spasibo!

Ponekad bi velik u te glu s PASS tabletama uzi mala. Preko limenog poklopca, na njoj, bi morzeovom azbukom, izvještaje slala. Uho bi prema nebu okretala da preko njega nove zadatke primi.

Često su je noćne more iz sna budile. Iz kreveta dizale.

- Vatra..., sve gori... ma.. ma...

Pod krevet se tada zavljučila. Od nekih davnih požara, tu je spas nalazila.

Tada bi je Ona ispod kreveta jedva izvlačila, uzdrhtalu u znoju okupanu. Ponovo je pokrivala i do zore bdjela pored nje, košmarima iscrpljene.

Nininih nastupa, Ona se nije bojala. Nijena je nije ni primjećivala. S nekim drugim, samo njoj vidljivim, samo njoj znamim, Nina se borila. Od njih je bježala.

Ona je s tugo m u duši posmatrala tu malu, ludilom i tuberkulozom na smrt izmučenu ženu. Ni polovinu kreveta svojim sićušnim tijelom nije zauzimala. Po godinama bila je od nje duplo starija. Majka joj je mogla biti. Da li je nečija bila, nije saznala. Kad bi je, u popo dnevnim satima, san savladao, na Nininom, još uvijek lijepom licu su se odslikavala unutrašnja duhovna zbivanja.

Zora joj reče da je Nina njena Zagrepčanka, poznata slikarka. Još kao djevojčica je, s roditeljima, pred crvenima iz

Rusije u našu zemlju, pobjegla. Sada je i sama crvena postala. Za veze sa njima je optužena.

Ona Ninu nije odala. Njene svakodnevne kontakte s ruskim obaveštajcima, ni Zori nije rekla.

Ninu odvedo še. Da se na slobodi lječi, objasni joj Zora. Ona osta sama. Tišinu bolesničk e so be sa da su sa mo vrapci remetili . O d žago ra svojih , iz svoga kru ga, bila je udaljena. Kriminalke su se od ove barake, po naređenju, podalje držale.

BORBA ZA SINA

Zora joj je iz biblioteke, naramke knjiga donosila. Čitala je, kao da je na odmoru, na ljetovanju, a ne u zatvoru bila.

- Obuci se, zove te upravnik - dođoše po nju.

- Kako si? Je li ti što bolje? Sjedni - ponudi je.

- Pročitaj ovo!

U ruci joj zadržta papir išaran pečatima. Jedva shvati da to njen bivši muž, zvanično traži da mu se dijete povj eri na čuvanje i vaspitanje . Dije te joj tre ba uz e ti, s obz iro m da je i sudski dok azano da je On a za to, po l it ički i moralno nepodo bna. Takv osoba, ne bi smje l a nje govog sina da vaspitava.

Otac će ga, nasuprot majci - izdajniku zemlje, u ljubavi prema domovini i Titu, pod iz a ti. U o cu će, p o š tena i časna čovjeka, Partiji odanog komunistu naći.

Osim toga, sin mu je već nekoli ko go dina prepušten brizi tašte, njene majke, koja, p o prikuplje nim saznanj ima, nije u stanju ni svoju djecu da vaspitava i podiže.

S obzirom da se ne zna kada će Ona izaći iz zatvora , od Uprave se traži hitna saglasnost, kako bi se dijete što prije od babe oduzelo i ocu predalo.

Zahtjev potpukovnika B.Ć. smatra se opravdanim, a njegovi navodi u svemu gore navedenom tačni.

Za Generalštab JNA
pukovnik

...Potpis je bio nečitak, ali je veliki okrugli pečat bio veoma jasan.

- Sad pročitaj ovo - zamijeni joj upravnik papir.

Na ovome, samo jedan, zabrljani i manji pečat. Mjesna kancelarija nje nog rodnog mjesta, zvanično Upravi Kazneno-popravnog doma u Stocu.

Na zahtjev Uprave Doma i na molbu drugari -radnice Anice D. izdaje se potvrda, pisalo je po sredini, velikim slovima. A, malim: da je gore navedena drugari -radnica, zaposlena u Ugostiteljskom preduzeću. ., da je savjestan i dobar radnik. Samoprije govornica je majka i domaćica. Svoju djecu, oba sina, od svoje radničke plate, sa deset svojih prstiju, bez ikije pomoći školuje. Djeca su dobri đaci. Obojica su sada studenti. Lijepo su, dobro i u duhu socijalizma vaspitana. Isto kao što vaspitava svoju djecu, više od toga drži i vaspitava svoga unuka, sina predmetne joj ćerke...

Ovoj Mjesnoj kancelariji poznato je da je ovo dijete, svog unuka, nekoliko puta obilazio djed mu, Narodni heroj J.Č., a da mu se otac, za sve ovo vrijeme, ovamo nije ni po molio, a nekmoli da je bilo čime, djetetovoj babi po majci, pomogao. Ovo, iako do bro zna da je njegova baba radnica na teškom poslu, a on visokioficir Jugoslovenske narodne armije, bez ikakvih obaveza, sem za sebe samoga.

Djetetov djed, pomenuti Narodni heroj je od svih građana našega mjesta, s radošću i ponosom dočekivan i ispraćan. On je babi, njegovog unuka, pred odgovornima u mjestu i svim građanima, javno priznanje odavao. I svim mještanima se, na pažnji prema svom unuku, zahvaljivao. On je, bez zazora u tu kuću odsijedao, bio ugošćen i čašćen, kako i priliči.

Da će svojunuku, drugarica A.D. i odsad, kao i dosad, paziti i podizati, garantuje Mjesna kancelarija i svi dolje potpisani građani.

Molimo da drugarici A.D. dijete, njevog unuka, njoj ostavite.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!
Predsjednik Mjesne kancelarij
I ovaj potpis nečitak.

Potpisi »dole potpisanih« ispunili su skoro dvije strane. Bilo ih je više nečitkih, nego čitkih. Njoj, više neznanih, nepoznatih. Bila je još dijete kad je iz mjesta otišla. Da je tam o ostala, možda bi im nekima, glave skinula. Ne Ona, majka ih je dobrom zadužila. »Dobro se dobrim vraća«, uvijek je govorila. Majku su i voljeli i poštovali.

- Zahtjev tvo ga bivšeg muža dobio sam, još dok si bila u bolnici. Znam da bi te moj a saglasno st da ti o duzmu dijete, dokusurila. Mislim da to nijesi zaslužila.

Ne plači! Dijete, on neće dobiti. Slobodu prije isteka kazne ti ne mogu garantovati, a ovo m ogu. Sve znam, nemoj mi pričati. Sestre se, kad je zbog tebe uhapšena, odrekao, staru majku je samu, u vrleti Crne Gore, vratio. Za sina i dok si na slobodi bila, nije pi tao. Čak je i dječji do data k, zajedno sa Žarkom i društvom, trošio. Sada, kad si ti pred slobodom, kad mu je sin, zahvaljujući tvojoj majci, do škole dorastao, sad ga sejetio. Možda mu je glas dobro o ca za karijeru potreban. Siguran sam da ga na ovo očinska ljubav nije natjerala.

Možda bi mu neki drugi upravnik, saglasnost odmah dao. Ali, i ja imam sina. Vidjela si ga. Čak sam ga i ovdje, skoro u zatvor bio doveo.

Znam te. Ne bih to mogao da ti učinim. Svoju bih savjest još jedno m grižom opteretio. Ti to i ne znaš. Ni ko me do sada nijesam o tome pričao.

Bio sam, malo stariji od tebe partizan. Puška je mene, a ne ja pušku, nosila. U jednoj borbi, mojoj četi pre dalo se desetak domobrana. Komandir naredi da ih nas trojica do štaba brigade sprovedemo. Oni da ih ispitaju i o njihovoj sudbini od juče. U ovoj trojci bio sam najmlađi i najposlušniji. Štab brigade bio je daleko. Skoro dan hoda. Do podn smo se dobro, uz planine, umorili. Zarobljenici su se, kono pcima vezani po dvojica, sporo kretali. Ljutilo je to vođu naše patrole, pa ih je stalno kunda kom požurivao. U ovoj grupi domobrana bio je jedan

stariji seljak. On se i najteže kretao. Svaki čas je, vazduha da uzme, noge da odmori, zastajkivao. Gurali smo ih i požurivali da prije mraka u štab stignemo. Na je dno j krčev ini, usred šume, vođa patrole naredi odmor. Mi na jednoj, - domobrani u gomili, na drugoj strani, podalje.

- Ovako, ni do zore u Štab nećemo stići - reče vođa patrole. Zbog ovih gadova i na zasjede možemo nabasati.

Predloži on da ih baš ovdje, usred šume, pobijemo i da se nazad u četvrt za dana vratimo. Da kažemo da smo ih u pokušaju bjekstva spriječili.

- Komandir im je obećao da će ih naši, ako zločin nad narodom nije suptilno, kućama pristupiti, ili ih u partizane primiti. Naređeno nam je da ih žive do Štaba dovedemo.

Nijesam htio da se prekrši komandna naredba. DisCIPLINOVAN sam, rekao ti, bio.

- To se tako samo kaže da se što više domobrana preda. A, do Štaba je uvijek dug put. Zarobljenici, najčešće, nepažnju i popustljivost sprovođnika iskoriste. Neke i objegnu, pa se u svoje satnije vrate. Mi to ne smijemo da rizikujemo. Ni jedan živ ne smije da nam umakne. Kad viknem »Pokret« i oni poustaju, a v i nagar i po nji ma. A, pred komandrom ja odgovaram.

Tek sa zemlje ustali, ponovo su mećima, na zemlju vraćeni. Još nijesam umio dobro da gađam, pa sam starca, s morio. Kad sam mu se primakao, on se put mene, na desni hkat osovio.

- Alal ti moja smrt, sinko. Alija, moj sin jedinac je s vama. Pronađi ga. Reci mu gdje sam i kako sam poginuo. Ne reci mu da si ti u mene gađao. I on bi to isto učinio. Mene, ili nečijeg tuđeg oca bi na komandu, ubio. Mladi ste vi i zeleni, prosto vam bilo!

Aliju nijesam ni tražio. A, starca, njegov oca i danas na duši nosim. Nijesam ja za ovakve poslove rođen. Posle ovog upravnikovan ja, o d m a h ć u o v u s l u ž b u da napustim. Trebao sam to i ranije da učinim. Ali, kažem ti, disciplinovan sam bio.

I, ti, kad na slobodu izađeš, kazna ti je pri kraju, u Beograd doći. Zaposli ćeš se hke, no ta mo. Tam oće ti zapo slenje i opstanak, saradnjom sa UDB-om usloviti. Druge da špijuniraš cijelog života, život će ti zagorčati. Nikad slobodna nećeš biti. U Beogradu ti se to ne mora, ako sama nećeš, dogoditi. O tome ćemo, kad kreneš odavde još razgovarati.

Reče joj još da je, uz Potvrdu Mjesne kancelarije, i svoju Potvrdu kao upravnik, u Beograd poslao. Za njenu bezrezervnu reviziju neprijateljskog stava, za iskrenost i potpuno prevaspitanje, i lično je garantovao.

Zahvali mu. Zamoli ga još da je u paviljon vrati. Ne može u ono jbaraci-bolnic i izolovana, samo sama sa sobom da živi. Nestvarnim je sve oko sebe počela da shvata. Ludila se, a ne tuberkuloze boji.

- Kad završiš s lijekovima, ne mogu prije. Ne smijem te, kao kliconošu, među zdrave vratiti. Liječi se, odmaraj i čitaj. Za slobodu će ti trebati i fizička i duhovna snaga, više nego što misliš.

POVRATAK

Pred kraj tog ljeta je, kao zaliječenu, u kolektiv vratiše.

U međuvremenu, upravnik ju je još jedanput k sebi zvao. Još jedno joj pismo pokazao. Ovo je iz daleke zemlje, od njenog oca, iz emigracije bilo. Vladinjenenijegove zemlje i Ministru unutrašnjih poslova se njen otac obratio. Čuo je, kaže, preko radija Slobodne Jugoslavije da je i njegova ćerka, među pohapšenim oficirima. Pita državu može li za koliko njenu slobodu da otkupi. Ili, njen zatvor svojim da zamijeni.

Otkupani jedne vrste za nju nije bilo. To su znali i Ona i upravnik. Pa, zašto joj je ovo pisao? Možda zato, mislila je, što on svo ga oca više, ni u emigraciji, nije imao. Ustaše su ga preklale, a on mu je jedva lik zapamtio.

Ona je na svoga oca bila potpuno zaboravila. Od Glavnjače, sve do ovog pisma, ni da ga, makar negdje daleko ima, nije se sjetila. Ni u snovima iz djetinjstva, koji ma je razum sačuvala, nije ga vidjela. A, mnogo ga je voljela. On je za njene djetinje ludost i, imao više razumijevala od s troge majke. Mnogo je njene, pa i one skojevske, tajne znao.

Ispriča upravni ku k ako se, pred hapšenje, za njegov povratku zemlju, domu i djeci svojoj, borila. Bez Ministrovog potpisa da njen otac nije ratni zločinac, ništa nije mogla. Bez problema je dobila usmeno obećanje da njen otac može slobodno u zemlju da se vrati. Da je kao i mnogi drugi, iz njeno g kraja, žrtva antikomunističke propagande bio. Da je samo uplašen i zaveden, a ne što je neprijatelj, preko granice u haosu rata, pobjegao.

Radovala se da ga ponovo vidi. Dobrim dijelom i da se pred porodicom, za zla koja im je nanijela, i skupljeno drugom, neprijatelj i nikada nije su bili. On je za familiju svoju glavu čuvao. Ona je svoju, protiv porodice, za Partiju smrti izlagala.

Kad je Ona novi i opasniji neprijatelj postala, u zatvor je, a ne u emigraciju, stigla. Ocu više nije mogla da pomogne. Sada je on pokušao njoj. Nije znao da je uzalud. Ni za nju ni za njega tu pomoći nije bilo.

Zdravlje joj se popravilo. Pluća zaliječila.

Približavao se još jedan Dan Republike. Opet se iz Uprave, do dugo u noć čulo kucanje pisane mašine. Opet su se sve one, potajno, oslobođenju nadale. Opet su priredbu pripremale. Opet je, kao i godinu dana ranije, bilo. A, ipak, nije.

Neka iscrpljenost, ispražnjenost, umoranek i je kolektivom vladao. Ni prividnog radovanja nije bilo. Ili se to njoj samo činilo. Sloboda joj se neminovno približavala. Dv -tri mjeseca prije ili kasnije, više joj ništa nijesu značila. Osjeti želju da joj se moguća sloboda, prije isteka kazne, odloži. Nije znala kud bi i šta bi sada s njom i sa sobom. Na robiju se navikla. Svoj život i misli robijanj u prilagodila. Slobodu je snovima, slobodno dočaravala. Svo jim željama je prilagođavala. Danju je

zatvorenicu, noć u u svojoj slobodi živjela. Shvati da se one druge slobode, izvan zatvorskih zidina, plašila.

- Piši molbu za pomilovanje!

Sa strepnjom se upravnikovom pozivu odazvala.

- Kako da pišem, kad ne znam ni zašta sam osuđena. Pokušaj susret sa slobodom da odloži.

-Ja ću ti reći. Piši!

»Što sam, po izlasku Rezolucije Informbiroa, aktivno radila na propagiranju iste, osuđivala rad rukovodilaca naše zemlje, a veličala rad rukovodstva SSS -a, zbog čega sam presudom vojnog suda u Beogradu osuđena na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od pet godina i na gubitak građanskih prava u trajanju od jedne godine.«

Ostalo prepusti meni.

Kuću je, pred novu 1955. godinu, krenula.

Sa otpusnicom u kojoj se »mole nadležni organi vlasti da joj na putu ne čine smetnje« i Svedočanstvom o odlično položenom stručnom ispitu za polukvalifikovanog radnika krojačke struke, u novi život je krenula.

Sa sobom i u sebi, više ništa nije imala.